KHALED FAHMY

Kavalalı Mehmed Ali:

Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına

TÜRKÇESİ ABDULLAH YILMAZ

VakıfBank Kültür Yayınları: 0047
Tarih: 011

KAVALALI MEHMED ALİ: OSMANLI VALİLİĞİNDEN MISIR HÜKÜMDARLIĞINA
KHALED FAHMY

Özgün adı
Mehmed Ali From Ottoman Governor to Ruler of Egypt
Türkçesi
Abdullah Yılmaz

Yayın Müdürü
Dr. Hasan Aksakal

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmen

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Gökçe Çiçek Çetin

Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Mutlu Dursun

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

ISBN 978-605-7947-59 8

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34403 Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 45354

1. Baskı: Nisan 2020

KAVALALI MEHMED ALİ: OSMANLI VALİLİĞİNDEN MISIR HÜKÜMDARLIĞINA

KHALED FAHMY

TÜRKÇESİ

ABDULLAH YILMAZ

KHALED FAHMY

1964 doğumlu Khaled Fahmy, 19. yüzyıl Mısır'ının sosyal ve kültürel tarihinde uzmanlaşmış bir Ortadoğu tarihçisidir. Mısır'da doğan ve yetişen Fahmy, Kahire Amerikan Üniversitesi'nde (AUC) lisans düzeyinde ekonomi, yüksek lisans düzeyinde ise siyaset bilimi eğitimi aldı. Daha sonra Oxford Üniversitesi'ne gitti ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemindeki Mısır ordusunun tarihi üzerine doktora yaptı. 1993'te doktorasını tamamladıktan sonra, önce Princeton Üniversitesi'nde, sonra New York Üniversitesi'nde çalıştı.
2010 yılında Mısır'a döndü ve Kahire Amerikan Üniversitesi Tarih bölümünün başkanlığını üstlendi. Ancak Mısır'daki devrim ve darbe süreçlerinin etkisiyle, Fahmy, 2013'te Columbia Üniversitesi'ne gitti ve ardından 2015'te Harvard Üniversitesi'nde misafir profesör olarak çalışmalarını sürdürdü.
Khaled Fahmy 2017 yılından bu yana Cambridge Üniversitesi öğretim üyesidir.

ABDULLAH YILMAZ

Giresun'da doğan Abdullah Yılmaz, ilk ve orta öğrenimini Zonguldak'ta tamamlamış, ardından Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesinde okumuştur. 1990'lı yılların ilk yarısından itibaren yayıncılık dünyasında editör, çevirmen ve yayın yönetmeni olarak çalışıp Türkçeye birçok eser kazandıran Abdullah Yılmaz'ın çevirilerinden birkaçı şunlardır: Michael Hardt ve Antonio Negri'den *İmparatorluk* (Ayrıntı Yayınları) ve *Duyuru* (Ayrıntı Yayınları), Zygmunt Bauman'dan *Sosyolojik Düşünmek* (Ayrıntı Yayınları) ve *Küreselleşme* (Ayrıntı Yayınları), Richard Sennett'tan *Kamusal İnsanın Çöküşü* (Ayrıntı Yayınları, Serpil Durak ile beraber), Murray Bookchin'den *Ekolojik Bir Topluma Doğru* (Ayrıntı Yayınları), Tarık Ali'den *Fundamentalizmler Çatışması* (Everest Yayınları), Noam Chomsky'den *Medya Gerçeği* (Everest Yayınları), Bernard Lewis'ten *İslam'ın Krizi* (Literatür Yayıncılık), Liah Greenfeld'den *Milliyetçilik: Moderniteye Giden Beş Yol* (Alfa Yayınları), Bettany Hughes'dan *İstanbul: Üç Şehrin Hikâyesi* (Alfa Yayınları), Niall Kishtainy'den *Ekonominin Kısa Tarihi* (Alfa Yayınları), Adam Kirsch'ten *Küresel Roman* ve Nicholas Rescher'dan *101 Anekdotta Felsefe Tarihinde Yolculuk* (VakıfBank Kültür Yayınları).

İÇİNDEKİLER

Teşekkürler
007

1
Makedonya'daki Kökler
012

Doğum
015

Çocukluk ve Gençlik Yılları
016

Evlilik
021

2
Mısır Kördüğümü
025

Hüsrev Paşa: Hayat Boyu Sürecek Bir Düşmanlığın Başlangıcı
029

Memlüklerin Kahire'den Sürülmesi
042

Hüsrev'in Derdest Edilip Gönderilmesi
043

3
İktidarın Sağlamlaştırılması
049

Yerel Rakiplerin Bertaraf Edilmesi
053

Memlük Katliamı
059

4
Tahkimat
066

Alternatif Bir Güç Merkezi İnşa Etme
068

Bir İktisat Politikasının Şekillenmesi
070

Hicaz Seferi
074

Mutlak İktidar
080

Dizginlerin Ele Alınması
082

Altyapı Yatırımları
084

Dinmek Bilmeyen Endişeler
085

Ticari Başarılar
088

"Mağarasındaki Yaşlı Örümcek"
091

5
Genişleyen Ufuklar
096

Şanslı Bir Yıl
098

Yunan Savaşı
107

Avrupalı Güçlerin Müdahalesi
110

Hüsrev'in Yeniden Sahneye Çıkışı
111

"Vaka-i Hayriye"
112

Navarin Faciası
114

Bir Sonraki Raunda Hazırlık
117

6
Nihai Hesaplaşma
122

Velinimet
123

Baş Ağrıtan Kaygılar
125

Suriye'nin İşgali
128

Geri Dönülmez Nokta
131

Yeni Baştan Örgütlenme ve Tahkimat
135

İkinci Suriye Krizi
140

Verasete Dayalı Yönetim Arayışı
141

Bayram
150

7
Zafer
152

Paşa ve Âyanı : *Quıs Custodıet Ipsos Custodes?* ya da Koruyuculardan Kim Koruyacak?
154

Mehmed Ali ve Mısırlılar
160

Paşanın Son Yılları
166

8
Paşanın Çoklu Mirası
171

Yanlış Olan Neydi?
183

Kaynakça
195

Dizin
202

TEŞEKKÜRLER

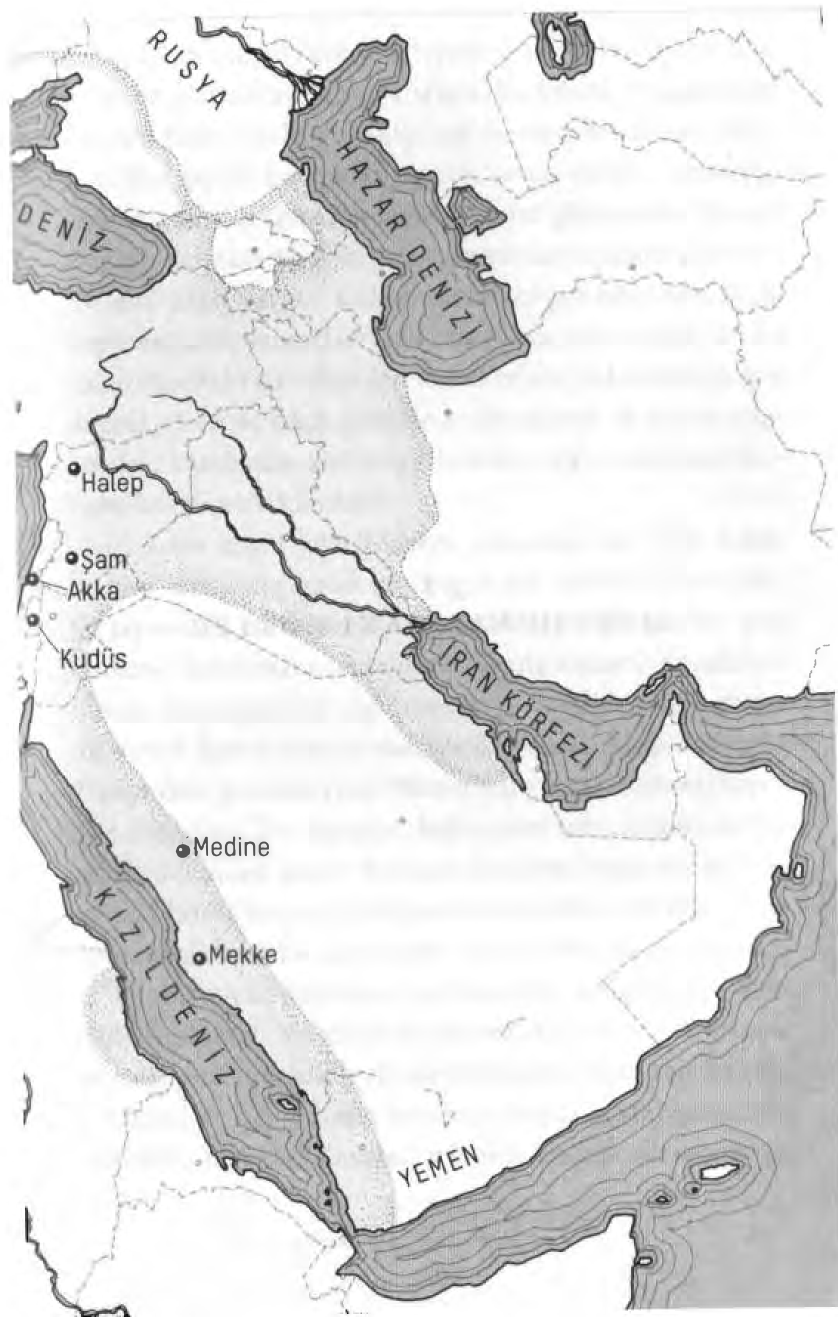
Mehmed Ali Paşa hakkındaki bu kitabı yazmam için Oneworld Publications benimle ilk temasa geçtiğinde, bunun son on beş yıldır konu hakkında topladığım notları derlemek ve onun yönetimine dair oluşturduğum düşüncelerimi kâğıda dökmek için bir fırsat olacağını düşünerek, teklifi hiç tereddüt etmeden kabul ettim. Ama sonradan anladım ki, iş o kadar da basit değilmiş. Mehmed Ali, modern Mısır ve Ortadoğu tarihinde son derece tartışmalı bir şahsiyet olma özelliğini koruyor ve son bölümde göstermeye çalıştığım gibi, bu tartışma yalnızca onun şahsının ve mirasının değerlendirilmesi etrafında değil, aynı zamanda, ister arşiv belgeleri, ister basılı kitaplar biçiminde olsun, orijinal kaynakların onun hakkında söyledikleri etrafında da dönüyor. Bu yüzden kendimi, onun eski mektuplarını yeniden okumak ve yeni mektuplarını araştırmak suretiyle, Mısır Milli Arşivinde daha fazla araştırma yapmak zorunda hissettim. Bana bu fırsatı, 2006 yılında New York Üniversitesi'nden aldığım yıllık çalışma izni sağladı. Mısır Milli Arşivindeki arşiv görevlilerine ve diğer çalışanlara, özellikle de Dr. Mohammad Saber Arab'a, Dr. Abdelwahid Abdelwahid'e ve Bayan Nadia Mostafa'ya, Paşanın yazışmalarının

izini sürme ve genel olarak da Arşivdeki araştırmalarımı kolaylaştırma konusunda bana yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Bu kitabın dahil olduğu dizinin editörü Oneworld'ten Patricia Crone, yazdıklarıma ilişkin son derece samimi ve yapıcı değerlendirmelerde bulundu. Kitap için sunduğum ilk taslakta bazı önemli noktaları atlamış olduğumu gösterdiği için kendisine müteşekkirim ve ayrıca gerek zorunlu değişiklikleri yaparken, gerek yeniden yazarken gösterdikleri sabırdan ötürü ona ve Mike Harpley'e teşekkür borçluyum. Hazırladığım ikinci taslak da, Roger Owen ile Sherif Younis'in aynı oranda açık ve anlaşılır eleştirel değerlendirmesine tâbi oldu; ciddi eksiklikleri ve vahim tutarsızlıkları bana gösterdikleri için kendilerine teşekkür ederim. Onların yorumlarının çoğunu değerlendirip gereğini yapmaya çalıştım; hâlâ mevcut olan eksikliklerin ve hataların sorumluluğu tamamen bana aittir. Ayrıca kitabın başındaki haritaları bana verme cömertliği gösteren Jaroslaw Dobrowolski'ye teşekkür ederim. Son olarak, benim en sadık ve en eleştirel okurum olması bir yana, sevgisini, desteğini ve ilhamını hiç esirgemediği için Hossam Bahgat'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

KARA
Kavala
İstanbul
Selanik
Atina
Kütahya
Konya
Navarin
CEZAYİR
AKDENİZ
GİRİT
Reşid
Dimyat
İskenderiye
Süveyş
Giza
Kahire
Esna
Asvan
SUDAN

RUSYA
DENİZ
HAZAR DENİZİ
Halep
Şam
Akka
Kudüs
İRAN KÖRFEZİ
Medine
KIZILDENİZ
Mekke
YEMEN

1
MAKEDONYA'DAKİ KÖKLER

Selanik'ten otoyola çıkıp batıya doğru 130 kilometre ilerledikten sonra Kavala'ya varırken, bu küçük Yunan kasabasının huzur dolu güzelliği sizi hemen kendisine çeker. Dar kıyı şeridi boyunca uzanan ve üç yandan yemyeşil tepelerle sarılıp sarmalanan kasabanın güneyinde, İpsario Dağları ile mavi Ege pusunun arasından kendini gösteren Thasos adası vardır. Kuzeyindeki zengin bitki örtüsüyle kaplı dağların yamaçları tatlı bir eğimle, tütün tarlaları ile sular altındaki parsellerden ibaret çeltik tarlalarına doğru uzanır. Çevrede sıkça görülen arı kovanları ile üzüm bağları ise, kasabanın ard bölgesindeki zengin tarımsal ekonomik faaliyetin kanıtıdır.

Eşsiz doğal güzelliklerin ortasında yer alan Kavala aynı zamanda uzun ve zengin bir tarihe de sahiptir. En tepesinde etkileyici bir Bizans kalesi bulunan bu eski Osmanlı kasabasını çevreleyen Bizans surları, Kavala'nın Bizans İmparatorluğunda oynadığı stratejik rolü hatırlatır. Antik Roma şehrini Adriyatik Denizi, Makedonya ve Trakya'dan geçerek yeni "Roma"ya, yani Konstantinopolis'e bağlayan Via Egnatia, kelimenin tam anlamıyla kasabanın içinden geçer. Birkaç kilometre kuzeyde, MÖ 42 yılında Roma İmparatorluğunun kaderinin çizildiği ve ardından yaklaşık bir asır sonra Aziz Pavlus'un Avrupa'daki ilk Hıristiyan kilisesini kurmak için durduğu yer olan Filibe bulunur. Ve sanki bu Roma, Hıristiyan ve Bizans geçmişi yeterince etkileyici değilmiş gibi, Osmanlı Sultanı I. Murad'ın 1387 yılında kasabayı imparatorluğuna dahil etmesiyle birlikte, Kavala tarihinin önemli bir anı gelip

çatmıştır. Uzun Osmanlı devri, kasabanın topografyasında, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziriazamı İbrahim Paşa tarafından yaptırılan ve şehre temiz su sağlayan etkileyici sukemeri ile şimdi Aya Nikola Kilisesi olan, şehir merkezindeki Ulu Cami'nin en dikkate değer örneklerini teşkil ettiği, silinmez izler bırakmıştır.

İşte Mehmed Ali 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğunun Rumeli olarak bilinen Avrupa topraklarında yer alan bu kasabada dünyaya gelmiştir. Peki, bu şahıs Akdeniz'i geçip nasıl Mısır'a ulaşmıştır? Neredeyse elli yıl zarfında, bu önemli Osmanlı vilayetinin valisi olmayı nasıl başarmıştır? Onun ölümünden sonra da bir yüzyıl boyunca ülkeyi yöneten bir hanedanı nasıl kurmuştur? Bütün bu soruların yanıtı ilginç bir hikâyeyi doğurmaktadır. Osmanlı tarih yazımında Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır tarih yazımında ise adının Arapça telaffuzundan ötürü Muhammed Ali olarak bilinen bu tarihi kişilik, modern İslam tarihinde en takdire şayan şahsiyetlerden biridir ve daha sonra göreceğimiz üzere, onun hayat hikâyesi modern Mısır tarihinin en merak uyandıran bölümünü anlamak adına önemli bir kaynaktır. Dahası, Mısır hükümdarı olarak yürüttüğü politikalar, uzun tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğunun yüz yüze kaldığı en tehlikeli tehditlerden birini teşkil etmiştir. Takip eden sayfalarda bu dikkate değer şahsiyetin hikâyesini okuyacaksınız.

1769 genellikle Mehmed Ali'nin doğduğu yıl olarak kabul edilir; çünkü Mısır hükümdarı olduktan sonra yabancı ziyaretçilerle yaptığı birçok mülakatta doğum yılı olarak 1769'u zikretmiştir. Ona hevesle kulak verenlerin aklına muhtemelen, 1769'un aynı zamanda, hayranı olduğu ve adının birlikte anılmasını istediği iki devlet adamı olan Napoléon ile Wellington'ın da doğduğu yıl olduğu gelmiştir. Bununla birlikte, Nil Nehri üzerinde, Delta'nın girişine inşa edilen setlerin açılışı anısına 1847 yılında bastırılmış bir madalyaya, Mehmed Ali'nin doğum yılı Hicri 1184 (ya da 1770-1771) olarak yazılmıştır. Bu bizi, mezar taşına yazılmış olanla birlikte ele alırsak, Mehmed Ali'nin gerçek doğum tarihinin büyük bir ihtimalle 1770 olduğu sonucuna götürmektedir.

Mehmed Ali'nin doğum tarihini belirlemenin güçlüğü, onun 1801 yılında Mısır'a gitmeden önceki hayatını çevreleyen sır perdesinin sayısız parçasından yalnızca biridir. Mütevazı bir aileden geldiği ve o tarihe kadar kendisine atfedilen herhangi bir resmi görevinin ya da büyük bir başarısının bilinmediği dikkate alınacak olursa, tarih kitaplarında Mehmed Ali'nin Rumeli'deki hayatına ilişkin herhangi bir şey bulamıyor olmak pek de hayret edilecek bir durum değildir. Sonraki yıllarda, Mısır hükümdarı olarak, büyük bir Şark hükümdarı olduğuna inandıkları birinin yaşadıklarını kaydetmeye hevesli yabancıların ilgiyle dinleyeceği önceki hayatına dair hikâyeler anlatmaya yatkın biri olmuştur; ama hal böyleyken, yine de, Mehmed Ali gençlik yılla-

rının ayrıntılarına hiçbir zaman girmemiştir. Bir keresinde bir Alman prensine şunları söylemiştir:

> *Hayatımın o dönemini sevmiyorum... Gelecek kuşakların, Mehmed Ali'nin eriştiği hiçbir mertebeyi, kendisinden başka kimseye, ne ecdadına ne de bir hâmiye, borçlu olmadığını bilmesi yeter. Yine de benim hikâyem ancak kendi vatanım gibi sevdiğim Mısır'ı asırlardır süren uykusundan uyandırıp ona yeni bir varlık kazandırarak yüceltebildiğim zaman başlayacaktır (Pückler-Muskau, 1845, I, 317-18).*

Mehmed Ali Kavala'daki –"kavga ve sefalet, yalan dolan ve kan revan" yılları olarak anlatacağı– yıllarını ne kadar unutmak isterse istesin, yaşanmış gerçekleri gelecek kuşaklardan onun arzu ettiği gibi saklamak mümkün değildir. İskenderiye'ye ayak bastığında, ne çocuk ne de bir yeniyetmedir Mehmed Ali; otuz yaşına gelmiş, evli ve beş çocuklu bir yetişkindir. Her ne kadar "vatanım" diyeceği Mısır'da neredeyse elli yıl yaşamış, şanı ve şöhreti burada kazanmış olsa da, Rumeli'de geçen yetişme çağının kaçınılmaz olarak onun Mısır politikalarını ve genel olarak dünyaya bakışını etkilediği inkâr edilemez bir gerçektir.

ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI

Mehmed Ali'nin erken yaşlarına ilişkin çok az şey hakkında kesin bir şeyler söyleyebiliyoruz. Bununla birlikte babasının kimliği –İbrahim Ağanın oğlu Osman Ağanın

oğlu İbrahim Ağa denen adam– hakkında kimsenin bir kuşkusu yoktur. Ailesinden kişiler, İbrahim Ağanın aslında Kavalalı olmadığını ve baba tarafından dedelerinin Orta Anadolu'dan, Konya'dan geldiğini söylemektedir. Aile, Konya'dan da önce, köklerini daha da doğuya dayandırmaktadır; bu da ailenin aslında Kürt olduğunu akla getirmiştir. Böyle olmuş olsa bile, yaklaşık 1700 yılında Kavala'ya yerleştiğinde, aile muhtemel Kürt kimliğinden kalan ne varsa kaybetmiştir: Dilleri Türkçedir; Sünni İslam'ı benimsemişler ve hepsi de Osmanlı sultanının tebaası olan, Rumeli'nin Müslüman, Yahudi ve Ortodoks Hıristiyan nüfusuyla kaynaşmışlardır. İsmi dışında, Mehmed Ali'nin babası hakkında çok az şey bilinmektedir. Bazı anlatılara göre, belli bir askeri mevkiye sahiptir ve çok büyük bir ihtimalle de, Kavala'nın giriş çıkış yollarında geceleri muhafızlık yapan derbent başılardan biri olarak görev yapmıştır. Oğlu Mehmed Ali ile ilişkisi göründüğü kadarıyla ikirciklidir. Bir yandan, Mehmed Ali büyük bir hayranlık ve şükranla, bir çocuk olarak hayatta kalmasını babasının onu ayırıp kollamasına ve rahat bir ortamda yetiştirmesine borçlu olduğunu hatırlamaktadır; ama öte yandan da, özellikle böylesine şımartılarak yetiştirilmesinden ötürü babasına içerlemiş gibidir. Bir keresinde, anne ve babasının ona çok korumacı davrandığını anlatmıştır: "Beni bir beyefendi olarak yetiştirmeyi çok istiyorlardı. Bu yüzden kısa bir süre sonra çıtkırıldım ve pısırık biri olup çıktım; arkadaşlarım beni küçümsemeye başlamıştı ve arkamdan sürekli, 'Ne olacak bu Mehmed Ali'nin hali; ne bir şeye sa-

hip ne de bir şeye uygun!' diyorlardı." On beşine gelince, dediğine göre, bu ürkekliği üzerinden atmaya, katı bir fiziksel egzersiz düzeni ve gündüzleri kesinlikle uyumamak da dahil olmak üzere, kendini disipline sokmaya karar vermiştir (Pückler-Muskau, 1845, I, 318).

Mehmed Ali'nin daha sonraki yıllarda, babasının o daha bebekken ve sonra da annesinin o henüz çocuk denecek yaştayken öldüğünü iddia etmesinin ardında, muhtemelen her şeyi tek başına başardığını ısrarla vurgulama arzusunun yanında, babasıyla olan bu ikircikli ilişkisi yatmaktadır. Bu söylenenler kesinlikle doğru değildir; çünkü İbrahim Ağanın Kavala'daki mezar taşında ölüm tarihi açık bir şekilde Hicri 1205 (Miladi 1790-91) olarak yazmaktadır; demek oluyor ki babası, Mehmed Ali yirmi yaşındayken ölmüştür. Öte yandan, annesinin mezar taşına ise ölüm tarihi Hicri 1210 (Miladi 1795-96) olarak yazılmıştır; o tarihte Mehmed Ali evli ve üç çocuk babası bir adamdır.

Annesine gelince, onun da isminin Zeynep Hatun olduğu dışında, hakkında çok az şey bilinmektedir; Kavala'nın kuzeyindeki Drama bölgesinde küçük bir köy olan Nusretli'dendir. O da muhtemelen oğluna çok yumuşak davranmış ve Mehmed Ali'nin daha sonra, yetiştirilirken şımartılmış olduğu düşüncesine katkıda bulunmuştur. Zeynep'in ağabeyinin, kadının oğlunu yöredeki herhangi bir Kuran kursuna rahatlıkla göndermesini mümkün kılacak ve böylelikle çocuğun okuma-yazma öğrenmesine olanak sağlayacak şekilde, Kavala kadısı olma ihtimali yüksektir (Arif, tarihsiz, I, s. 3). Ama aslına bakılırsa, kadın böyle bir

teşebbüste bulunmamıştır ve oğlu çok sonra, kırkını geçtikten sonra okuma-yazma öğrenmiştir. Okuma-yazması olmaksızın, Mehmed Ali'nin, ancak dayısının ya da dayısının arkadaşı olan Drama kadısının kendisine sağlayabileceği bir kâtiplik makamına getirilmesi mümkün değildir. Bu yüzden o da şansını, babasının ek iş olarak yürüttüğü tütün ticaretinde denemiştir. Bu kısa ticaret deneyimi, Mehmed Ali'nin Mısır'a gelmeden önce meslekten tüccar olduğu kanısına yol açmıştır. Bu işte babasına ne kadar süre yardım etmiş olduğu belirsizliğini korumakla birlikte, nihayetinde ticaretin önemini tam olarak takdir etmesi için bizzat ticaretle uğraşmasına da gerek yoktur. Etrafı en iyi kalitede tütün bahçeleriyle çevrili olan Kavala, geniş bir doğal liman olmamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ve işlek ticari merkezlerinden Selanik'i İstanbul'a bağlayan yol üzerinde stratejik bir konuma sahip olması hasebiyle büyük bir ticari öneme sahiptir.

Mehmed Ali'nin, gençlik yıllarına ilişkin birkaç hatırasıyla yabancı hayranlarını etkilemeye çalışması, onun ticari cin fikirliliğiyle alakalı bir husus değildir. Aksine, burada altı çizilmesi gereken, onun irade gücü ve yetersizlik olarak düşündüğü herhangi bir durumun üstesinden nasıl geldiğidir. Fiziksel egzersizlerde oyun arkadaşlarına meydan okumak, binicilik sanatını öğrenip bu işin ustası olmak ve nihayet onlara karşı az da olsa avantaj sağladığı halde arkadaşlarını kendisini akran olarak görmeye zorlamak da bunlar arasındadır. Anlatmaya doyamadığı birçok hikâye gibi, aşağıda alıntılanan da, dinleyicilerin-

de kendisine dair bırakmak istediği izlenime uygun olarak metanet, kararlılık, özdisiplin ve üstünlük temalarını içermektedir.

> *Çok iyi hatırlıyorum, son derece fırtınalı bir günde, hâlâ benim mülkiyetimde olan küçük bir adaya kadar kürek çekme konusunda iddiaya girmiştik. Adaya yalnızca ben ulaşmıştım ve elimin derisi soyulmuş olmasına rağmen, beni yolumdan döndürecek kadar yoğun bir acı hissetmemiştim. Bu şekilde, daha önce size söylediğim gibi, sonrasında çok daha ciddi durumlarda, cesaretimi kendime ve köylerimiz arasındaki küçük çatışmalarda başkalarına göstermek için bolca fırsat buluncaya kadar, hem zihnimi hem de bedenimi güçlendirmeyi sürdürdüm (Pückler-Muskau, 1845, I, 318).*

Burada, başka birçok hikâyede olduğu gibi, utangaç ya da yumuşak olmaktan çok uzak bir genç adam portresiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Oyun arkadaşları tarafından korkutulduğu günler geride kalmıştır; bilakis, onları korkutan artık kendisidir. Aslında anlatılan bu hikâyelerde, oyun arkadaşlarının ruhunu okuyabilen ve onları bir grup sadık ve kendine hayran yandaş haline getirmeyi başaran bir adamın doğuşunu görebilirsiniz. Onun takdire şayan liderlik vasıfları, erken yaşlarda etrafındaki bazı gençlerin hayranlığını kazanma, diğerlerine de zorbalıkla olmazsa tatlı dille istediğini yaptırma kabiliyetinden anlaşılabilir. Ve bu hikâyelerden, birçok hemşerisinin yanı sıra yakın kasabaların sakinlerinin de, Mehmed Ali'nin işleri yoluna

koyan, yerel sorunları hızlı ve kararlı bir şekilde ele alan biri olduğunun farkına varmaya başladığını anlamak zor değildir.

Örneğin hikâyelerden biri şöyledir: Mehmed Ali, Kavala kadısı olan dayısına gitmiş ve ona vergilerini ödemeyi kabul etmeyen inatçı bazı köyleri yola getirme konusunda yardım teklif etmiştir. Bir anlık tereddüdün ardından kadı teklifini kabul edince, genç adam da yandaşlarıyla birlikte bu köylerden birine yollanmıştır. Köyün güçlü kuvvetli erkekleriyle onların kendi topraklarında karşı karşıya gelmek yerine, sanki namaz kılacakmış gibi doğrudan köyün camisine gitmiştir. Ama bu arada gizlice adamlarından bazılarını, köyün ileri gelenlerinden dört kişiyi kendisiyle camide buluşmaya çağırmak üzere görevlendirmiştir. Hiçbir şeyden şüphelenmeden camiye gelen adamlar yakalandıklarını ve rehin alındıklarını fark ettiklerinde iş işten geçmiştir. Sonunda bütün köy, diş bileyerek de olsa, vergi borcunu ödemeyi kabul etmiştir.

EVLİLİK

Kadı vergilerin toplanmış olmasından memnun olmasına memnundur da, yeğeninin bu işi kotarma biçimi pek hoşuna gitmemiştir. Dolayısıyla bu oğlanı yola getirmek için bir şeyler yapılması gerektiğine inanan kadı, yeğeninin evlenmeyi ve bir aile kurmayı düşündüğünü öğrenince muhtemelen derin bir nefes almıştır. Komşu Drama kazasının

kadısını ziyarete gittiği günlerden birinde, Mehmed Ali evlenebileceği münasip bir genç kız olup olmadığını sorar. Olduğunu söyleyip, annesinin de köyü olan Nusretli'de yaşayan, Emine isminde genç bir kadından bahsederler ona. Aslında bu genç kadının bahsini daha önce duymuş olmalıdır; çünkü önceki kocasının birliktelik gerçekleşmeden önce vurulup öldürüldüğü ve Emine'ye küçük bir servet kaldığı yönündeki dedikodular Kavala'ya kadar ulaşmıştır. Emine ile kendisi arasındaki sosyal statü farkını göz önünde tutarak, Mehmed Ali bu teklifi çok ciddiye almamıştır. Ne var ki, onun için hoş bir sürpriz olarak, Drama kadısının bu teklifinde gayet ciddi ve dayısının da bu izdivaçtan yana olduğunu fark edecektir. Mehmed Ali'nin Nusretli'ye taşınacağı ve yuvasını müstakbel karısının evinde kuracağı düşünülürse, dayısının mantığına göre, bu genç adamın sakinleşmesi için bundan daha iyi bir yol da olamazdır doğrusu.

Mehmed Ali on yedi yaşındayken, 1787 yılında Emine ile evlenir; Emine, İskenderiye'de öldüğü 1823 yılına dek tam otuz yedi yıl boyunca kocasına sadık bir eş olacaktır. Nusretli'de yaşadıkları esnada çiftin beş çocuğu olmuştur: Tevhide (1787-1830), İbrahim (1789-1848), Tosun Ahmed (1793-1816), İsmail (1795-1822) ve Nazlı (namı diğer Hatice, 1799-1860). (Emine'nin ölümünden sonra Mehmed Ali'nin birçok başka karısı ve cariyesi olmuş ve bu kadınlar, çoğu bebek yaştayken ölen yaklaşık yirmi çocuk dünyaya getirmiştir.)

Genç Mehmed Ali genişleyen ailesinin geçimini, karısının küçük servetini kârlı tütün ticaretine yatırarak sağ-

lamaktadır. Ancak görünüşe bakılırsa, Mehmed Ali'nin eski dostları onu yalnız bırakmak niyetinde değildir ve her fırsatta kapısını çalarak ondan küçük kaçamaklarında kendilerine eşlik etmesini isterler. Bu kaçamaklardan biri onun için bardağı taşıran son damla olunca, dayısı yeğenini daha uzak bir diyara göndermeyi düşünmenin vakti geldiğine kanaat getirir.

Burada sahneye Ağu adında bir adam çıkar; Mehmed Ali gibi Kavalalı olan bu adam da cesur ve güçlü biridir. Ağu'nun kendi kardeşi Osman Ağa ile arası bozuktur. Sonunda Osman Ağa kardeşini öldürür ve ardından da Mehmed Ali'nin dayısı olan Kavala kadısının evine sığınır. Mehmed Ali, küçük çetesiyle birlikte, izin almaksızın dayısının evine dalar, katili yaka paça dışarıya sürükler ve oracıkta bir ağaca asar. Kadı, yeğeninin adaleti kendi elleriyle yerine getirmiş olmasına çok öfkelenmiştir; ama genç adamın büyüyen nüfuzu ve işleri yoluna koyma kabiliyeti dikkate alınırsa, yapabileceği pek bir şey yoktur.

Sonunda kadı dâhiyane bir çözüm bulur: Üç yıl önce, genç yaşına rağmen İtalya'da daha şimdiden namı yürümüş, Bonaparte adlı generalin komutasındaki büyük bir Fransız ordusunun Mısır'a çıkarma yaptığı haberleriyle bütün Osmanlı dünyası çalkalanmıştır. Fransa'nın Osmanlıların Avrupa'daki kadim müttefiki olduğu dikkate alınırsa, bu haber tam bir şaşkınlık yaratmıştır. Sultanın, 1517'den beri imparatorluğunun bir parçası olan ve her yıl yüklü miktarda vergi ödeyen Mısır gibi önemli bir vilayeti kaybetmeyi göze alması mümkün değildir. Ayrıca Sultanın Mekke

ve Medine'ye giden hac yollarını korumak gibi önemli bir görevi de vardır. 1801 yılında, diplomatik müzakereler sonuç vermeyince, kendisine yardım edecekleri sözünü veren İngilizlerin sağlam desteğini arkasına alan Sultan, Fransızları zor yoluyla Mısır'dan çıkarmaya karar verir. Talimli askerlerden oluşan yeni bir ordu, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasında kara yoluyla Suriye'ye nakledilir. Rumeli'den 4000 kişilik bir ordu daha toplamayı umut eden Sultan, Kavala kadısına bir ferman çıkartarak, Mısır'a gönderilmek üzere 300 başıbozuk asker toplamasını buyurur.

İşte bu, kadının baş belası yeğeninden kurtulmak için eline geçen fırsattır. Rumeli beylerbeyine yanaşarak, kahramanlığını ve cesaretini öve öve bitiremediği Mehmed Ali'yi Mısır'a yollanacak askerler listesine yazdırmayı başarır. Hatta Mehmed Ali, beylerbeyinin kendi oğlu Ali Ağa tarafından komuta edilecek bu kuvvetlerin komutan yardımcısı tayin edilir. Karısını ve çocuklarını arkada bırakan Mehmed Ali hem kendi hayatının seyrini hem de Mısır ve Osmanlı dünyasının kaderini değiştirecek bir yolculuğa çıkacaktır.

2
MISIR KÖRDÜĞÜMÜ

Mehmed Ali 1801 yılında Mısır'a ayak bastığı sırada, ülke Fransız işgal ordusu *l'Arme de l'Orient*'e karşı yürütülen bitmek bilmez bir savaşın pençesinde kıvranmaktadır. Üç yıldır Fransızlar ülkede güvenliği sağlamak ve Doğu Akdeniz'de bir dayanak oluşturmak için mücadele etmektedir. Genç general Napoléon Bonaparte bunun, Fransız nüfuzunu Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini tehdit etmek üzere daha doğuya yaymak için bir sıçrama tahtası olacağını umut etmektedir. Ne var ki, Mısır halkı –hem şehirlerde hem de köylerde, Delta'da ve Yukarı Mısır'da yaşayan halk– Bonaparte'ın İslam'a saygıdan başka bir dertlerinin olmadığı, Fransızların salt, yerel Memlük beylerinden ülkeyi kurtarmak amacıyla geldikleri ve Mısır'ı yeniden Osmanlı hâkimiyetine teslim edecekleri yönündeki beyanlarına pek kulak asmamıştır. Silahlı direnişin başını çöldeki Bedeviler, kırsal kesimdeki köylüler ve şehirli halk çekmektedir. Kahire bir değil iki kere ayaklanır ve Fransızlar her iki ayaklanmayı da çok sert bir biçimde bastırır.

Ne var ki, en ciddi askeri direniş güneyden, Memlüklerden gelir. Yüzlerce yıldır askeri hanedanlar kuran bu savaş beyleri, Kafkasya ve Gürcistan'dan esir ettikleri ya da satın alıp getirdikleri oğlan çocukları ile gençleri yetiştirip kendilerine uşak, muhafız, hizmetkâr ve asker yapmıştır. Kökü Arapçadaki me-le-ke fiilinden gelen memlük sözcüğü, "birinin mülkü, kölesi olma" anlamına gelmektedir. Bonaparte'ın askerleri Mısır'ı istila ettiğinde, Memlükler ülkede kendilerine sağlam bir yer edinmiştir. Her biri kendi hanedanını tesis etmiş olan Memlük beylerinin kendilerine

özel divanları, yani danışma meclisleri, bağları, bahçeleri, mutfakları, haremleri ve en önemlisi de askeri garnizonları bulunmaktadır. Bu Memlük beyleri, özellikle Yemen'den kahve alıp satmak gibi bol kazançlı ticari işlerle uğraşarak ve asker zoruyla kırsal kesimden vergi toplayarak hazinelerini zenginleştirmiş ve böylece Gürcistan'dan daha çok genç erkek getirtebilmiştir. Bu beyler ayrıca topladıkları verginin bir kısmını da İstanbul'a göndererek, Osmanlı payitahtıyla geçici bir mutabakat sağlamıştır.

Bonaparte'ın istilası, Memlük beylerinin Mısır'da tesis etmiş olduğu bu etkili denetim karşısında ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Fransızlar bu beyleri Kahire'deki köşklerinden sürüp atmış, onların Arabistan ve Yemen'le olan ticari bağlarını koparmış ve tarımla uğraşan köylülerden topladıkları vergilere el koymuştur. Piramitler Muharebesinde (21 Temmuz 1798) mağlup olduktan sonra güneye çekilen Memlükler, Fransız birliklerine saldırılarını buradan sürdürmüşlerdir. Memlük liderlerinden biri olan İbrahim Bey de Suriye'ye sığınmış ve Fransızlara buradan saldırmıştır.

İşte Mehmed Ali'nin 1801 Baharında geldiği Mısır, askeri açıdan böylesine karışık bir durumdadır. Otuz bir yaşında ve fiziki olarak gücünün zirvesinde olan ve zaten belli bir muharebe tecrübesi bulunan Mehmed Ali'nin şimdi karşı karşıya kaldığı askeri ortam, Kavala'da ve Nusretli'de deneyimlediklerinden bir hayli karmaşıktır. Dahası, Kavalalılardan oluşan küçük, başıbozuk asker grubunun başındaki Ali Ağa –arkadaşı ve müttefiki olan çorbacının oğlu– Mısır yolu yarılanmışken, bilinmeyen bir nedenden

ötürü evine dönmeye karar vererek, Mehmed Ali'yi bu küçük birliğin sorumluluğuyla baş başa bırakacaktır. Bunlar yetmezmiş gibi, Kavala birliği kısa bir süre sonra, bütün Osmanlı topraklarında cesaretleri ve coşkuları kadar kural tanımazlıkları ve düşüncesizce hareket etmeleriyle de meşhur olan Arnavut başıbozuklardan oluşan, 4000 civarındaki güçlü kuvvetli askerle de birleşecektir. Başka bir dil kullanan ve Balkanlar'ın öteki kıyısından gelen bu askerlerin, Mehmed Ali'nin hâlihazırda zapturap altına almış olduğu Kavalalı hemşerilerine kıyasla, dizginlenmesi çok daha zor olacaktır. (Daha sonra göreceğimiz üzere, Mehmed Ali'nin Arnavutlarla yakın ilişkiler kuracak olması, onun etnik bakımdan Arnavut kökenli olduğu gibi yanlış bir intiba da uyandıracaktır.)

Zaten karmaşık bir durumu daha da içinden çıkılmaz hale getiren bir husus da, kendisini içinde bulduğu filonun başındaki kişinin Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa olmasıdır. Mısır Seferine çıkmadan önce, Hüseyin Paşa yeni bir kalıcı ordunun çekirdeğini oluşturmak üzere asker talimine bizzat nezaret etmiştir. Sultan bu ordu sayesinde kaptan-ı deryasının, dört bir yana yayılmış imparatorluğun vilayetleri üzerinde hâkimiyet kurmaya muktedir olacağını umut etmektedir. Hüseyin Paşa böylece, yetiştirdiği bu askerlerin, oynamış olduğu mali ve politik kumara değip değmeyeceğini, onlardan 1200 kadarını yanında Mısır'a götürerek görmek niyetindedir. Nizam-ı Cedid, yani Yeni Düzen olarak bilinen bu askeri birlik, sonraları imparatorluğun tarihinde belirleyici bir rol oynayacaktır.

Ve son olarak, bu karışık askeri vaziyet yetmezmiş gibi, Mehmed Ali çok geçmeden, kendisinin ve Osmanlı askerlerinin bu karma grubunun, Fransızları Mısır'dan çıkarma niyetindeki Britanya filosuna katılacağını fark edecektir. Bonaparte'ın Mısır seferi başladığından beri Britanya, Fransızların Mısır saldırısını gayet haklı olarak kendi Hindistan hâkimiyeti için bir tehdit olarak görmüş ve Mısır'da bir ileri karakol kurmak suretiyle bu tehdidi boşa çıkarmak için harekete geçmiştir. Tuğamiral Horatio Nelson zaten Nil Muharebesi (1-2 Ağustos 1798) adı verilen bir deniz savaşında Fransız filosunu darmadağın etmeyi başarmıştır ve üç yıl sonra Britanya, Fransız ordusunu Mısır'dan çıkarma konusunda Sultanın yardım talebini canıgönülden kabul edecektir. Kısacası, o zamanlar dünyanın önde gelen askeri güçlerinin ve aynı zamanda, özel olarak yetiştirdiği Nizam-ı Cedid askerleriyle Hüseyin Paşanın bölgedeki varlığı düşünülürse, Mehmed Ali, Osmanlı İmparatorluğunda o tarihe kadar görülmüş en cüretkâr ve orijinal askeri reform hamlesiyle karşı karşıya kalmıştır.

HÜSREV PAŞA: HAYAT BOYU SÜRECEK BİR DÜŞMANLIĞIN BAŞLANGICI

Denizde geçen haftaların ardından ufukta nihayet Mısır kıyıları görünmüştür ve karaya çıktıktan çok kısa bir süre sonra, Mehmed Ali kendisini bir Fransız karakoluna dü-

zenlenen küçük çaplı bir saldırının içinde bulur. Bu saldırıda komuta, kaptan-ı deryanın yaveri Mehmed Hüsrev Paşadadır; ki kendisi Mehmed Ali'nin ömür boyu can düşmanı olacak ve sonraki elli yıl boyunca ikisinin yolları defalarca kesişecektir.

Mehmed Ali'den on küsur yaş daha büyük olan Hüsrev'in mâzisi de onunkinden çok farklıdır. Mehmed Ali'nin aksine, Hüsrev Osmanlı İmparatorluğunun tam merkezinden gelmektedir ve Enderun'da eğitim görmüştür. Hüseyin Paşanın satın aldığı genç bir Gürcü olan Hüsrev, bizzat Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşanın konağında büyüyüp yetiştirilmiştir ve Paşa himaye ettiği kişiler arasında onu hep en yakını olarak kabul etmiştir. Sonra Hüsrev Paşa, her ikisi de Osmanlı sarayından azatlı, iki eski köle kadınla evlenmiştir; bu kadınlar, biri valide sultan tarafından, ikincisi de bir şekilde kaptan-ı deryanın karısı olacak, sultanın kız kardeşi tarafından satın alınmış cariyelerdir.

Arnavut ve Kavalalı askerler ile büyük bir Osmanlı ordusunun eşliğindeki bu iki subay, Mısır'daki ilk askeri eylemlerinin ardından, adamlarıyla birlikte kuzeye, Kahire'ye doğru yola çıkar ve orada Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasındaki bir diğer Osmanlı birliğiyle buluşur. Birleşik Osmanlı deniz ve kara kuvvetleri, Temmuz 1801 tarihinde birlikte Kahire'ye girer ve pazaryerlerinden geçerken, "Allah sultanı muzaffer eylesin" diyerek sevinç içinde tezahürat yapan (Jabardi, 1994, III, 389) şehir ahalisi tarafından gayet sıcak karşılanır.

Fransızlarla geri çekilmelerini karara bağlayan bir anlaşmaya varıldıktan sonra, Hüseyin Paşa Kahire'den ayrılarak donanmasının başına geçmek üzere kuzeye yollanır. Fransız ordusu kısa bir süre sonra Mısır'ı boşaltır ve üç yıldan biraz daha uzun süren işgal de böylece sona ermiş olur. Osmanlıların Mısır'ı yeniden kendi idareleri altına alma niyetinin gayet açık bir işareti olarak, Sultan adına Mısır'ı yönetmek üzere yeni bir vali atanır. Bu kişi, Hüseyin Paşanın himayesindeki Hüsrev Paşadan başkası değildir.

Durum henüz normale dönmemiştir; zira İstanbul'un iktidarı resmen yeniden tesis edilmiş olmakla birlikte, bu hâkimiyete örtük biçimde meydan okuyan Memlük beyleri sorunu henüz çözülmüş değildir. Memlük savaş gücü, Fransızlara karşı üç yıldır hiç durmadan yürütülen savaşların ardından pek tabii ki zayıflamıştır. Aslında hiçbir zaman tek vücut olmamış Memlükler şimdi her zamankinden çok daha fazla bölünmüş durumdadır. Buna bir de liderlerinden biri olan Murad Beyin 1801 baharında vebadan ölümü ve rakibi İbrahim Beyin Fransız işgali süresince Suriye'ye gitmesi eklenmiştir. Memlük gruplarının liderliği bu yüzden Murad Bey hanedanından Osman Bey el-Bardisi ile Muhammed Bey el-Elfi'ye kalmıştır.

Bu bölünmeyi fırsat bilen Mısır'daki Osmanlı yetkilileri –yani Sadrazam ve Kaptan-ı Derya– Memlük mevcudiyetine ilelebet son verme çabasına girecektir. Memlük beylerinin İngilizlerle gizlice anlaşma peşinde olduklarından kuşkulanılmaktadır; 20 Ekim 1801'de, Sadrazam hazretleri onları Kahire'ye davet eder ve dokuzunu hemen

tutuklatıp zindana attırır. İki gün sonra, İskenderiye'deki Kaptan-ı Derya hazretleri de Memlük beylerini sancak gemisine davet eder. Kahire'de kardeşlerinin başlarına gelenlerden habersiz olan beyler, davete icabet ettiklerinde, geçmişte işledikleri suçların affedilmesi için Sultanın ileri sürdüğü koşullar yüzlerine karşı okunur: Hükümdarlarına bağlılık yemini edecekler ve Kaptan-ı Derya ile birlikte İstanbul'a gidip bir anlaşma imzalayacaklardır. İnfazdaki ufak tefek hatalara rağmen, plan işe yaramış gibi görünmektedir: Memlük beyleri tuzağa düşürülmüş ve Elfi Bey başta olmak üzere, davete icabet etmeyenler Arnavut askerlerin komutanı Tahir Paşa tarafından güneye sürülmüştür. Ne var ki, beyler tam da başlarına hiç de hayırlı şeylerin gelmeyeceğinden korktukları Osmanlı başkentine götürülmek üzere gemiye bindirilecekleri sırada, Memlük müttefiklerinin başına gelenler İngilizlerin kulağına gider. İngilizlerin şiddetli protestoları üzerine Osmanlılar beyleri serbest bırakmak zorunda kalır.

Bu olay Fransızların geri çekilmesinin ardından Mısır'daki güçlerin istikrarsız dengesini göstermektedir. Sadrazamı ve Kaptan Paşası ülkede bulunmasına rağmen, yasal açıdan ülkenin meşru hâkimi olan Osmanlı Sultanı etkili bir hâkimiyet sağlayamamaktadır. Öte yandan, bölünmüş ve zayıf durumdaki Memlük beyleri Sultanın gazabından Britanya'nın yardımıyla kıl payı kurtulmayı başarmıştır. İngilizler ise her ne kadar Memlük müttefiklerine yardım etmeye ve onları eski mevkilerine kavuşturmaya hevesli olsalar da, bunun ancak Sultanın egemenliğinin tanınması

koşuluna bağlı olduğunun altını çizmeyi de unutmamışlardır. Ne de olsa İngilizler, Mısır'daki müttefiklerine yardım etme arzularını, Sultanın iktidarını sarsma ve imparatorluğunu istikrarsızlığa sürükleme tehlikelerini göz önünde bulundurarak dengelemek zorundadır.

Hiç de sürpriz olmayan bir şekilde, Mehmed Ali Mısır'a ayak bastıktan altı ay sonra, durum askeri açıdan eskisi kadar tehlikeli olmamakla birlikte siyasi açıdan hâlâ pamuk ipliğine bağlıdır. 9 Ekim 1801 tarihinde Fransızlar ile Osmanlılar arasında imzalanan barış anlaşmasıyla düşmanlığın sona erdiği resmen ilan edilmiş; Britanya da Fransızların ülkeyi nihayet boşaltmasına gözlemcilik yaptıktan sonra Mart 1803'te bütün güçlerini Mısır'dan çekmiştir. Bunu takiben, Kaptan-ı Derya ile birlikte gelmiş Nizam-ı Cedid askerleri ile Sadrazam ile birlikte gelmiş Yeniçerilerden oluşan Osmanlı askerleri de, sırasıyla 21 Kasım 1801'de İskenderiye'den, 13 Şubat 1802'de de Suriye'den çekilmiştir.

Her ne kadar Osmanlılar askeri güçlerini Mısır'dan çekmiş olsalar da, bu önemli vilayet üzerindeki hâkimiyetlerini yeniden tesis etme konusunda son derece isteklidirler. Bu arada yeni vali Hüsrev Paşanın bir yandan Mısır'da İstanbul'un hâkimiyetini sağlarken, öte yandan Memlük beyleriyle aman vermeksizin savaşacağına güvenmektedirler. Memlük beyleri Fransızlara karşı yürüttükleri savaşın ödülünü talep etmenin yanı sıra, Fransızların ellerinden aldığı mülklerin de iadesini istemektedir; Hüsrev ise onlara öldürücü darbe indirebilmek şöyle dursun, boyun eğdirmek için gerekli olan askeri araçlardan bile yoksundur.

Hüsrev'in komutasında yalnızca küçük bir Yeniçeri birliği mevcuttur. Yukarı Mısır'ın büyük bölümüne hâkim oldukları gibi, Delta'daki topraklarında da iktidarlarını yeniden tesis etmiş bulunan Memlükler varken, bırakın yeni asker toplayarak gücünü artırmayı, Hüsrev'in elindeki askerlerine maaş ödemek için vergi toplaması bile mümkün değildir. Bu yüzden Vali Paşa Mısır'daki tek anlamlı askeri güce, yani Tahir Paşanın ve 1801 yılında Serçeşme rütbesiyle taltif edilmiş yaveri Mehmed Ali'nin komutasındaki 4000 güçlü kuvvetli Arnavut başıbozuktan oluşan birliğe güvenmek zorundadır. Hem Tahir Paşanın hem de Mehmed Ali'nin desteğini alan Hüsrev, Delta'daki Memlüklere saldırı üzerine saldırı düzenler; ama düşmanlarını nihai bir yenilgiye uğratmayı başaramaz. Bu da İstanbul'un Hüsrev'e sert bir ihtar göndermesine neden olur.

İhtarın gereklerini yerine getirmek için davranan Hüsrev, Memlüklere karşı bir başka büyük saldırının hazırlıklarına başlar. Elinde at bulunmadığından, Kahire'deki eşek sahiplerine şehirde ne kadar eşek varsa toplanması emrini vererek yaklaşık 3000 adet eşeği toplatır. Bu durum da, şehir halkının Paşanın büyük umutlar bağladığı bu seferle "Eşeklerin Seferi" diye alay etmesine neden olur. Hüsrev nihayet rakipleriyle Delta'nın orta yerindeki Damanhour yakınlarında karşı karşıya gelir ve eşsiz süvariler olarak nam salmış Memlükler karşısında ağır bir yenilgiye uğrar. Savaş sürerken Mehmed Ali kenarda beklemiş, düşmanla uğraşmayı da, Hüsrev'e yardıma koşmayı da reddetmiştir. Üstüne üstlük, savaş bitince, Arnavut askerlerini maaşları-

nı talep etsinler diye Kahire'ye gönderir. Hüsrev kulaklarına inanamaz. "Hiçbir şey başaramamışken ne hakla maaş istiyorsunuz!" diye çıkışır askerlere. Ardından gece yarısı, savaş sırasındaki ve sonrasındaki anlaşılmaz davranışından ötürü sorguya çekmek üzere Mehmed Ali'yi huzuruna çağırır. Mehmed Ali açık bir başkaldırı hareketi sergileyerek emre itaat etmez ve müphem bir bahane uydurur. Ceberti,bu ikili arasındaki gerilimi şöyle yorumlamıştır:

> *Bu fiyasko [Damanhour yenilgisi] paşa ile ordu arasında bir yabancılaşmaya sebep olmuştu... Serçeşme Mehmed Ali ordudaki en mühim şahsiyetti. Paşa [Kaleye çağırarak] onu tuzağa düşürmek istemiş ama başarılı olamamıştı; çünkü Mehmed Ali son derece uyanıktı... Bu Mehmed Ali'nin ilk defa kendini göstermesiydi ve o tarihten sonra nüfuzu sürekli artacaktı (Ceberti, 1994, IV, 46).*

Mısır valisi olarak ilk günlerinde, Hüsrev Kahire pazarlarına belli bir sukûnet getirmeyi başarmış ve insanlar onun işgal, savaş ve açlık yıllarının ardından barışı sağlayabileceğini hissetmiştir. Ne var ki, bu etkisini Kahire dışına yayma yönündeki her teşebbüsü asker sayısını artırmasına bağlıdır ve bu da adamlarına nasıl maaş ödeneceği sorusunu gündeme getirmektedir. Bir noktada Hüsrev, kölelerinden bazılarını Fransız usulü talimle yetiştirmeye soyunur; ama bu da üniforma ve erzak ihtiyacını nasıl karşılayacağına dair spekülasyonlara yol açar. Hiçbir seçeneği kalmayan Vali, elinde güvenilir bir askeri gücü olmamasına rağmen, Kahire halkına üç yıllık bir kelle vergisi dayatır.

Durumu daha da içinden çıkılmaz hale getiren, Tahir Paşa ile Mehmed Ali komutasındaki Arnavut askerlerin 29 Nisan 1803 tarihinde açık bir isyan başlatarak ayaklanması olmuştur. Daha önce olduğu gibi, askerler birikmiş maaşlarının ödenmesini talep etmektedir. Hüsrev onlara hazinenin boş olduğunu söyleyince şehrin altını üstüne getirirler. Pazaryerleri kapanmış ve insanlar korkudan evlerine çekilmiş olmasına rağmen, çok sayıda yağma ve cinayet vakası yaşanır; şehir hızla kontrolden çıkmak üzeredir. Dört gün süren şiddetli çatışmaların ardından, Hüsrev'in evi de saldırıya uğrar ve kısa bir süre sonra da yerle bir edilir. Artık Kahire'de bir geleceği olmadığının farkına varan Vali Paşa, haremiyle birlikte şehirden kaçar ve peşinde Arnavut askerler olduğu halde, kendisine sadık küçük bir askeri birliğin koruduğu Dimyat'a sığınır (Ceberti,1994, III, 364-372).

Bu, Mehmed Ali ile Hüsrev'in başka birçok örneğini göreceğimiz karşılaşmalarının ilkidir ve her ne kadar bu kanlı olaylara dair başlıca bilgi kaynağımız olan Ceberti doğrudan Mehmed Ali'yi işaret etmiyor olsa da, meydana gelen olaylarda onun parmağının olduğunu anlamak zor değildir. Mehmed Ali belki ayaklanmayı bizzat başlatmamıştır; ama Arnavut askerlerin ikinci komutanı olarak, eğer isteseydi onları yatıştırmanın bir yolunu bulurdu. Ne var ki, doğrudan üstü Tahir Paşanın suçu Hüsrev'e attığı ve askerlerini birikmiş maaşlarını talep etmeleri için kışkırttığı düşünülürse –sultanın temsilcisine karşı bir isyanı bastırmak için kılını bile kıpırdatmaması muazzam bir risk ba-

rındırmasına rağmen– belli ki Mehmed Ali işleri oluruna bırakmaya karar vermişti.

Kahire'nin meşru yöneticisi görevden uzaklaştırılmış olduğundan, şehirdeki durum daha da istikrarsız bir hal almıştır ve hazinenin kelimenin tam anlamıyla boşaltılmış olduğu bir zamanda alacaklarını isteyen bütün askeri birlikler (Arnavutlar, Yeniçeriler, Bedeviler) sokakların altını üstüne getirirken, belli ki işler daha da çığırından çıkacaktır. Bu arada, Arnavutların artan nüfuzundan ve kendi alacaklarından ileri gelen hoşnutsuzlukları bir yana, "[Yeniçeriler] kendilerini onlardan daha üstün, onları da astları, hizmetçileri ve emirerleri olarak görmelerine ve kendilerinin imparatorluğun temel direği olduğunu düşünmelerine" rağmen (Ceberti, 1994, III, 376), Arnavutların tepeden bakıp onları küçümsemelerine katlanamamaktadır. Huzursuzluğun baş göstermesinden neredeyse bir ay sonra, 26 Mayısta, Tahir'in kendisinden alacaklarını istemeleri için Yeniçerileri harekete geçiren Memlüklerle anlaşmak üzere olduğu dedikoduları yayılmaya başlar. Tahir geçmişte Hüsrev'i bahane etmiş ve kendi Arnavut askerlerinin ödemesini garantiye alırken, Yeniçerileri de Valiye göndermiştir. Ama artık Hüsrev resmin dışında kaldığı için, Yeniçerileri başından atması mümkün değildir. Kendi evinde 250 civarında Yeniçeriyle girdiği ateşli bir tartışma sırasında, askerlerden biri göz açıp kapayıncaya kadar kılıcını çekerek Tahir'in kellesini uçurur ve pencereden avluya fırlatır. Bunun ardından, Kahire sokaklarında Yeniçerilerle Arnavutlar arasında tam bir boğazlaşma başlar ve görüleceği üzere, bu kuvvetlerden

hiçbiri rakip askeri birliklerin şehri talan etmesini durduracak kadar güçlü değildir.

Tahir'in suikasta kurban gitmesinin ardından, Arnavut askerlerin komutası Mehmed Ali'ye geçmiş ve o da böylece, Memlük beylerinin emrindekilerden sonra, ikinci en önemli askeri gücün komutanı haline gelmiştir. Arnavutlarla birlikte Mısır'a gelişini takiben iki yıl boyunca Mehmed Ali onların liderleriyle iyi ilişkiler kurmayı başarmıştır; o kadar ki, kendisini sıklıkla bir Arnavut olarak tanıtır. Böylece Hüsrev'in hiçbir zaman başaramadığı bir şeyi başararak Arnavutların güvenini kazanmıştır. Dahası, İstanbul'un resmi temsilcisinin Dimyat'ta kuşatma altında bulunduğu düşünülürse, Mehmed Ali rakipsiz bir iktidar konumundadır.

Ne var ki, o sırada Mehmed Ali'nin konumu hiç olmadık bir kişinin tehdidi altındadır ve onun bu beklenmedik tehlikeyi bertaraf etme biçimi bize, hızla değişen rolüne dair kesin bir görüşe sahip olduğunun ilk işaretlerinden birini verir. Bu arada, iki ay önce, Mart 1803'te, İstanbul tarafından Medine valiliğine atanmış olan Ahmed Paşa adlı şahıs, yeni görevine giderken Mısır'a uğramıştır. Aynı gün Tahir öldürülünce, Ahmed Paşa şeyhleri asırlık el-Ezher Camiinin medresesinde toplayıp onlara olup biteni özetlemek suretiyle iktidar boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Ardından da şeyhleri Mehmed Ali'ye göndererek itaat talep etmiştir. Bunun, Mehmed Ali'nin Mısır'dan ayrılıp ülkesine geri dönmesi anlamına geldiği açıktır. Mehmed Ali'nin yanıtı hızlı olduğu kadar önemlidir de. Şeyhlerin söyledik-

lerini duyar duymaz, hiç tereddütsüz, Medine'ye vali tayin edilmiş ve Mısır'la hiçbir alakası olmayan Ahmed Paşanın burada hiçbir yetkisi olmadığını ilan eder ve ekler: "İmparatorluk adına Mısır diyarının muhafızı olarak Tahir Paşanın tayin ettiği kişi benim; [Mısır ile] alakası olan odur [yani Tahir]. Hal böyleyken, Ahmed Paşanın hiçbir alakası yoktur. O Yeniçerilerini de alıp ülkeyi terk edecektir. Biz de yolluğunu hazır edecek ve [tayin edilmiş olduğu] görev yerine onu uğurlayacağız" (Ceberti, 1994, III, 378).

Bu ifade Mehmed Ali'nin kayda geçen ilk beyanıdır; ama bu sözler asıl olarak, onun düşünce tarzını gösteriyor olmasından ötürü önemlidir. Ahmed Paşanın otoritesine, onun Mısır ile ilgili meselelerde söz hakkı olmadığını ileri sürerek meydan okuduktan sonra, her şeyden önce Tahir Paşanın tayin ettiği kişinin *kendisi* olduğunu söyleyerek –ki bu tam olarak doğru değildir– yetkinin kendisinde olduğunu ileri sürmüştür. Mehmed Ali daha sonra bir grup Arnavut asker ve küçük bir Memlük birliğiyle Ahmed Paşayı ve beraberindeki Yeniçeri birliğini takip edip tam şehir kapılarının dışındaki bir camide sıkıştırarak, onlara *kendi* emirlerini bildirmiştir. Ama unutulmamalıdır ki, iktidarını kılıcından aldığını dolaylı yoldan ileri sürmüş olsa da, Mehmed Ali şeyhlere bütün egemenliğin Osmanlı sultanında olduğunu ve Tahir'in yerine kendisi başa geçmiş olsa bile, bunu "imparatorluk adına" yaptığını da hatırlatmıştır. Kendisine duyduğu güven ile meşruiyetin yalnızca İstanbul'dan gelebileceğine dair inancı arasında gidip geldiği bu ikircikli kararsızlık hali, Mehmed Ali'nin zihninin işleyiş biçiminin

değişmez bir özelliği olarak hep karşımıza çıkacak ve bu zihniyet, hayatı boyunca hem düşüncelerine hem eylemlerine damgasını vuracaktır.

Arnavut askerlerin sadakati ve yardımı sayesinde Mehmed Ali Mısır'daki konumunu güçlendirmeyi başarmıştır: Onları Hüsrev'i Kahire'den sürmek için kullanmış ve Tahir'in ölümünden sonra onlara komuta ederek, başarılı bir biçimde meydan okuyup Ahmed Paşayı sahneden silmiştir. Arnavutlarla arasındaki sıkı işbirliği sayesinde konumu gün geçtikçe kuvvetlenmekle birlikte, Osmanlı valisine karşı Memlüklerle kurduğu ittifakı korumak da onun için aynı şekilde önemlidir. Bunu sağlamak için de, Dimyat'taki Hüsrev'e karşı Osman Bey el-Bardisi'yle birlikte ortak bir sefer düzenler. Şiddetli bir çatışmanın ardından Hüsrev esir alınır ve Temmuz 1803'te, bu kez bir mahkûm olarak geri geldiği Kahire'de sessiz sedasız kaleye hapsedilir.

Aynı ay içinde İstanbul, Mısır'a Hüsrev Paşanın yerine bir başka valiyi; Trabluslu Ali Paşayı gönderir. Vali, Sultanın Arabistan'daki iktidarını sarsan Vahhabi isyancılara (bu konuya daha sonra değineceğiz) karşı Arnavut birliklerinin gönderilmesini emreder. Ayrıca Memlüklerle savaşmaya ve onları Mısır'ın tamamından olmasa da Kahire'den çıkarmaya kararlıdır. "Sultanın kılıcı uzundur" diye uyarır onları. "Belki Sultan size karşı, kontrolünüz altında olmayan bazı rakiplerinizden yardım da alabilir." Yeni valinin, Memlüklerle kanlı bir çatışmaya girişeceğini fark eden Mehmed Ali, belli ki sonucu beklemeyi tercih ederek geri çekilmiştir. Emrinde yeterli askeri birlik olma-

yan Ali Paşa ise kendini İskenderiye'de kuşatılmış bir halde bulmuştur ve bundan dolayı da başkentteki karargâhında dizginleri ele almadan Kahire'ye gidip gitmeme konusunda kararsız kalmıştır. Nihayet başkente doğru ilerleme cüreti gösterdiğinde ise kendi muhafızlarının ihanetine uğrar ve çölde katledilir.

İstanbul'un temsilcisinin başına gelen bu uğursuz olayla birlikte, Mehmed Ali ile Arnavut birliklerinin Mısır'da kayda değer tek askeri kuvvet olduğu giderek tartışmasız bir gerçek haline gelmiştir. Hem Osmanlıların hem de Memlüklerin onun aracılığı olmaksızın hiçbir uzlaşma sağlayamayacakları düşünülürse, buradan Mehmed Ali'nin vilayeti etkili bir biçimde avcunun içine aldığı ve sonunda da tek başına burada kontrolü ele geçirebileceği sonucunu çıkarmak zor değildir. Ama bunun olabilmesi için, Mehmed Ali'nin bu güçlerden birine, yani ya Memlüklere ya da Osmanlılara güvenmesi mümkün değildir; çünkü iki taraf da hiçbir zaman dizginleri tek başına onun eline vermeye gönüllü olarak rıza göstermeyecektir. Başarıyı garantiye almak için, egemenliğini ilan etmesini sağlayabilecek üçüncü bir güç bulmak zorundadır. Bu gücü, hem halkı hem de liderleriyle birlikte Kahire'de –saygın el Ezher Camiinin uleması ve tüccar taifesinde– bulacaktır. Burada Mehmed Ali'nin ustaca hamlelerinden birine tanık oluyoruz: Yeteneğiyle Kahire halkını o kadar kendine hayran bırakmıştır ki, insanlar onun şehri istediği gibi çekip çevirmesine ve sonra da hem Memlüklere hem Osmanlılara kendi iradesini dayatmasına rıza gösterecektir.

Yürüttüğü dikkatli ilişkiler yoluyla Mehmed Ali Memlüklerin iki liderinin, yani el-Elfi ile el-Bardisi'nin arasını açmayı başarır. O tarihte Bardisi'nin askerleri Kahire'de, Elfi'ninkiler ise ülkenin çeşitli yerlerinde dağınık haldedir ve Mehmed Ali bu durumdan istifade edip harekete geçmeye karar verir. Arnavut askerleri Kahire sokaklarına salar ve onları geçmişten kalmış alacaklarını istemeye kışkırtır. Kahire Kalesinde bir Osmanlı valisi olmadığından, Bardisi Kahireli tüccarlara yeni bir vergi yükleyerek bu krizi çözmek mecburiyetinde kalır. Askerlerin taleplerini karşılamaya bu yetmeyince, Bardisi işi bir adım öteye götürür ve Kahire'nin tüm sakinlerine kentsel mülklerinin değerine göre genel bir vergi yükler. Yeni bir vergi alınacağı haberi bir mahalleden diğerine çayır yangını gibi yayılır ve 7 Mart 1804'te, çivitle boyanmış flamalarıyla sokaklara çıkan halk davullar çalarak, "Beni daha ne kadar soyacaksın, Bardisi?" diye bağırmaya başlar.

Ayaklanma eşine az rastlanan bir boyuttadır ve Bardisi hazırlıksız yakalanmıştır. Belli ki, halkın bu vergilerin Arnavut askerlerin parasının ödenmesi için konulduğu sonucuna varacağından korkan Mehmed Ali, adamlarına göstericilerin arasına karışmalarını ve onları, "Biz tamamen sizin yanınızdayız; siz kulsunuz, biz de asker. Biz bu vergiyi onaylamıyoruz. Bizim tayınımızı hazine [devlet] karşılar, siz değil. Siz yoksul insanlarsınız" (Ceberti, 1994, III, 435) diyerek yatıştırmalarını emreder. Mehmed Ali ayrıca yave-

rine, halkın arasına karışarak, onları kitleler halinde sokağa döken bu haksız verginin arkasında Mehmed Ali'nin değil, Bardisi'nin olduğuna ikna etmesini buyurur.

Bardisi savunmaya çekilince, Mehmed Ali hiç vakit kaybetmeden harekete geçer ve askerlerine, "dostu" Bardisi'nin konağından başlayarak, o tarihte Kahire'de bulunan bütün Memlük beylerinin konaklarına saldırmaları emrini verir. Başka bir çaresi kalmayan Bardisi apar topar şehirden kaçar ve kısa bir süre zarfında bütün diğer Memlük beyleri de onu takip eder.

HÜSREV'İN DERDEST EDİLİP GÖNDERİLMESİ

Memlükleri halkla kurduğu ittifak sayesinde Kahire'den sürmeyi başaran Mehmed Ali'nin tek hâkim, yani Osmanlı'nın temsilcisi olmak için önünde ciddi bir engel daha vardır. Memlük birlikleri çekildikten sonra, Kahire Kalesinin bulunduğu tepeye çıkan Mehmed Ali, Temmuz 1803'ten bu yana tam sekiz aydır hapis tutulan Hüsrev Paşayı serbest bırakır. Ardından Kahire sokaklarına haber salarak hem Mehmed Hüsrev Paşa hem de Mehmed Ali adına yağma ve talana bulaşan tüm askerler için genel bir af çıkarıldığını duyurur. Kendi adını verilen kararın altında gören Hüsrev aldanıp eski konumuna kavuştuğunu zanneder; o kadar ki, Kaleye çıkan yolun kenarında bulunan, eskiden kullandığı ve şimdi harap durumdaki konağını görünce, işçilere ve mühendislere buranın yeniden inşa edilmesi emrini verir.

Ve çok geçmeden açıkça görüleceği üzere –ki bu onun için ne ilk ne de sondur– Mehmed Ali'nin nelere kâdir olduğunu tahmin etmekten bir hayli uzaktır; çünkü kendini yenilenmiş, rahat evinde huzur içinde dinlenirken değil, İstanbul'a giden bir teknede süklüm püklüm otururken bulacaktır.

Üç yıl önce Mısır'a ayak basmasından bu yana, Mehmed Ali ilk kez her şeyin kendisi için en elverişli olduğu döneme girmiştir. Hem Memlüklerin hem de Osmanlı otoritesinin temsilcisinin artık şehirde olmadığı düşünülürse, Kahire'yi kontrolü altına almayı başarmıştır. Dahası, hiç kuşkusuz, şehir sakinlerinin güvenini de kazanmıştır. Ayrıca ülkedeki en önemli savaş gücü olduklarını kanıtlamış Arnavut birlikleri de hâlâ ona sadıktır. Yine de ortada büyük bir sorun vardır: İstanbul'un bir sonraki hamlesi ne olacaktır?

Hüsrev'i serbest bırakmak ve sonra da derdest edip geri göndermek için Kaleye çıkmadan önce, Mehmed Ali, daha önce İskenderiye valisi olan Hurşid Paşanın Mısır'ın yeni valisi olarak atandığına dair bir ferman çıkarıldığı haberini almıştır. Mehmed Ali Mısır'daki görevinden ayrılıp Arabistan'a gidecek ve Cidde valisi olacaktır. Ancak Kahire Kalesi ve şehri tamamen avcunun içindeyken, Hurşid'in iktidarı ele geçirme yönündeki her türden girişimini boşa çıkaracak kadar güçlü bir konumdadır. Üstelik Hurşid'in İskenderiye'de elinin altında herhangi bir askeri birlik de yoktur. Bununla birlikte, İstanbul'a açık açık karşı gelmek, bir asi olarak ilan edilmek gibi büyük bir riski de berabe-

rinde getireceği için, Hurşid'e karşı geliştireceği taktiğin belirleyici unsuru, kendi gücüne güvenmek ile her daim İstanbul'u yatıştırmak gerekliliği arasındaki dengeyi sağlamak olacaktır.

Her şey Hurşid Paşanın tutumuna bağlıdır. Daha önce İskenderiye valiliği görevinde bulunduğu göz önüne alınacak olursa, Hurşid Paşa elbette Mısır politikası hakkında bir parça fikir sahibidir ve İstanbul'dan resmi bir fermanla tayin edilmiş olduğu gerçeği ortadayken, elinin altında herhangi bir askeri güç bulunmasa da, Kahire'ye önemsiz bir hasım olarak geldiğini söylemek mümkün değildir. Bu arada, Memlükler Kahire'yi terk etmiş olduğundan, Mehmed Ali artık onları yeni valinin şehre girişini engellemek için bir bahane olarak kullanamayacağı gibi, İstanbul tarafından asi ilan edilme riski taşıdığı için güç kullanarak da yeni valiyi engelleyemeyecektir. Mehmed Ali'nin taktiği, artan popülerliğine güvenmek ve halkın Hurşid'i benimseme sürecini kontrolü altına almaktır. Yeni valinin Suriye'den asker takviyesi istediği ve bunun da yeni vergileri kaçınılmaz kıldığı düşünülürse, taktiği işe yarayacaktır. Suriye'den 5000 civarında yeni asker geldiğinde, bunların yeni bir yük olmaktan başka bir işe yaramadığı hemen anlaşılmıştır; çünkü Hurşid, zanaatkârlarla tüccarlara yeni bir vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu da pazaryerlerinin kapanmasına ve iki adam arasındaki boy gösterisinde belirleyici rol oynayacak, çok hizipli bir koalisyonun kurulmasına neden olmuştur. Bu koalisyonun bir ayağı, yönetenler (önce Memlükler, sonra Fransızlar ve ardından Osmanlı valileri)

ile yönetilenler arasındaki ilişkilerde 18. yüzyıl sonlarından itibaren arabuluculuk yapan ulema; diğer ayağı ise, ilk kez Fransız işgali günlerinde, şehir nüfusunun birçok kesimini harekete geçirme kapasitesine sahip, sevilen bir şahsiyet olarak ortaya çıkmış Ömer Makram liderliğindeki eşraftır.

Memlük güçleri Yukarı Mısır'da, diğer birlikler ise Delta'da ortalığı birbirine katarken, hem şehirde hem de genel olarak kırsal kesimde gerilim tırmanmaktadır. Suriye'den gelen birliklerin Mayıs 1805'te Eski Kahire'deki özel mülklere saldırıp mülk sahiplerini de oradan sürmesi ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu haber şehre ulaştığında, Kahire'de yer yerinden oynar ve büyük bir isyan patlak verir. Dükkânlar kapanır, insanlar ellerine ne geçerse silahlanır ve el-Ezher uleması derslerini askıya alarak cami ve medreseden oluşan kutsal mekânı kapatır.

12 Mayıs 1805'te, ulema sonunda harekete geçmeye karar verir: Kahire Meydanında toplanıp, Hurşid Paşaya iletilmek üzere bir talep listesi kaleme alır. Listede yer alan talepler arasında, daha önce konmuş vergiler dışında, eşrafa ve ulemaya hiçbir yeni vergi salınmamasının yanında, silahlı bütün askerlerin şehre girişinin yasaklanması da vardır. Bu taleplerden de anlaşılacağı üzere, ulema ve bütünüyle Kahire halkı, askerlerin yıllardır âdet haline getirdiği yağma ve talandan bıkmıştır. Bu insanlar ayrıca bu askerleri beslemek için dayatılan vergiler yoluyla yetkililerin sık sık kendilerine yüklenmesinden duydukları hayal kırıklığını da dile getirmiştir. Ulema ardından bu talepleri Hurşid Paşaya iletir; o da anında reddeder. Ertesi gün, yani 13 Mayısta, ule-

ma ve cami avlusunun dışında toplanmış binlerce huzursuz insan yeniden bir araya gelerek, Hurşid'i alaşağı etmeye ve yerine Mehmed Ali'yi geçirmeye karar verir. Kalabalık hiç vakit kaybetmeden, kararlarını bildirmek üzere Mehmed Ali'nin konutuna doğru harekete geçer. Sakin ve dingin görünen Mehmed Ali, gelen heyete neye karar verdiklerini sorar. "Hurşid'i devirmeye" diye yanıt verirler. "Peki, yerine kimi geçireceksiniz?" diye sorar, sanki alacağı yanıtı bilmiyormuş gibi: "Biz yalnızca seni tanıyacağız. Şartlarımız doğrultusunda valimiz sen olacaksın; çünkü seni adil ve iyi bir adam olarak biliyoruz." Ulemanın krizi çözmek için kendisinden başka alternatifi olmadığını iyi bilen Mehmed Ali önce teklifi geri çevirir ve bu, kararını yeniden gözden geçirmesi yönünde konuklarının onu ikna etmek için daha da çabalaması sonucunu doğurur.

Mehmed Ali, "gönülsüzce" de olsa, sonunda vali olmayı kabul edince, heyet Kahire Kalesindeki Hurşid'in yanına çıkarak ona kararı bildirir. Beklendiği üzere, Hurşid makamını terk etmeyi reddeder ve "Beni bu göreve Sultan tayin etti; köylülerin emriyle yerimden kıpırdamam. Kaleyi ancak İmparatorluk hükümetinin emriyle terk ederim" diyerek (Ceberti, 1994, III, 506) heyeti tersler. Böylece, kendisini Kahire Kalesinde sağlama almış olan Hurşid ile sokaklarda Hurşid'in askerleriyle savaşa tutuşan Ömer Makram başta olmak üzere, ulema önderliğindeki Kahire halkı ve halkla birlikte hareket eden Arnavutlar arasında uzun ve kanlı bir çatışmanın fitili ateşlenmiş olur. Barikatlar yükselir, aşağıdaki şehrin üzerine Kahire Kalesinden top ateşi

açılır ve bazen bir sokaktan diğerine sıçrayan şiddetli bir savaş yürütülür.

Bu yenişememe hali, nihayet 9 Temmuzda, İstanbul'dan yeni bir ferman getiren bir habercinin geldiği bildirilinceye kadar, tam sekiz hafta boyunca devam eder. Çevre yerleşimlerin liderleri, Arnavutların baş zabitleri, şeyhler, şehrin çeşitli mahallelerinin sakinleri ve önde gelen tüccarlar ile eşraf; hepsi de ellerinde davullar ve zurnalarla özel ulağın peşine takılıp yürüyüşe geçmiştir. Büyük kalabalık sonunda Mehmed Ali'nin konutuna gelir ve onun tarafından kabul edilir. Şeyhler ve eşraf hazır olunca da ferman yüksek sesle okunur:

Cidde'nin eski valisi ve 20 Haziran 1805'ten itibaren, ulema ve tebaanın onayı ile Mısır [vilayetinden] Ahmed Paşanın [Hurşid] azledilmesi üzerine Mısır'ın şimdiki valisi Mehmed Ali Paşaya. Eski vali gerekli her türlü hürmet ve ihtimam gösterilerek İskenderiye'ye uğurlanacak ve [orada] başka bir vilayete tayini için emirleri bekleyecektir (Ceberti, 1994, III, 515).

Fermanda yazılanları öğrenir öğrenmez, Hurşid çatışmaların sonlandırılmasını kabul eder ve kuyruğunu bacaklarının arasına sıkıştırıp Kaleden ayrılır. Ardından muhafızlar eşliğinde İskenderiye'ye gönderilir ve 5 Ağustos 1805'te de, bir daha dönmemek üzere Mısır'ı terk eder. Mehmed Ali artık Mısır'ın tek meşru valisidir.

3
İKTİDARIN SAĞLAMLAŞTIRILMASI

1805 yılında, otuz beş yaşındaki Mehmed Ali Osmanlı İmparatorluğunun en zengin vilayetlerinden birinin meşru valisi olmuştur. Bundan dört yıl önce, yalnızca Türkçenin bir lehçesini konuşan ve birkaç sözcük dışında Arapça bilmeyen tam bir yabancı olarak Mısır'a ayak bastığında, bu ülkenin çoğunluğu tarafından kullanılan dile ne yazılı ne de sözlü olarak vakıftır. Üstüne üstlük, bir efendi veya bey olmadığı gibi, payitahtta konumunu destekleyip yükseltecek en ufak bir tanıdığı da yoktur. Yetmezmiş gibi, gelmiş olduğu ülke, üç yıllık Fransız işgalinde bitap düşmüş, savaş halindeki farklı kesimlerin –Fransızlar, İngilizler, Memlükler, Bedeviler, Yeniçeriler ve Arnavutlar– sonu gelmez kavgaları yüzünden perişan olmuş durumdadır. Buna rağmen, yalnızca dört yıl içinde kendisini herkesin gıpta ettiği bir konumda bulmuştur. Mehmed Ali bu kısa sürede, Fransız ve ardından İngiliz askerlerinin geri çekilmesine tanık olmuş; arkadaşı ve müttefiki Tahir Paşa suikastından sağ kurtulmuş; peş peşe gelip giden ve hiçbiri de bu önemli vilayette İstanbul'un hükmünü geçirmeyi başaramayan üç Osmanlı valisi görmüştür. Bu olaylar birbiri ardına yaşanırken, onun bu yeni ülkedeki konumu güçlendikçe güçlenmiştir. Mehmed Ali bu süre zarfında Arnavut birliklerin sadakatini, ulemanın ve Kahire tüccarlarının güvenini ve şehir halkının gönlünü kazanmış; hepsinden de önemlisi, gönülsüzce de olsa kendisini Mısır'ın meşru temsilcisi yapan İstanbul'un onayını almıştır.

Mehmed Ali'nin Mısır kariyerinin bu ilk yıllarına dair yapılabilecek en dikkat çekici tespit, karakterindeki

çarpıcı dönüşümdür. Fransızların geri çekilmesinin ardından, Mısır'ın tanık olduğu sonu gelmez tahripkâr çatışmalar boyunca, Kavala'da ve çevresinde gördüğümüz, o kendi yasalarını kendisi koyan, tez canlı ve pervasız genç adam olmaktan çıkmıştır. Aksine, şimdi kendisini çatışan taraflara, hiçbir kişisel çıkarı olmayan, çatışmaları çözmek ve işleri yoluna koymak isteyen, dışarıdan biri olarak tanıtmaktadır. Kahire halkının, ulemanın, tüccarların ve eşrafın artık kangrene dönüşmüş bu uzun süreli çatışmaları çözmesi ve çoktan beri süregiden politik atalete son vermesi için ona başvurmasının nedeni de işte bu arabuluculuk hasletidir. Mehmed Ali kendini adeta yeniden keşfedip yaratmıştır: O zamana kadar insanlarda uyandırdığı köy kabadayısı izleniminden kurtulmaya karar vererek, tüm müttefiklerinin güvenini kazanabilen, düşmanlarında saygı uyandıran ve yandaşlarından itaat bekleyebilen gerçek bir devlet adamı rolünü benimsemiştir.

9 Temmuz 1805 tarihli atanma fermanını aldıktan sonra, Mehmed Ali'nin konumu bir anda anlamlı bir biçimde güçlenmiştir. Her ne kadar Kahire halkı tarafından Hurşid'in yerine geçecek kişi olarak tercih edilmiş olsa da, hiçbir halk desteğinin Sultanın fermanının sağladığı meşruiyetle boy ölçüşmesi mümkün değildir. Peygamber soyundan geldiğini iddia edebilecek bir "şerif" olmadığı gibi, Mısır'ı kılıç zoruyla kazandığını iddia edebilecek bir "gazi" de olmadığı, tam tersine, hiçbir mali kaynağı olmayan, mütevazı bir aileden geldiği ve her şeyden önce Mısır'ın yabancısı olduğu; yetmezmiş gibi, okuma-yazma da bilme-

diği düşünüldüğünde, Mehmed Ali'nin Mısır valisi olarak tek meşruiyet kaynağı, onu herkesin göz diktiği bu göreve tayin eden fermandır. Bununla birlikte, yukarıda gördüğümüz üzere, Sultan bu fermanı ancak daha önce tayin ettiği valilerin başarısız olduğunu gördükten sonra gönülsüzce yayımlamıştır. İstanbul'daki düzenin içinde yetişmiş, önde gelen sülalelerden birine mensup ve Mısır valiliğini imparatorlukta yükselmek için bir basamak olarak gören daha önceki tipik Mısır valilerinin aksine, Mehmed Ali payitahttaki yönetici hizipler için tam bir muammadır. Bütün bunlar bir yana, Mısır bir yabancıya emanet edilemeyecek kadar önemli bir vilayettir ve İstanbul'un onu bu herkesin gözdesi makamdan alıp yerine başkasını tayin etmesi an meselesidir. İstanbul tarafından nasıl görüldüğüne dair bu sorular Mehmed Ali için derin endişe kaynakları olsa gerektir; ayrıca atama fermanının yalnızca bir yıl için geçerli olması ve her yıl yenilenme zorunluluğunun bulunması bu endişelerini katbekat artırırken, Mısır valiliği görevinin ne kadar süreceğini kendisi de merak etmektedir.

Onu İstanbul'un nazar-ı dikkatine sunan ve Sultanı onu Mısır'a vali olarak atamak zorunda bırakan, Mısır'ın içinden üç zümreye ilişkin de kafada soru işaretleri bulunmaktadır. Bu üç zümrenin –yani Arnavutların, ulema/tüccar/eşraf koalisyonunun ve Kahire halkının– her birinin kendi sorunları vardır ve her an ona sırt çevirmeleri söz konusudur. Her şeyden önce, Arnavutlar hâlâ ona sadıktır ve Mısır'daki yükselişlerinin onun hayatta kalmasına bağlı olduğunu bilmektedir. Bununla birlikte, Arnavutların

son derece isyankâr oldukları ve eğer maaşlarını düzenli olarak alamazlarsa, daha önceki valilerin yönetiminde yaptıkları gibi hemen ipleri koparıp ayaklanabilecekleri, tecrübeyle sabittir. İkinci olarak, her ne kadar ulema/tüccar/eşraf koalisyonu onu Mısır'da iktidara getirmek için İstanbul'a baskı yapmışsa da, bu insanlar aslında son derece bağımsız hareket etmektedir ve onun vergileri artırma kudretini kısıtlayan ciddi koşullar dayatmıştır. Ve üçüncü olarak, 1805 yazının kritik haftaları boyunca sokakları doldurarak güçler dengesini Hurşid'in aleyhine çeviren Kahire halkı, eğer bu başına buyruk eylemleri tam bir anarşiye yol açsın istenmiyorsa, kontrol altında tutulmalıdır.

YEREL RAKİPLERİN BERTARAF EDİLMESİ

Mehmed Ali, eline padişah fermanını almasıyla birlikte, yerel rakiplerinden sistematik biçimde kurtulmak için kolları sıvamıştır. Doğal uyanıklığı sayesinde, rakiplerinin bir koalisyon oluşturma yönündeki her çabasını boşa çıkarmış ve farklı hiziplerin arasını açmayı her zaman başarmıştır. Böylelikle ulema hiçbir zaman Memlüklerle uzlaşamamış; şehrin önde gelen tüccarları Kahire halkını yeni paşanın politikalarına karşı harekete geçirememiş ve Arnavutlar da her zaman herkesin alay konusu ve nefret nesnesi olmuştur. Ancak bu böl ve yönet politikası tek başına hâkimiyet kurması için yeterli olmamıştır; Mehmed Ali'nin bu zümrelerin her birini teker teker zayıflatması gerekmiştir. Buradan

hareketle, Mısır'a ayak basmasından bu yana iktidarının belkemiğini oluşturan savaşçı Arnavut birliklerini Yukarı Mısır'daki Memlükler üzerine yollamıştır. Bu hareketiyle Memlükleri önemli oranda zayıflattığı gibi, Arnavutların da enerjisini tüketmiş ve onların birçoğunu, hiçbir sonuca ulaşmayacak gibi görünen bu savaşa bir son verip eve dönmeyi düşünmeye sevk etmiştir. Bununla da yetinmeyerek, Vahhabilere karşı yürütülen sonu gelmez savaşı fırsat bilmiş ve Arnavutların birçoğunu Arabistan'a yollayıp orada telef olmalarını sağlamıştır (bu konuya daha sonra tekrar değineceğiz).

1806'da, ulemanın gücünü kırma çabalarına hız vererek liderlerinden biri olan Şeyh Şarkavi'yi ev hapsine aldırmıştır. Ulemanın o zamanki sosyal konumu ve geleneksel olarak oynadığı, halkın haklarının savunuculuğu ve yönetenler ile yönetilenler arasında arabuluculuk rolleri hesaba katılırsa, Mehmed Ali'nin onları doğrudan karşısına alamayacağı görülecektir. Bu yüzden dikkatli davranmış ve ekonomik dayanaklarını zayıflatmıştır. Art arda aldığı önlemlerle Mehmed Ali birçok şeyhin (mültezim sıfatıyla) faydalandığı vergi muafiyetlerini iptal etmiş, vergileri ödemeyen köyleri zorla almış ve nihayet, çoğunlukla camilerle medreselerin ihtiyaçlarının giderilmesi gibi dini amaçlarla bağışlanan vergiden muaf toprakları, rızkayı, hedef almıştır. Dini çevrelerin imtiyazlarına yönelik bu iki yıldan fazla süren sistematik saldırılar bir ayaklanmayı tetiklemiştir ve isyanın başını çeken de, dört yıl önce Mehmed Ali'yi iktidara taşıyan ayaklanmada kilit bir rol üstlenmiş olan Ömer

Makram'dan başkası değildir. Üst üste yapılan toplantıların ve itirazların ardından isyan başarısızlığa uğramış ve bu popüler şeyh de Dimyat'a sürgüne gönderilmiştir; Kahire'ye dönmesine ise ancak popülerliğini yitirdikten sonra izin verilmiştir. Böylece, liderlerini kaybeden ve Paşaya karşı takınılacak tutum konusunda kendi içinde çaresizce bölünmüş olan ulema fiilen sahneden silinerek ciddi bir muhalefet olmaktan çıkmıştır.

Mehmed Ali'nin içerdeki rakiplerine karşı gücünü pekiştirme çabaları, onu Mısır'dan tümden silme tehlikesi barındıran iki "dış" tehdit tarafından kesintiye uğratılmıştır. Birinci tehlike Temmuz 1806'da, Mısır valisi olarak göreve başlamasının üzerinden daha bir yıl bile geçmemişken, Kaptan-ı Deryanın, İstanbul politikasının tipik bir uygulaması olarak Mehmed Ali'yle görevi değiştirme emri almış, Selanik Valisi Musa Paşa ile birlikte İskenderiye'ye ulaştığı haberi gelince kendini göstermiştir. Mehmed Ali haberi duyar duymaz, kıdemli Arnavut subaylarla bir toplantı yaparak onları yeni fermandan haberdar etmiş ve kendisinin Mısır'dan çıkarılmasının onların da çıkarılması anlamına geldiği telkininde bulunmuştur. İstanbul'dan gelen emirleri dinlememe kararına destek olsunlar diye bu askerleri ikna etmesi için fazla çabaya gerek yoktur. Bu konuda Ceberti gayet yerinde bir tespitte bulunmuştur:

> *...bu askerler arasında [Mısır'da] ev, eş, iltizam almamış, inanılmaz güç sahibi olmamış tek bir kişi bile yoktu. Bu adamların, canları pahasına da olsa bu şeylerden vazgeçmeleri olacak şey değildi (Ceberti, 1994, IV, 14-15).*

Mehmed Ali o vakit ulemaya gitmiş ve ne gibi seçenekleri olduğunu bildirmiştir: Ya ona destek verecekler ya da İstanbul'un yeni hükmüne boyun eğeceklerdir. Eğer ikinci seçeneği tercih ederlerse, kaçınılmaz olarak Memlük yönetimi altına gireceklerini de onlara hatırlatmıştır. Meseleyi enine boyuna düşünen ulema ondan yana tavır koymuş ve Kaptan-ı Deryaya uzun bir mektup yazarak İstanbul'un isteğini kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Beraberinde getirdiği kuvvetin Mehmed Ali'yi Mısır'dan söküp atmaya yetmeyeceğini ve dini liderler ile cemaat önderlerinin ondan yana tavır aldığını fark eden Kaptan-ı Deryanın, eski görev yeri olan Selanik'e kadar eşlik edeceği Musa Paşayı da yanına alarak Mısır'dan ayrılmaktan başka seçeneği kalmamıştır.

Ertesi yıl, Mehmed Ali çok daha ciddi bir "dış" tehditle karşılaşacaktır. Güneydeki Memlüklerle uğraştığı sırada, 27 Mart 1807'de, 5000 İngiliz askerinin İskenderiye'de karaya çıktığı ve şehri ele geçirdikten sonra doğudaki Reşid'e doğru yola koyulduğu haberi gelir. Mehmed Ali, uzun süreden beri Memlükler ile Britanyalılar arasında yürütülen gizli görüşmelerden haberdardır ve böylesine önemli bir kuvvetle birlikte yapılan bir çıkarmanın, Britanya'nın ülkeyi Memlüklere vermek istemesinden başka bir anlamı olmayacağından korkmaktadır. Bu tam da kendisini Mısır'dan çıkarmak için İstanbul'un gösterdiği çabayı boşa çıkardığını düşünüp rahatladığı bir sırada aldığı kahredici bir haberdir. Kısa bir süre için de olsa cesaretini kaybeder ve Suriye'ye kaçmayı düşünür; bir yandan da şayet İstanbul işgali engelleyemediği için hesap soracak olursa ne gibi bahaneler uy-

duracağı üzerine kafa yormaya başlamıştır. Yine de son bir umutsuz çabayla yolunu değiştirir ve bazı şeyhleri göndererek Memlüklere, "din düşmanlarına" karşı birlikte hareket edecekleri umuduyla barış talebinde bulunur. Saatler süren görüşmelerin ardından, Memlük liderleri, Paşaya olan derin güvensizliklerini bir kenara bırakarak onunla birlikte kuzeye yürümeye karar verirler.

Ne var ki, daha Kahire'ye varmadan, Britanya taarruzunun Reşid'de durdurulduğu haberi gelir. Anlaşıldığı kadarıyla, Mehmed Ali'nin de arkadaşı olan, Reşid Kadısı Selanikli Ali Bey kasabada İngilizlere bir tuzak hazırlamıştır. Tüm kapıların ardına kadar açık olduğunu gören Britanya askerleri kasabanın teslim olduğunu düşünmüş ve ellerini kollarını sallaya sallaya içeri girmiştir; girer girmez de, çatılara çıkmış kasaba halkı tarafından yaylım ateşine tutulmuştur. Vurulup öldürüldükten sonra birçoğunun kafası kesilmiş ve sonra da kelleleri uzun sopaların ucuna geçirilerek Kahire'ye gönderilmiştir. Geriye kalanlar da yaralanmış ya da yakalanıp esir alınmış, sonra da köle pazarında satılmak üzere alıkonmuştur.

Britanya birliklerinin karaya çıktığını ilk duyduğunda Suriye'ye kaçmaya yeltenmesi ya da düşmana karşı herhangi bir çatışmaya girmemesi şöyle dursun, Mehmed Ali zaferi kendisine mal etmeyi de başarmıştır. Bu konuda Ceberti, biraz da alaycı bir ifadeyle, "Keşke en azından, halka [İngilizlere karşı cesaretle savaştıkları için] bir teşekkür edilse ya da yaptıkları takdir görseydi; ama yok, bütün övgü Paşaya ve askerlerine gitmiş, zafer onlara mal edilmiş-

ti" (Ceberti, 1994, IV, 79) diye yazar. Kahire Kalesinde çok sayıda İngiliz savaş esiri bulunduran Mehmed Ali, Mısır'ı terk etmeleri için İngilizlerle müzakerelere başlar ve nihayet Eylül 1807'de, son düşman askerinin de İskenderiye'den ayrılışına nezaret eder.

Bu arada, Mehmed Ali uzun sopaların ucuna geçirilmiş kelleleri görünce, kulakları kesilip tuza yatırıldıktan sonra bunların gömülmesi emrini verir. Sonra da bu kesik kulakları hem zaferinin bir nişanesi olarak hem de daima Sultanın itaatkâr bir kulu olduğunu ve kazandığı her zaferin hükümdarı adına kazanıldığını yeniden hatırlatmak amacıyla İstanbul'a gönderir. Sultan bunun karşılığında ona Kasım 1807'de zata mahsus bir ferman yollayarak, İskenderiye'yi koruduğu ve Mısır'ın "İngiliz gavuru"nun eline düşmesini engellediği için teşekkür eder.

Mehmed Ali bu fırsattan yararlanarak adamı Boghos Yusufyan'ı İskenderiye valisi yapar; ki bu hareketiyle, liman şehrinin valisinin İstanbul'dan atanması yönündeki Osmanlı teamülünü de çiğnemiş olur. Böylelikle hâkimiyeti altındaki alan, bu önemli şehri de içine alarak Kahire sınırlarının dışına kadar taşar. Daha sonra Paşanın dış ilişkiler danışmanı olacak, Ermeni kökenli Boghos, Malta ve İspanya'daki İngiliz kuvvetlerinin zahire ihtiyacını dikkate alarak, Avrupa'daki Napoléon Savaşlarının neden olduğu kargaşayı ticari bir fırsat olarak değerlendirmesi yönünde ona tavsiyelerde bulunur. Mehmed Ali de atadığı yeni valinin tavsiyelerine uyarak, Delta'dan topladığı erzakı hızla Britanya kuvvetlerine aktarır. Yeni

iktidar alanının genişliğinden aldığı güvenle zahire ihracatına tekel uygulaması getirerek hatırı sayılır bir kazanç elde eder. Bu, daha sonraki ekonomi politikasının karakteristik özelliği olacak bir uygulamanın ilk örneğidir: Tarımsal üretimi konrolü altına almak ve hem iç hem de dış ticareti tekelleştirmek.

Bu hatırı sayılır ticari getiriler, Paşanın ulema karşısında elini güçlendirdiği gibi tüccar kesimine karşı tavır almasına da yardımcı olur. Rüzgârın ne yönden estiğini kestirme konusunda kimsenin eline su dökemeyeceği bu kesim hemen Paşanın saflarına katılır ve etkin bir biçimde yeni patronun hizmetine girer. Bu kesimin başını çeken kişi, babasından kalmış yüklü bir servetin sahibi olan ve sonunda, emrindeki askerlere el koyan Paşa için çalışmaya başlayan Muhammed el Mahruki'dir.

MEMLÜK KATLİAMI

Art arda aldığı önlemlerle Mehmed Ali ekonomik gücünü önemli oranda artırmakla kalmamış, aynı zamanda rakiplerinden kurtularak siyasi konumunu da pekiştirmiştir. Bununla birlikte Paşa hâlâ kayıtsız şartsız egemenliğine karşı en önemli tehditle, yani Memlüklerle baş etmek zorundadır. Ocak 1807'de, en kıdemli beylerinden biri olan Elfi Beyin arkasına sığınıp saldıran bu büyük düşmanın karşısına dikilmeye karar verir. 27 Ocakta, Mehmed Ali askerlerine vakit geçirmeksizin toplanmalarını ve Kahire ya-

kınlarından Nil'i geçerek Giza'nın kuzeyine yönelecek bir harekât için hazır olmalarını emreder. Ne var ki, iki ordu karşı karşıya geldiğinde, Memlükler atının sırtındaki Mehmed Ali'yi askerlerinin arasında görünce öyle bir korkarlar ki savaşmayı reddederler. Elfi Bey adamlarını saldırıya geçmeleri için yalvar yakar ikna etmeye çalışır; ama onlar yerlerinden kıpırdamayarak, "Devrimizin *tahmazı* [bilge adam]! Başka ne bekliyordun ki?" diye bağırırlar. Tek bir kurşun bile atmadan yenilgiyi kabul eden Elfi Bey atından iner ve Nil'in karşısındaki, Kahire'ye hâkim bir tepeye doğru amaçsızca yürürken kendi kendine konuşmaya başlar. Bunlar onun ölmeden önceki son sözleri olur:

> *Ah Kahire, senin için yırtınan çocuklarının düştüğü hale bak: Onlar birbirinden o kadar uzak, dört bir yana savrulmuşken, yabani Türkler, Yahudiler ve rezil Arnavutlar topraklarına kurulup oturmuşlar. Gelirlerine el koyuyor, çocuklarınla ve en kahraman adamlarınla savaşıyor, süvarilerinle dövüşüyorlar. Evlerini yıkıyor, saraylarında sefa sürüyor, oğullarını ve kızlarını kirletiyor, güzelliğini ve ışığını lekeliyorlar (agy).*

Bu arada, çevik bir asker atılarak Elfi Beyi kolundan tutup durdurur. Ölümün yakın olduğunu fark eden Elfi Bey adamlarını toplar ve onlara şöyle der: "Her şey bitti artık. Kahire Mehmed Ali'ye ait. Onun karşısına çıkabilecek kimse yok. O, Mısır'da kendi gücüne eşdeğer Memlükleri buldu ve bugünden sonra bir daha onlar gibisini asla bulamayacak." Aynı gece de ölür.

Mehmed Ali rakibinin ölüm haberini alınca kulaklarına inanamaz ve haberi teyit ettirdiğinde, iç çekerek şunları söyler: "Şimdi Mısır benim için daha güzel bir yer oldu. Artık başka kimseden ötürü endişe etmek zorunda değilim" (Ceberti, 1994, IV, 55-56).

Ne var ki, en yetkin liderlerinden birini kaybetmiş olsalar da, Memlükler henüz hafife alınabilecek bir güç değildir. Kırsal kesimin altını üstüne getirmeye ve ülke gelirinin önemli bir kısmını Paşanın elinden almaya devam ederler. Mehmed Ali bir kere daha bu belayı sonsuza kadar başından atmakta kararlıdır; çünkü her şeyden önce, Arabistan'daki Vahhabiler üzerine sefer düzenlemek için hazır olması yönünde İstanbul'dan sürekli emir almaktadır.

Daha 1802 gibi erken bir tarihte, Arabistan'ın doğusundaki Necd bölgesinde, İbn Suud adlı bir aşiret şeyhinin Osmanlı hâkimiyetine karşı geldiği ve iktidarını hızla bütün Hicaz'a yaydığı haberleri gelmeye başlamıştır. Bu şeyh, Muhammed İbn Abdülvahab tarafından kurulmuş bir tarikatla ittifak içinde hareket etmektedir. 1803 yılında, Vahhabiler ve Suudiler, yıllık Hac farzını engelleyecek bir eyleme girişerek Mekke'yi ele geçirince ve ardından Medine'de de ipleri ele alınca, İstanbul bunu Osmanlı hâkimiyetine karşı ciddi bir saldırı ama daha da önemlisi, "Kutsal Toprakların Koruyucusu" olmakla övünen Osmanlı sultanının itibarına ağır bir darbe olarak değerlendirmiştir. Bunun üzerine, Mısır'daki Mehmed Ali de dahil olmak üzere, çeşitli vilayetlerin valilerine, Arabistan'daki Vahhabilerle savaşmak ve

Kutsal Şehirleri Osmanlı hâkimiyeti altına yeniden almak üzere asker göndermeleri emredilmiştir.

Bu emirleri yerine getirmek birçok risk barındırmaktadır. Düşman bir rakibin topraklarında harekâta girişmenin bariz tehlikelerinin yanında, böylesi bir seferi yürütmenin maliyeti de çok yüksek olacaktır. Üstüne üstlük, Paşanın Mısır'dan ayrılması, bu önemli bölgeyi yönetmek için daha güvenilir bir adam tayin etmek isteyen İstanbul'a altın bir fırsat sunacaktır. Ayrıca Memlüklerin de, çatışmalarda kaybetmiş oldukları toprakları yeniden ele geçirmek için aynı fırsattan yararlanmak istemeleri kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan, özellikle de Osmanlı payitahtında hâlâ hakkında tam bir kanaat oluşmamışken bu hayati görevde İstanbul'un emirlerine karşı çıkmak, şaibeli ve güvenilmez biri olarak değerlendirilme tehlikesini beraberinde getirecektir.

Diğer bir ifadeyle, Arabistan'da Vahhabilerle savaşması yönündeki emirler, Mehmed Ali'yi birtakım uğursuz seçenekle karşı karşıya bırakmıştır. Bu emirler karşısındaki tavrı ise onun ne kadar kurnaz bir politikacı olduğuna kanıt teşkil etmektedir. Mehmed Ali bir süre ayak sürümüş ve ne zaman yeni bir emir alsa, ya yazılı olarak yeni bir onay istemiş ya da yeni bir bahane uydurmuştur: Nil suları çok çekildiğinden hareketsiz kaldığı ya da böylesi bir harekâta hazırlanmak için gerekli harcamaları karşılayamıyor olduğu gibi. Bir defasında da Osmanlı-Rus Savaşını bahane etmiş ve eğer Mısır'dan ayrılırsa, Avrupalı güçlerden birinin Mısır'ı işgal etme fırsatı bulabileceğini ve bunun da Avrupa'daki kırılgan güçler dengesini altüst etmesinden korktu-

ğunu dile getirmiştir. Birkaç yıl böyle idare ettikten sonra, nihayet İstanbul'un emirlerine riayet etmeye karar verdiğinde ise, bunu son derece zekice gerçekleştirmiştir. Öncelikle İstanbul'a harekâtı bizzat idare etmeyeceğini bildirmiş ve o tarihte on yedi yaşında olan ikinci oğlu Tosun'un seferi yönetmek üzere tayin edilmesi için resmi bir ferman talep etmiştir. Bu ferman gelince de, atamanın halka ilan edileceği resmi töreni, Memlüklerden artık kesin ve kararlı bir darbeyle kurtulma fırsatına çevirmeye karar vermiştir.

Paşanın daha sonraki eylemi, fermanı halka duyurmak için en hayırlı günün hangisi olacağını müneccimlerine sormak olur. Onlar da 1226 yılı Safer ayının 6'sı (2 Mart 1811), Cumadan dört saat sonrasının en uygun zaman olduğunu bildirirler. Çarşıya pazara "Yarın alay var" diye haber salınır. Tören arifesinde Mehmed Ali, o sırada Kahire'de ikametlerine izin vererek geçici bir ateşkes yapmış olduğu bütün Memlük liderlerine haber salarak, onları bütün maiyetiyle birlikte, oğlu Tosun'a Hicaz seferi emrinin resmi olarak takdim edileceği ve ardından paşalık kaftanının giydirileceği törene davet eder. Mehmed Ali onlardan bir de ricada bulunarak, tam yetkiyi aldıktan sonra oğluna Memlük beyleriyle birlikte Kahire sokaklarında dolaşma onuru bahşedilmesini ister ve buna bağlı olarak onlara, müneccimlerin belirlediği hayırlı saatte, tören giysileri içinde Kahire Kalesinde hazır bulunmaları söylenir.

Bu "hayırlı saat"in kendileri için ölüm saati olduğunu fark etmeyen Memlükler, büyük bir şatafat ve ihtişam içinde Kaledeki divanında, yani resmi makamında

beklemekte olan Paşanın huzuruna teşrif ederler. Bir saatlik kahve keyfinin ardından, beyler yine önceden belirlendiği üzere törenle uğurlanırlar ve şehre giden dar bir yola girerler. Askerlerin hepsi belli bir kapıdan geçtikten sonra, söz konusu kapının kapatılması emredilir ve bütün Memlük beyleri maiyetleriyle birlikte dar yolda kapana kıstırılır. Ardından Paşanın askerlerine ateş açmaları ve kimseyi sağ bırakmamaları emredilir. Bir saatlik yaylım ateşinin neticesinde, dört yüz ellinin üzerinde Memlük beyi öldürülür ve sonra bunların başları bedenlerinden ayrılarak, haremine çekilmiş olan Mehmed Ali'ye gösterilir. Katliam aşağıda, şehirde de devam eder: Paşanın askerleri Memlüklerin konaklarına dalarak ellerine geçirdikleri malı mülkü talan eder, kadınların ırzına geçer ve sağ kalıp saklanmaya yeltenen ne kadar Memlük varsa hepsini kılıçtan geçirir.

Uğursuz plan kusursuz işlemiştir ve bu işte, Mehmed Ali'nin güvenilir ve sadık yaveri Lazoğlu Mehmed'in parmağı vardır. Başarının anahtarı, planın yürütülmesindeki tam gizliliktir. O kadar gizli tutulmuştur ki, söylenene göre, Paşa dışında sadece birkaç kişi bu plandan haberdardır. Hatta Paşanın oğulları Tosun ve İbrahim bile olacaklardan bihaberdir. Ekim 1801'de, Osmanlı kaptan-ı deryası ile sadrazamının birlikte teşebbüs ettikleri, benzer ama daha beceriksizce katliam girişimindekinin aksine, Britanya donanması bu defa, Ceberti'nin "Mısırlı prensler" dediği beyleri gelip kurtarmamıştır. Bu katliamın Memlüklerin Mısır'daki mevcudiyetine nihai surette son vermesine, o "hayırlı" günde Kahire'de olmadıkları için kaçma şansı yakalayan

Memlüklerin, Mehmed Ali'nin en büyük oğlu İbrahim Bey tarafından acımasızca takip edilip avlanması eylemi de katkıda bulunmuştur. Kale katliamını takip eden aylar boyunca, İbrahim Bey köy köy takip etmek suretiyle, Yukarı Mısır'da en az bin tane daha Memlük öldürmüştür.

Memlük katliamını başlatan Mehmed Ali, sonradan gelip kabul edildiği yurdunda artık rakipsiz bir hükümdardır. Mısır'a ayak bastıktan on ve vali olarak atandıktan altı yıl sonra, artık yeni ülkesi olarak gördüğü toprakların tek hâkimidir. Bu on yıllık süre zarfında, iktidarı ele geçirmesinde işlevsel bir rolü olan, can sıkıcı popüler liderlik vasfından kurtulmayı başarmıştır: Elindeki toprakları vergilendirmek ve mali ayrıcalıklarını budamak suretiyle dini liderlerin gücünü kırmış ve hepsinden önemlisi, Mısır'daki bütün etkin rakiplerine kesin ve öldürücü bir darbe indirmiştir. Nihayet, tarımsal üretimi konrolü altına alarak ve Avrupa'yla kârlı ticari ilişkiler kurarak kişisel servetini de artırmayı başarmıştır.

Bütün bu önemli başarılara rağmen, Mehmed Ali hâlâ konumunun sağlamlığı konusunda derin endişe içindedir. Göreceğimiz üzere, onun bu kaygılarını başarılı bir şekilde giderme tarzı, Mısır'daki rolünü daha da pekiştirmiş, hem Mısır'da hem de dışarıda politikalarını dayatmasını sağlamış ve süreç içinde Mısır toplumunun karakterini dönüştürmüştür.

4
TAHKİMAT

Memlükleri safdışı bıraktıktan hemen sonra İstanbul'a uzun bir mektup gönderen Mehmed Ali, bu eyleminin Sultanın Mısır'da tam hâkimiyet sağlama yönündeki eski arzusunun yerine getirilmesinden başka bir şey olmadığını anlatmıştır. Mehmed Ali, kuşkusuz, sadakatinin ve takınmakta olduğu, her geçen gün daha da bağımsız hale gelen tavrın payitahtta sorguladığını bilmektedir. O zamana kadar, kâğıt üzerinde Sultanın koşulsuz hâkimiyetini kabul etmek ile pratikte kendi bağımsız politikalarını uygulamak arasındaki ince çizgide yürümeyi başarmıştır. Ama bu hassas denge oyununu daha ne kadar sürdürebilecektir ki? Ve İstanbul, ipleri tamamen eline almadan önce, bu manevra alanını ona daha ne kadar tanıyacaktır? Osmanlı başkentinde 1807'de, Sultanın tahtına ve sonra da canına mal olan isyan haberleri Mehmed Ali'ye biraz nefes alma imkânı tanır; çünkü bu gelişme İstanbul'un bir süre onun peşini bırakmasına neden olmuştur. Ne var ki bu, anlaşıldığı kadarıyla içinde kendi şerrini de barındıran bir hayırlı gelişmedir; çünkü yeni sultan II. Mahmud İstanbul'un uzak ve söz dinlemeyen vilayetleri üzerinde sıkı bir denetim kurmak hususunda açık bir kararlılık içindedir. Mehmed Ali'nin kendi oğlunun komutasında bir Hicaz seferi düzenleme kararı, İstanbul'u yatıştırıp üzerindeki kuşkuları bir nebze olsun dağıtma ve kendisinin aslında her vilayet valisinden bekleneceği üzere, sadık, itaatkâr bir kul olduğunu ispatlama çabasıdır.

Sultan adına seferlere çıkarak İstanbul'u yatıştırmanın önemini yadsımaksızın, Mehmed Ali'nin Mısır'da varlığını sürdürme şansı, tarumar ettiği eski soylu zümrenin yerine geçecek sadık bir âyan oluşturmasına bağlıdır. Memlük beyleri Gürcistan'dan yeni köleler ithal etme yoluyla sürekli olarak güç tazelemiştir. Onların aksine, Mehmed Ali hür doğmuş bir Müslümandır ve Mısır'ı şahsi beyliği olarak yönetmek için, geniş ve yakın aile çevresindeki insanlardan yararlanması mümkündür. Aile fertleri ile dostları ve memleketi Kavala ile yakın kazalardan tanıdıkları etrafında bir hanedan kurma konusunda gösterdiği bu ustalık, onun birden çok alanda ne kadar yetenekli olduğunun bir başka örneğidir. Bu bölümde Paşanın hanedan kurma çabalarından bahsedecek, hanedanın kilit şahsiyetlerini tanıtacak ve ayrıca 1811'den 1821'e kadar, yani Mısır'daki hayatının ikinci onyılında, politikalarını hayata geçirirken yeni âyanı nasıl kullandığını göreceğiz.

Sultan tarafından 1805'te Mısır valisi olarak resmen atanmasından hemen bir hafta sonra, Mehmed Ali oğulları İbrahim ile Tosun'u Mısır'a çağırmış ve gelir gelmez de, genç yaşlarına rağmen, onları önemli görevlere atamıştır. Kahire Kalesinin komutanı olarak tayin edildiğinde, İbrahim henüz on altı yaşındadır. Dört yıl sonra, o zaman yalnızca on yedisinde olan Tosun, Arabistan'daki Vahhabilere karşı yürütülen seferin başına getirilmiştir.

Ayrıca 1809'da, Mehmed Ali artık karısı Emine ile çocukları İsmail, Tevhide ve Nazlı'yı da Mısır'a aldırma zamanının geldiğini düşünmüştür. Bu kendi başına yeni bir hamle sayılmaz; çünkü daha önceki Mısır valileri de haremlerini yanlarında getirmiştir. Ancak Mehmed Ali'nin durumunun önceki örneklerden bir farkı vardır: Ailesini Mısır'da toplaması ilelebet orada yaşamak niyetinde olduğunun açık bir göstergesidir; hatta bunun kanıtı da henüz 1808 gibi erken bir tarihte Kahire'nin güneydoğusunda bir aile kabristanı inşa ettirmeye başlamasıdır. Bu çarpıcı bir karardır; çünkü o tarihe kadar henüz Memlüklerden kurtulmuş olmadığı gibi, hükümdarlığının tanınmasını sağlayacak büyük başarılarından hiçbirini de elde etmemiştir. Dolayısıyla bu kadar erken bir tarihte Mısır'da bir anıtmezar yaptırma kararı, kendisinin ve ailesinin ölene kadar burada kalacağına dair Mehmed Ali'nin en ufak bir kuşkusu dahi olmadığını açıkça göstermektedir.

Yakın aile efradını Mısır'a yerleştirdikten sonra, Mehmed Ali yeni ülkesine gelip yaşamaları için uzak akrabalarını da davet eder ve sonunda amcalar, dayılar, halalar, teyzeler, yeğenler kuzenler ve eş dost sürüler halinde Mısır'a gelir. Hepsine önemli görevler, yüklü maaşlar ve zengin köşklerle konaklar verilir. Bu akrabalar arasında örneğin dört erkek ve iki kız kardeşinin çocukları, yani Paşanın yeğenleri de vardır. Bunlardan İbrahim ve Ahmed, daha sonra yüksek askeri görevler üstlenecek ve Paşanın hâkimiyeti altına girecek olan müstemlekelere (sırasıyla Yemen ve Arabistan) vali olarak atanacaktır. Kavala'dan bir diğer yeğen olan Meh-

med Şerif ise birbiri ardına önemli görevler üstlenecektir: Önce Paşanın yaveri olarak tayin edilecek, sonra Aşağı Mısır valisi, ardından amcasının müstemlekeleri arasına soktuğu Suriye'nin genel valisi, Paşanın hükümetinin başkanı ve nihayet maliye bakanı olarak görev yapacaktır. Hanedanını daha da pekiştirmek ve Kavala ile bağını daha da güçlendirmek için, kız kardeşleri ile kızlarının memleketinden insanlarla evlenmesini sağlamış ve ardından geniş ailesinin bu yeni üyelerini de Mısır'a davet etmiştir. Bu ikinci derece akraba tayfasından en öne çıkan isim, aslında Kavalalı olan ve Mehmed Ali'nin büyük kızı Tevhide ile evlenen Muharrem Beydir. Bu zat zaman içinde İskenderiye valisi olmuş ve sonra da kayınpederinin donanmasının başına geçmiştir. Paşanın ikinci kızı Nazlı, Dramalı Mehmed Hüsrev ile evlenmiştir. Bu zat da sonunda hazinenin başına geçmiştir ve bu nedenle de Defterdar Mehmed Bey olarak bilinmektedir. Üçüncü kızı Zeynep ise, Mehmed Ali'nin sabık bir Çerkes kölesi olan ve sonra savaş bakanı, ardından da Sudan genel valisi yapılan Ahmed Ebu Vidan'la evlenmiştir. Mehmed Ali'nin amcası İshak da Mısır'a davet edilmiş ve onun kızı Nebihe, daha sonra donanmanın başına geçirilecek olan Osman Nureddin ile evlendirilmiştir.

BİR İKTİSAT POLİTİKASININ ŞEKİLLENMESİ

Mısır'da yüksek maaş alabileceklerini duyduktan sonra Paşanın yanında çalışmak üzere koşup gelen başka insan-

lar da vardır. Gördüğümüz üzere, Paşa artan servetini kısmen, hükümetteki ilk yıllarında kurumsallaştırmış olduğu sıkı ticari tekel politikasına borçludur. 1811 yılında, Yukarı Mısır'daki bütün tahıl satışı tekele bağlanmıştır. Ertesi yıl Mehmed Ali, bu tekeli Delta'daki şeker üretimini de içerecek şekilde genişletmiş ve 1815'te sıra Yukarı Mısır şekerine gelmiştir. 1816'da bu politika, ülkenin para eden bütün tarım ürünlerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu da Paşaya söz konusu ürünleri köylülerden piyasa değerinin altında alıp, iç piyasada ya da uluslararası pazarda satarak hatırı sayılır bir kâr etme imkânı sağlamıştır.

Ayrıca Mehmed Ali, Memlüklerden kurtulur kurtulmaz, iltizamlara el koyacak güce erişmiş; böylece toprakları, vergisini peşin ödeyebilecek güce sahip kişilere kiralayabilmiştir. Yukarı Mısır'daki iltizamlar 1812'de, Aşağı Mısır iltizamları ise 1814'te ilga edilmiştir. Kısa bir süre sonra da, gelirleri camilerin ve medreselerin bakım ve onarımı gibi dini amaçlarla dağıtılan tarımsal vakıflar kaldırılmıştır. Böylelikle toprak mülkiyeti, vergi toplama süreci ve tarımsal ürünlerin satışı üzerindeki kontrolünü genişleten Mehmed Ali, ardından bir adım daha atarak, fiili üretim sürecine de müdahale etmek suretiyle tarım sektöründe hâkimiyet kurmuştur. Mehmed Ali devreye yeni ürünler ve yeni teknikler sokarak, köylülere bir ürün rotasyonu sistemi dayatmıştır.

Birbiri ardına alınan bu önlemler, Mehmed Ali'ye kendisinden önceki hiçbir Osmanlı valisinin başaramadığı bir şekilde tarımsal getirinin kontrolünü ele geçirme imkânı verirken, hem şehirlerde hem de kırsal kesimde

yoksullar üzerine ağır bir yük bindirmiştir. Kendi geçim araçlarının, Paşanın gün geçtikçe karmaşıklaşan ve sıkılaşan idari mekanizması tarafından kontrol ve manipüle edildiğini fark eden köylüler doğrudan Paşaya çalıştıklarını düşünmeye başlamışlardır. Örneğin yerel bir mültezim köylülerden vergi toplamaya kalkıştığında, "Senin devrin geçti, biz artık Paşanın köylüleriyiz!" (Ceberti, 1994, IV, 289) yanıtını almıştır. Arada sırada görülen, eski günlerdeki gibi iş yürütmeye yönelik teşebbüsler, Paşanın adamları tarafından acımasızca cezalandırılmıştır. Örneğin Reşid'deki İngiliz saldırısını püskürten Selanikli Ali Beyin, ürettikleri kumaşı emirler gereğince Paşanın ambarlarına teslim etmek yerine pazarda satan köylüleri yakalayıp hapsettiği, kumaşları da katrana bulayıp ateşe verdiği yolunda söylentiler dolaşmıştır etrafta (Arif, II, 72-73). (Mehmed Ali ile yakınlığının ve Paşanın onu nasıl aileden biri olarak kabul ettiğinin göstergesi olarak, Selanikli Ali Bey, 1824'teki ölümünün ardından Paşanın kendi anıtmezarına defnedilmiştir.)

Kahire'de, Paşanın pazaryeri müfettişi, kuralların herhangi bir ihlali durumunda verdiği cezalardaki acımasızlığıyla dillere destandır: Kalpazanlar, bastıkları paralar burunlarına sokulmuş halde, Kahire'nin eski kapılarından birine asılmaktadır; eti tartarken hile yapan kasapların burunları, et parçaları asılı çengellerle yırtılmaktadır ve benzer bir suçtan dolayı yakalanan tatlıcılar, ateşin üzerindeki kızgın pişirme kazanlarına oturmak zorunda kalmaktadır (Ceberti,1994, IV, 391-393).

Bu zaman zarfında Paşanın hazinesi de sürekli zenginleşmektedir; ki Mehmed Ali'nin hazinesinin parayla dolup taştığı söylentilerinin Osmanlı İmparatorluğunun dört bir yanında ayyuka çıkması fazla uzun sürmeyecektir (Arif, II, 42). Hızla artan servetiyle Mehmed Ali, Mısır'da aşamalı bir biçimde inşa etmekte olduğu âyanı pekiştirmeyi de başarmış ve kendisi için çalışmak üzere imparatorluğun dört bir yanından akın eden insanlara cömert ihsanlarda bulunarak, Sultanla rekabet edecek konuma gelmiştir. Bir keresinde bir Fransız danışmana, "Şansıma, [Sultan] düşük aylıklar ödüyor. Ben çok daha fazlasını ödüyorum..." demiştir. Bununla birlikte, Sultan unvanına ve hükümdar soyundan geliyor oluşunun ağırlığına güveniyorken, Mehmed Ali yanına çektiği kişilerin kendisine sadık kaldığından emin olmak için aşırı önlemler almak zorunda kalmıştır. Nihayetinde, sadık kalmalarını sağlamak için onları kendisine tamamen bağımlı kılmaktan daha iyi bir yol var mıdır? Aynı Fransız danışmana şunları da söylemiştir: "Onların sadakatini daimi kılmak zorundayım. Bunu yapmanın yolunu, onları paraya ve hediyelere boğmakta ama mülk [tarım arazisi] ve dolayısıyla halk üzerinde kişisel nüfuz sahibi olmalarını engellemekte buldum" (Douin, 1927, 111). Bunun neticesinde Mehmed Ali, bu âyan tarafından, Osmanlı sultanları için kullanılan geleneksel bir lakapla anılacaktır: *Velinimet*. Bu lakap kısa bir süre sonra Mehmed Ali'nin en bilindik ve kendisinin de en çok benimsediği lakaplarından biri haline gelecektir.

Kendisine sıkı sıkıya bağlı bu âyan sayesinde kendini yeni evinde her geçen gün daha güvende hisseden Mehmed Ali, o zamana kadar hiçbir Osmanlı valisinin aklının ucundan geçmeyen politikalar izlemeye başlar. Onun, arkadaşları ile akrabalarını toplayıp ülke içindeki kilit görevlere atama politikası, Osmanlı payitahtında kaşların çatılmasına yol açmış, vezirler onun gizli emellerine dair dedikodular çıkarmaya başlamıştır. Bununla birlikte, tartışmalı valinin elinde etkili bir savaş gücü olmaması ve hiçbir doğrudan isyan belirtisi göstermemesi karşısında, İstanbul ister istemez bu esrarengiz paşa hakkında kuşkuya kapılmakla yetinmiştir.

1811 yılında Vahhabilere karşı sefere çıkma emrini aldığında, Mehmed Ali'nin bu ilk sadakat testinden geçememeyi göze alması mümkün değildir. Bu yüzden oğlu Tosun Paşayı seferin komutanı olarak atamış ve yeteri kadar adam, erzak ve cephane toplamak için elinden geleni yapmıştır. Ayrıca Seyid Muhammed el-Mahruki'yi de bu seferde komutan yardımcılığına getirmiş ve oğluna ona sürekli danışması yönünde talimat vermiştir. Böylelikle Tosun'un gençliği ile tecrübesizliğini Mahruki'yi yanına katarak dengeleyebileceğini ve kendisinin de 15.000 kişilik bir orduya erzak ve maaş tedariki gibi karmaşık süreci denetleyebileceğini umut etmiştir.

Mehmed Ali aynı zamanda, moralini yüksek tutması için yazdığı mektuplar vasıtasıyla oğluyla hep temas halin-

de olmuş ve ona sürekli tavsiyelerde bulunmuştur. Giderek resmi bir hal alan hitap biçimlerine rağmen, bu mektuplardan görüldüğü kadarıyla, baba ile oğul arasında samimi, sevgi dolu bir ilişki ve güçlü bir bağ vardır. Örneğin ordu içinde bazı ufak tefek sorunlar olduğunu işitince, Mehmed Ali oğluna şunları yazmıştır:

> *En sevdiğim ve gurur duyduğum muhterem oğlum Tosun Paşa... Zafer de, yenilgi de Allah'tan gelir, onun elindedir. Dolayısıyla... gözümün nuru [oğlum], vazgeçme ve yılma; zira yılgınlık utanç verici bir şeydir, sana yakışmaz ve yüreğinde umutsuzluğun yer etmesine izin verme. Unutma ki, cesaret ve kahramanlık düşmana tekrar saldırmayı ve tekrar intikam almayı icap ettirir. Sultan sayesinde, elimde bol miktarda teçhizat ile para var ve ben bunları hemen sana göndereceğim. Bu yüzden hiç üzülme ve her zaman kendine mukayyet ol... Ve hiçbir zaman şunu unutma ki, bizzat ben de bazen muzaffer oldum, bazen de düşman karşısında geçici başarısızlıklara uğradım. Bunlar benim canımı sıktı; ama her zaman toparlanıp yeniden savaşa tutuştum ve düşmanı mahvettim (Mısır Milli Arşivleri, 1812).*

On sekiz ay süren savaşın ardından, Aralık 1812'de, Tosun Paşa Vahhabileri Medine'den çıkarır. Mehmed Ali hiç vakit kaybetmeden hacib Latif Ağayı, şehrin anahtarları ve Vahhabi ileri gelenlerinin ölü bedenlerinden kesilip koparılmış 300 çift kulakla birlikte İstanbul'a gönderir. Haberler İstanbul'da büyük bir sevinçle karşılanır. Hatta şimdi artık

payitahta dönmüş olan Hüsrev Paşa, gurur yapmayı bir kenara bırakıp eski hasmını bu önemli zaferinden dolayı kutlayan bir mektup yazar.

Bir ay sonra (Ocak 1813'te) Tosun Paşa Mekke'yi teslim alır ve babasına buradaki Ulu Cami ile Hazreti İbrahim'in mezarını ziyaret ettiğini yazar. Otuz bir Mekkeli ulema, Kutsal Şehri "kâfir, gözünü kan bürümüş, gaddar... Allahsız" Vahhabilerden (Mısır Milli Arşivleri, 1813) temizlediği için Mehmed Ali'ye şükranlarını bildiren bir mektup yazar. Sultana sadakatini göstermek için can atan Mehmed Ali hiç vakit kaybetmeden, o zaman on yedi yaşında olan üçüncü oğlu İsmail'i Kutsal Şehrin anahtarlarıyla birlikte İstanbul'a gönderir. Bu öyle yabana atılabilecek bir başarı değildir ve Sultan, emrindeki beylerden birine şükranlarını sunmak için, İsmail'i bütün vezirlerin hazır bulunduğu büyük bir kabul töreniyle onurlandırır. Sultanın bizzat hazır bulunması ve şehrin anahtarlarını kendi elleriyle teslim alması çok nadir rastlanan bir durumdur. Kutsal Şehri tekrar Osmanlı mülküne kattığı ve böylece Sultanın itibarını koruduğu için, Sultan Mahmud, Tosun Paşayı ona Cidde valiliğini bahşederek ödüllendirir. Tosun Paşa aynı zamanda Mekke Şeyhi olarak tayin edilmiştir. Aynı derecede önemli bir durum da, Mehmed Ali'ye bir ferman ulaştırılması ve Vahhabilere karşı kazandığı zaferin şerefine, çıkarılan bir fetva ile birçok unvanın yanı sıra kendisine *Gazi* unvanı da verildiğinin bildirilmesidir.

Bu büyük bir onurdur ve Sultanın adına böylesi değerli bir unvanı oğlu sayesinde eklemesinden ötürü de Mehmed

Ali'nin koltukları ayrıca kabarmış olmalıdır. Şimdi o, imparatorluktaki en güçlü valilerden biri olmuştur ve Sultanın, kendisine şahsi bir iyilik borçlu olduğunu aklından geçiriyor olması kuvvetle muhtemeldir. Bu şöhretinden cesaret alan Mehmed Ali, İstanbul'daki adamı Necib Efendiye bir mektup yazarak kendisi adına aracılık yapmasını ve memleketi Kavala açıklarında yer alan Taşoz Adasından vergi toplama hakkının kendisine bahşedilmesi için ricada bulunmasını ister. Kendisini en büyük Osmanlı ekâbirine eşit gören Mehmed Ali, adadan topladığı vergileri Kavala ve çevresinin yoksul kesimi için geniş çaplı bir eğitim altyapısı kurmakta kullanacağına söz verir. Yanıt olarak Sultan, Taşoz'dan elde ettiği gelirle bir vakıf kurmasına izin verir. Bu vakfın kuruluş nedeni, bir ilkokul, bir ortaokul, bir imaret ya da fakir fukara için bir aşevi, bir cami ve bir hamam dahil, devasa bir eğitim teşkilatı kurmaktır. Bundan sonra bilinen adıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa İmareti, yüzden fazla öğrenciye konaklama, ücretsiz eğitim ve okul süresince yemek sağlama kapasitesine sahiptir. Bu, Mehmed Ali'nin kuracağı ilk ve neresinden bakılırsa bakılsın en büyük eğitim kuruluşudur.

Arabistan'a dönecek olursak, Tosun Paşanın birlikleri çok geçmeden ciddi yenilgiler almaya başlamıştır ve Mehmed Ali açısından, Vahhabilere kendi topraklarında üstünlük sağlayacaksa mutlaka bilmesi gereken Arap kabile politikasının karmaşık meselelerine vâkıf olmaması bir yana, oğlunun bu savaşın bütün o lojistik, mali ve askeri işlerinin üstesinden gelemeyeceği çok açıktır. Durumu bir süre tarttıktan sonra, Mehmed Ali gözünü karartarak Ara-

bistan'a bizzat gitmeye karar verir. Mısır'dan ayrılmanın beraberinde getireceği risklere karşılık bizatihi Arabistan'da bulunmanın faydalarını tartmış olsa gerektir ve Hicaz seferi için harcadığı bütün o çabaların boşa gitmediğinden emin olmaya da ihtiyacı vardır. Ağustos 1813'ten Haziran 1815'e kadar neredeyse iki yıl boyunca Mehmed Ali Arabistan'da kalır ve bu süre zarfında, hanedanına sadakatinden kuşku duyduğu bazı üst düzey yöneticileri azlederek çeşitli idari makamları baştan sona elden geçirir. Ayrıca kendisiyle kader birliği yapmaları ve Suudilere sırt çevirmeleri doğrultusunda, kabile şeyhleri ile anlaşmaya varır. Arabistan'da bulunduğu süre zarfında hac vazifesini de ifa eder ve ismine yeni bir unvan daha ekler: *Hacı*.

Her ne kadar Vahhabileri kesin bir yenilgiye uğratamamış olsa da, Tosun Paşa babasına bir mektup yazarak Mısır'a dönüp dönemeyeceğini sorar. Cömert ve cesur bir adam olarak büyük şöhret kazanan Tosun Paşa, sahiden Mısırlılara tutkuyla bağlıdır ve karşılığında adamları tarafından sevilip saygı görmektedir. Dolayısıyla Mısır'a döndüğünde bir kahraman gibi karşılanır. 29 Eylül 1816 tarihinde sarayına çekilir ve neşeli bir kutlama için hazırlanır. Ne var ki, şenlikler henüz başladığı sırada, yakalanmış olduğu hıyarcıklı vebanın ateşiyle yatağa düşer ve yirmi dört saat içinde ölür. Babası bu acı haberi alınca kendinden geçer. Bu defa cenaze alayı, Mehmed Ali'nin kendisi ve ailesi için yaptırdığı, Kahire'deki anıtmezara doğru yola çıkmıştır. Şaşkın ve üzgün haldeki Paşa cenaze alayına katılır; ne olduğunu bile henüz anlamış değildir.

Mehmed Ali, oğlunun yasını tuttuktan sonra, Tosun Paşanın Arabistan'da yarım bıraktığı işi bitirmeye karar verir. En büyük oğlu İbrahim'i, Vahhabiler ile onların Suudi müttefiklerine karşı savaşı yeniden başlatmak üzere yollar. Bu görev İbrahim'e askeri dehasını gösterme fırsatı verecek, cesur taktik hamlelerde olduğu kadar moral, mühimmat ve erzak temini gibi hayati meselelerle baş etme konusunda da ne kadar usta olduğu ortaya çıkacaktır. Onun Arabistan savaş alanındaki en usta işi darbesi, Suudi başkenti Diriye'yi başarıyla kuşatmasıdır. 16 Eylül 1818'de, babasından aldığı emir üzerine, askerlerine şehri yağmalama ve taş üstünde taş bırakmama emri verir. Daha sonra Suudilerin başı Abdullah İbn Suud'u yakalar ve zincire vurup Mısır'a, babasına yollar; Mehmed Ali de hiç bekletmeden, onu 17 Aralık 1818'de başının kesileceği İstanbul'a gönderir. Bir kere daha Sultan Mahmud, İbrahim'i resmen paşa unvanıyla taltif ettiğini ve Cidde valiliğine atadığını ilan eden bir ferman yayımlamak suretiyle Mehmed Ali'ye olan minnettarlığını bildirir.

Arabistan'da kazandığı kesin zafer ve ilk Suudi devletini ortadan kaldırması her ne kadar İbrahim'in askeri becerilerinin bir göstergesi olsa da, Mehmed Ali'nin askerlerin iaşeleri ile (her zaman zamanında olmasa da) maaşlarını karşılama kabiliyetine de çok şey borçludur. Bu, Mehmed Ali'nin uzun saltanat yılları boyunca hep karşımıza çıkacak bir durum olacaktır: İbrahim askeri işlerle meşgul olurken, Mehmed Ali de bu çarpışmaların mali, lojistik ve diplomatik yanlarıyla ilgilenecektir.

Arabistan seferine dair söylenebilecek ilginç şeylerden biri de, İbrahim'in başarısını, Mehmed Ali'nin sağladığı lojistik ve mali desteğin yanı sıra, Mısır kırsalını baştan sona elden geçirdiği sırada babasına yardım ederken kazandığı idari tecrübeye borçlu olmasıdır. Memlük katliamının ardından Mehmed Ali, 1807'den beri kendisine baş muhasib olarak hizmet eden İbrahim'i Yukarı Mısır valisi yapmış ve bu atamanın onaylanması için Sultandan bir ferman koparmıştır. Elde ettiği yeni yetkilerle İbrahim babasının hâkimiyetini güneydeki bütün topraklara yaymayı başarmış, bu bölgede bir tahrir yaptırmış ve parsellenen arazileri daha yüksek vergiye bağlamıştır. Ertesi yıl, yani 1814'te, Delta arazisi de benzer biçimde parsellenmiş; büyük bir titizlikle ve ayrıntılara önem verilerek yapılan bu tahrir, Paşanın Avrupa ile olan ticaretinde uğradığı zararları dengeleyip Arabistan'daki savaşın artan maliyetlerini karşılamasına imkân vermiştir. Daha sonraları, 1821 yılında, İbrahim bir diğer tahririn denetimine yardımcı olmuş ve iki tahrir memurunun sonuçlarının birbirini tutmadığını, birinin yavaş ve doğru, diğerinin hızlı ve yanlış olduğunu fark ettiğinde ise hızlı bir biçimde doğru sonuç elde etme gereğinin altını çizmiştir.

MUTLAK İKTİDAR

İbrahim savaşta düşmanlarına olduğu kadar köylülere, mültezimlere ve köylerin şeyhlerine de aynı oranda acımasız ve gaddar davranan biridir. Ceberti, vergilerini ödeyeme-

yen köylüleri şişe geçirilmiş et gibi kızgın ateşte dağlamak da dahil, İbrahim'in Yukarı Mısır'daki zalimliklerini tasvir ederken öfkesini gizleyemez. Hatta bu geniş bakış açısına sahip vakanüvis, İbrahim'in bu acımasız uygulamalarını, Moğolların 13. ve 14. yüzyıllardaki herkesçe bilinen vahşetiyle kıyaslar (Ceberti, 1994, IV, 256).

Paşayla ilişkisine dayanarak çizgiyi aşan yalnızca İbrahim değildir; iktidarın kötüye kullanılması yaygındır ve Paşanın kurmuş olduğu sistemin özünde zaten bu vardır. Hanedan hükümeti, kaçınılmaz olarak yolsuzluğa batmış bir hükümettir ve Paşanın yakın sülalesinden kişilerin çizgiyi aşmasına örnek teşkil eden birçok olay sayılabilir. Bunlar fark edildiğinde ancak Mehmed Ali tarafından cezalandırılmaktadır. Örneğin Mehmed Ali'nin oğullarından Hüseyin'in, Gize'de gönderildiği okulun soğuk olduğundan şikâyet etmesine dair bir hikâye anlatılır. Bu yüzden oğlan kendisine bir soba alınmasını istemiştir. Babası olayı duyunca, genç adamın isteğine olumlu yanıt veren hacibini azarlamıştır. Bunun üzerine hacib dönüp, "Ne yapabilirim ki? Yabancıların benzer taleplerine olumlu yanıt verirken, Paşanın oğlunun isteklerini reddetmem mi bekleniyor benden?" (Arif, II, 67) diye yanıt vermiştir. Paşanın hazinesinden sorumlu Defterdar Mehmed Beyle evlendirilen kızı Nazlı ile ilgili bir hikâye de vardır. Nazlı kocasına deli gibi âşıktır ve onu aşırı kıskanmaktadır. Bir gün, kocasının kölelerinden birinin güzelliğine dair konuşulanlar kulağına gelir ve o da anlatılanları sessizce dinler. Sonra akşam yemeğinde, köle kızın başını bir tabakta kocasına servis ettirir.

Mehmed Bey masadan kalkıp gider ve bir daha da eve dönmez (Togay, 1963, 117). Olayı duyunca Mehmed Ali'nin öyle bir tepesi atar ki, torunu Abbas'a halasını öldürmesini emreder ve ancak Abbas'ın uzun yalvarmaları sonucunda kızının hayatını bağışlar.

DİZGİNLERİN ELE ALINMASI

Görüldüğü üzere, Mısır'da ve ötesinde politikalarını hayata geçirmek için en yakın akrabalarına bağımlı olan kişi, bizzat Mehmed Ali'nin kendisidir. Zaman içinde ailesi, Mısır'da iktidarın ekseni olarak öne çıkmış ve aile etrafında biçimlenen yeni âyanın üyeleri de kendi ağırlıklarını, hanedan ile aralarındaki mesafeye göre ölçmeye başlamıştır. Kendi konumunu daha da sağlamlaştırmak için Mehmed Ali bu yakın çevreyi sıkı bir şekilde gözetim altında tutmak ve daha da önemlisi, İstanbul'un içeride tezgâhlıyor olabileceği herhangi bir komploya dair her türlü fısıltıyı duymak zorundadır. Bu bakımdan en has adamı, 1810'da hizmetine girmiş ve ardından iki yıl içinde yaverliğine yükselmiş olan Lazoğlu Mehmed'dir. Bu acımasız adamın Mısır çapında her tarakta bezi vardır. Lazoğlu'nun gücü, Mehmed Ali'nin ona duyduğu sınırsız güvenden gelmektedir ve buna karşılık o da Paşanın birçok kirli işini görmektedir. Lazoğlu'nun başardığı en önemli iş, sarayda karmaşık bir casus ağı kurmasıdır ki bu sayede efendisi aleyhine birçok tezgâhı ortaya çıkarmıştır. Bu ağın içinde, sokak satıcısı kılığına girmiş,

zengin ve güçlü kişilerin evine davet edilme umuduyla geceleri Kahire'nin dört bir yanında dolaşan sayısız ajan vardır. Bu kişiler içeriye girdiklerinde Türkçe bilmiyormuş gibi yapmaktadır ve konuşulanlara kulak kabartmaktadır. Sonra da duyduklarını kâğıda döküp, gizli bazı adreslere gecelik rapor olarak teslim etmektedir. Bütün bunlar, kendileri gibi gizli çalışan diğer ajanlardan haberleri olmaksızın ya da üstleriyle karşılaşmaksızın olup bitmektedir. Sonradan, bu adamların bağlı olduğu kişinin, Arapçayı da, Türkçeyi de çok iyi bilen ve bir zamanlar Mehmed Ali'ye Arapça dersleri de veren,, yaşlı bir kadın olduğu anlaşılmıştır. Bu kadın raporları toplamakta ve özetleyip derledikten sonra ertesi sabah Lazoğlu'na teslim etmektedir.

Lazoğlu'nun istihbarat sistemi, 1815'te Mehmed Ali'ye karşı ciddi bir darbe girişimini ortaya çıkararak ne kadar başarılı olduğunu göstermiştir. Paşa Vahhabilerle savaşan oğlu Tosun'a yardım etmek için Arabistan'da bulunduğu sırada, hacib Latif Ağayı Medine'nin anahtarını Sultana sunması için İstanbul'a göndermiştir. Bu Latif Ağa, muhtemelen Mehmed Ali'nin eski düşmanı Hüsrev tarafından, Kahire'deki efendisine karşı harekete geçmesi için cesaretlendirilmiştir. Ona paşalık verilmiş ve bir saray darbesi yapmayı başarabilirse Mehmed Ali'nin yerine Mısır valiliğine kendisinin getirileceği vaadinde bulunulmuştur. Lazoğlu çok geçmeden bu tezgâhı öğrenmiş ve hemen adamlarını göndererek yakalattığı Latif Ağayı sorgusuz sualsiz, Kalenin eteklerindeki meydanda başı kesilerek idam ettirmiştir. Arabistan'dan dönünce, Mehmed Ali, Lazoğlu'nun yaptık-

larını onaylamıştır onaylamasına da, şayet Latif'e yönelik suçlamalarından bu denli eminse, infaz etmeden önce onu neden sorgulamadığını sormadan da edememiştir. Lazoğlu da buna karşılık, "Şayet bunu yapmış olsaydım, koparılan kelle benimki olurdu" diye yanıt vermiştir (Arif, I, s. 48; Ceberti, 1994, IV, 251-255).

ALTYAPI YATIRIMLARI

Her ne kadar kendisini bu çok sevdiği vilayetten zorla çıkarılmaktan koruyabilecek bir askeri gücü bulunmasa da, Mehmed Ali kendisini bulunduğu konumda artık daha güvende hissetmektedir ve Arabistan'da kazandığı zaferden sonra İstanbul'un yatıştığından son derece emindir. Belki de artık, gelirlerini de artıracak olan ülkenin altyapısında muazzam değişiklikler yapma zamanı gelmiştir. Selefleri ise herhangi bir altyapı çalışmasını hayata geçirmek şöyle dursun, muhtemelen aklının ucundan bile geçirmemiştir; çünkü bu valiler Mısır'daki görevlerinin taş çatlasa üç yıl süreceğinin daima bilincinde olmuştur.

Mehmed Ali ile oğlu İbrahim'in böyle bir projede, 1813-1814 yıllarında yapılan tahrirde birlikte çalıştığını daha önce görmüştük. Mısır'daki ikinci onyılı boyunca Paşa, İskenderiye'yi Nil Nehrine bağlayan kanalın derinleştirilmesi için yeniden kazılara başlanmasını emretmiş ve bu dev projede, Marsilyalı bir Fransız mimar olan Pascal Coste'tan yardım almıştır. Coste 1817 yılında Mısır'a gelmiş ve Paşa

için hem Kahire'de hem de İskenderiye'de çok sayıda sarayın, Delta'da bir güherçile fabrikasının ve Kahire'de bir barut deposunun inşası da dahil birçok proje kendisine teslim edilmiştir. Ancak onun en büyük eseri, İskenderiye ile Nil'i birbirine bağlayan kanaldır. 1817'de başlayan ve üç yılda bitirilen proje neticesinde ortaya çıkan kanal 72 kilometre uzunluğa erişmiş ve Paşaya 35.000 altına (yaklaşık 7.5 milyon frank) mal olmuştur. Bütün bu girişim, onun Mısır'daki insan gücünü nasıl kontrol ettiğinin açık bir kanıtıdır: Çeşitli kaynaklara göre, bu projede 300.000 civarında işçi çalıştırılmış ve bunların neredeyse üçte biri bitkinlikten, açlıktan ve tıbbi hizmet yokluğundan telef olmuştur. İstanbul'u yatıştırmak için, Mehmed Ali, yeni kanalın Sultan II. Mahmud'un şerefine "Mahmudiye" adını alması gerektiği kararını vermiştir.

DİNMEK BİLMEYEN ENDİŞELER

Mısır'da kendini artık daha güvende hissediyor olmakla birlikte, Sultan ile arasında bir anlaşmazlık çıkma ihtimali her geçen gün arttığı için, Mehmed Ali, İstanbul'la ilişkisine dair hâlâ kaygı duymaktadır. Payitahttan, Sultan Mahmud'un İstanbul'un yönetimini merkezileştirmeye ve isyankâr ya da dik kafalı vilayetleri hizaya getirmeye ne kadar hevesli olduğuna ilişkin haberler gelmektedir. Garip bir biçimde, Sultanın birçok politikasının esin kaynağı Mısır'ın bu hırslı valisidir ve şimdi Mehmed Ali'nin bu "reform" sü-

recinde Sultanı geçip geçemeyeceği belirleyici bir soru haline gelmiştir.

İstanbul'la yürüttüğü üstü örtülü mücadelede başarı kazanması, onu Mısır'dan çekip alma yönündeki herhangi bir girişimi püskürtebilecek bir askeri güç yaratma kabiliyetine bağlıdır. Latif Ağanın çevirdiği tezgâh, Mehmed Ali'nin her zaman tetikte olması gerektiğini göstermiştir. Dahası, savaş alanında kazanılan başarıya rağmen Arabistan seferi, Arnavut, Mağribi, Türk ve Bedevi unsurlardan oluşan kırk yamalı bohçaya benzeyen ordusunun güvenilmez olduğunu ortaya koymuştur. Bu yüzden Mehmed Ali, Arabistan'dan döner dönmez kendi birliklerini yeniden teşkil etme işine girişir. Muhtemelen, 1801'de Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa ile birlikte Mısır'a gelen Nizam-ı Cedid askerlerinden ve belki de Hüsrev Paşanın 1802-1803 yıllarındaki kısa Mısır valiliği esnasında askeri reformlar yapmaya giriştiği zaman yaşadıklarından esinlenen Mehmed Ali, 1815 yılının sıcak bir Ağustos günü Arnavut askerlerini toplar ve onlara Kalenin eteğindeki büyük meydanda nişan talimi yapmalarını emreder. Ertesi gün Paşanın yoklama yaptırıp askerlerini Nizam-i Cedid düzenine sokmak istediğine dair dedikodular yayılır.

Bu girişim tam bir fiyaskoyla sonuçlanır. Askerler ilk gün gönülsüzce Paşanın emirlerine itaat ederler; ama bu arada, ertesi gece onu öldürmek üzere aralarında anlaşırlar da. Lazoğlu'nun hafiye ağının etkili bir şekilde işlemesi sayesinde, Paşa kendisine karşı tezgâhlanan komployu tam zamanında öğrenir ve muhafızları eşliğinde hızla Kaleye

çekilir. Komplocular planlarının boşa çıktığını fark eder etmez, Kahire sokaklarına dağılıp yağma ve talana girişerek hatırı sayılır miktarda tahribata neden olurlar. Mehmed Ali tüccarları ve halkı ancak çalınan mallarının iade edileceği ve uğradıkları zararın karşılanacağı sözünü vererek yatıştırır.

Mehmed Ali, güvenilir bir ordu kurma gerekliliğini gözler önüne seren bu ciddi olayla derinden sarsılmıştır; ama bir süre için bu düşünceleri bir kenara bırakarak daha hassas meselelere yoğunlaşır. Beş yıl sonra, 1820'de, biri o zaman yirmi beş yaşında olan büyük oğlu İsmail Paşa ve diğeri de damadı Defterdar Mehmed Bey komutasında olmak üzere Sudan'a iki sefer kolu gönderir. Bu iki sefere Mağribiler, Bedeviler, Arnavutlar ve Türklerden yaklaşık 10.000 asker katılır. Mehmed Ali'nin oğluna verdiği emir açıktır: Oluşturmak istediği yeni orduya katmak için olabildiğince çok Sudanlı yakalayıp getirmek. "Hizmetimize girmeye uygun köleler mücevherlerden daha değerlidir... Bu yüzden sana 6000 köle toplamanı emrediyorum" (Mısır Milli Arşivi, 1822).

Yakalanan köle sayısı umut edilenin yanına bile yaklaşamadığından, asli amaç bakımından sefer fena halde başarısız olmuştur. Dahası, yakalananların Mısır'a sağ salim nasıl götürüleceğini kimse ciddi surette düşünmemiş ve kölelerin birçoğu, kuzeye yapılan uzun yürüyüşte telef olmuştur. Yetmezmiş gibi, İsmail'in komutanlığı tam bir felakettir; ihtiyacı olduğunda generallerinin birçoğu kaçmıştır ve sonunda o da vahşice katledilmiştir. Bu acıklı olayın haberini alan Mehmed Ali, zararın neresinden dönülse kârdır

diye düşünüp, oluşturmak istediği disiplinli ordu için Sudanlıları kullanma fikrinden tamamen vazgeçmiştir.

TİCARİ BAŞARILAR

Art arda seferler düzenlemenin ve devasa altyapı projelerine girişmenin Mehmed Ali'ye maliyeti tahmin edilenin çok üzerinde olmuş ve nakit akışının sürekliliğini zorunlu kılmıştır. Onun bu harcamaları karşılayabilmesi, ülkenin tarım ve ticaret sektörünün ürettiği artıyı kasasına akmasına imkân veren tekel politikasını tavizsiz uygulamasına bağlıdır. Avrupalı tüccarlarla ticari işlemlerinde ona yardımcı olan kişi, daha önce bahsi geçen Ermeni danışmanı Boghos Yusufyan'dır. 1768'de İzmir'de doğmuş olan Boghos, anadilinden başka akıcı Türkçe, Yunanca, İtalyanca ve Fransızca konuşabilmektedir. 1790 yılında Reşid'e geldikten kısa bir süre sonra, burada ticari faaliyetlere girişmiştir. Fransız işgali döneminde kısa bir süreliğine ülkeyi terk ettikten sonra geri dönmüş ve Mehmed Ali'nin hizmetine girmiştir. İskenderiye'deki gümrük idaresinin başına getirilmiş ve Mehmed Ali'nin Avrupa ile giderek artan ticari ilişkilerini yönetmiştir.

Bu iki adam arasındaki ilginç ve öğretici hikâye, aynı zamanda Mehmed Ali'nin yakın danışmanlarını nasıl seçtiğine dair bir ipucu da vermektedir. 1813 yılında günlerden bir gün, Mehmed Ali'nin İskenderiye'ye gönderdiği bir muhasebeci, Boghos'un Paşanın hazinesinden zimmetine

para geçirdiğini bildirince, Boghos hemen Paşanın yanına çağrılmıştır. Kısa bir sorgulamanın ardından suçlu bulunmuş ve Mehmed Ali kellesinin uçurulmasını emretmiştir. Ama şu işe bakın ki, cellat onu daha önceden tanımaktadır ve Boghos'a borçludur. Boghos geçmişte onun hayatını kurtarmıştır. Bu yüzden, onu öldürmek yerine, karısının gözetiminde nehirdeki teknesine saklar. Kısa bir süre sonra kendisini feci bir mali krizin içinde bulan Mehmed Ali, Boghos'un uzmanlığından faydalanabiliyor olmayı arzular ve keşke ölüm emrini vermemiş olsaydım der yakınlarına. Bunu duyan cellat, emre itaat etmediğini ve Boghos'un aslında hayatta olduğunu söyleyip, kendisini affetmesi için Mehmed Ali'nin ayaklarına kapanır. İnsafa gelen Mehmed Ali ona Boghos'u getirmesini emreder. Boghos'u karşısında görür görmez Paşa yumuşar ve sanki hiçbir şey olmamış gibi onunla mali meseleleri ele alır. O günden sonra Boghos, Paşanın tüm ticari faaliyetlerinin sorumluluğunu üstlenmek ve önemli dış politika meselelerinde ona akıl vermek suretiyle Mehmed Ali yönetiminin temel direği haline gelmiştir. Boghos'un hayat tarzını hiç değiştirmediği ve hayatı boyunca basit bir siyah urba giydiği anlatılır. Mehmed Ali'nin hizmetinde geçirdiği otuz dört yıl boyunca birçok akrabasını yerleşmek üzere Mısır'a davet etmiş ve artık genişlemiş bürokraside önemli mali görevlere atamıştır. Sonunda kendisi de büyük ve varlıklı bir Ermeni cemaatinin duayeni haline gelmiştir.

Boghos'un 1844'teki ölümünün ardından terekesine bakıldığında, Paşanın 1837'de Sudan'a yaptığı ziyaret sıra-

sında kendisine emanet edilen ve üzerinde Mehmed Ali'nin mührü olan, ona sınırsız harcama yetkisi tanıyan belgeleri hâlâ elinde bulundurduğu görülür. Bu belgeleri kullanarak istediği zaman istediği kadar para alabileceğini gören herkes, Boghos'un ne kadar güvenilir bir kişi olduğunu anlar. Mehmed Ali bu güvenilir dostunun öldüğü ve alelacele toprağa verildiği haberini alınca, İskenderiye valisine "Eşek, hayvan" diye hitap ettiği bir mektup yazar ve bütün subayların hazır bulunacağı resmi bir törenle uğurlanabilsin diye cenazenin mezardan çıkarılmasını emreder.

Saltanatının ilk yılları boyunca Mehmed Ali'nin bütün ülkede hâkimiyetini sağlayıp sağlamlaştırmasında kilit rol oynayan bir diğer kişi, bütün hesap kitap işlerinin başına geçirdiği bir Kıptî olan Muallim Gali'dir. Asırlardır Mısır'da mali işlere bakan Kıptî kâtipler, vergi salma ve toplama işlerinde hem Memlük beylerinin hem de Fransız idarecilerin hizmetinde çalışmışlardır. Mehmed Ali iktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra Gali'nin tüm marifetlerinden faydalanmış; bütün maliye ve toprak mülkiyeti meselelerinde onun tavsiyelerine kulak vermiştir. Ne var ki, her zaman kuşkucu biri olan Mehmed Ali, Gali'nin zimmetine para geçirdiği dedikoduları kulağına çalınınca Lazoğlu'na onu yakalayıp getirmesini emretmiştir. Lazoğlu'nun yaka paça yakalayıp Mehmed Ali'nin huzuruna getirdiği Gali kayıp 6000 altını bulup çıkaramayınca, Paşa, kardeşi Fransis ile muhasebecisi Siman'ı da yakalatıp onun gözleri önünde falakaya yatırmıştır. Ardından Gali'nin de dövülmesi emrini vermiştir. Siman falakaya ve 1000 kırbaca dayanamayıp

ölünce, Fransis kayıp parayı bulması için serbest bırakılmış ve kendisine, eğer parayı bulamazsa kardeşinin hapiste kalacağı anlatılmıştır.

Hapisten çıktıktan sonra, Gali mali meselelerde Mehmed Ali'nin yardımcısı olarak görevini sürdürmüştür; ancak görünen o ki, artan gücü ve işleri yürütme tarzı, kendi iktidar odağını yaratmakla meşgul, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşaya ters düşmüştür. Sonunda Gali bir suikasta kurban gitmiş ve cesedi Nil Nehrine atılmıştır. Oğlu Basilyus babasının görevini devralmış ve uzun yıllar Mehmed Ali'ye hizmet etmiştir.

"MAĞARASINDAKİ YAŞLI ÖRÜMCEK"

Mehmed Ali iktidarda olduğu yıllar boyunca, etrafındaki kendisine hizmet eden adamlar ile diğer birtakım şahıslardan oluşan sadık ve güvenilir bir âyan oluşturmuştu. Bu zümrenin merkezinde kendi hane halkı ve bu homojen grubun merkezinde de bizzat Paşa bulunuyordu: İster yazılı ister sözlü olsun onun fiziksel varlığı ile emirleri ve son tahlilde, onun bütün arzuları. Saltanat yıllarının başında, Mehmed Ali'yi Kahire sokaklarında dolaşırken, esnaf ve eşrafı ziyaret ederken, etrafını kuşatan ihtişam ve debdebeyi, tıpkı Memlükler ile daha önceki Osmanlı valilerinin görkemli geçit törenlerini seyrettikleri gibi, ağzı bir karış açık, şaşkınlık içinde seyreden halka teşhir ederken görebilirdiniz. Ne var ki, zaman içinde Mehmed Ali saray-

lar inşa ettirmiş ve bu saraylarda inzivaya çekilmişti. Bu arada, bunların hepsi Osmanlı rokoko tarzındaydı ve İstanbul saraylarına benzer bir tarzda tasarlanıp inşa edilmişti.

Mehmed Ali'nin içinde görünmek istediği işte bu Kahire saraylarıydı. Paşanın Avrupalı ve Osmanlı ziyaretçilerine kendini nasıl takdim ettiğine dair anlatılanları okuyunca, son derece ayrıntılı ritüellerin aşama aşama yerine getirildiği ve huzuruna çıkacağınız kişinin hiç de sıradan biri olmadığını gösteren bir kabul töreni canlanıyor insanın gözünde. Bu, ayrıntılı törensel uygulamalarıyla, sarayının esrarengiz ve dehşet verici bir biçimde korku ve merak uyandırmasıyla alakalıdır. Paşanın –bir İngiliz seyyahın ifadesiyle "mağarasındaki yaşlı örümcek"in (Lindsay, 1838, I, 34)– huzuruna çıkan kişilerin anlatılarından hareketle, her ikisi de ışıkla ve görünürlükle ilişkili iki tema öne çıkmaktadır.

Bunlardan biri, herkesin diline pelesenk olmuş, kalın kahverengi kandillerin uzun gölgeler oluşturduğu ve bir gizem duygusunun havayı doldurduğu loş bir kabul odasıydı. Kalenin uzun ve dolambaçlı yollarından muhafızlar eşliğinde geçip, kalabalık bir giriş salonundan bir diğer salona alındığında, ziyaretçi kendisini, odanın üç duvarını boydan boya kaplayan geniş bir divan hariç hiçbir mobilyanın olmadığı, geniş bir salonun ortasında buluyordu; köşelerden birinde, gölgeler arasında, karanlığa gömülmüş, belli belirsiz bir figür ayırt ediliyordu. Kendisi de zar zor görülen bir tercümanın yönlendirdiği konuşmadaki muhatabının bizzat Mehmed Ali Paşa olduğunu fark ettiğinde ziyaretçi şaşırıp kalıyordu. Sayısız örnekte, ziyaretçiler Paşanın çeh-

resini tam olarak görmenin mümkün olmadığını ve sürekli olarak getirilen kandillerin "neredeyse hiç aydınlatmadığını" söylemektedir.

Bu seyyahların anlattıkları bir diğer konu da, Mehmed Ali'nin, ziyaretçilerini büyüleyip ağına düşürdükten ve bütün ilgiyi kendi üzerine çektikten sonra, birdenbire ortaya çıkmasıydı. Konuşmanın en can alıcı yerinde kandil ışığının yüzüne vurmasını sağlayacak şekilde ileri doğru eğiliyordu. Ya da başındaki sarık ziyaretçilerine gözlerine bakma şansı tanıyacak şekilde kaşlarının üzerine çekiyor ve onlar gözlerine baktıktan hemen sonra, "[görünüşe bakılırsa, takındığı] uğursuz bir ifadeyle gölgenin içinde kayboluyordu" (Scott, 1837, I, 178-179). Bu incelikli tiyatro oyununun son sahnesinde ise, karakteristik bir özgüvenle bu esrarengiz adamın sırrını çözmeyi uman Avrupalı ziyaretçi aniden şunun farkına varıyordu: Şaşkınlığından istifade ederek delici gözleriyle karşısındakini değerlendiren aslında Paşaydı. Dolayısıyla 1820'lerde Paşanın "Mısır'da görülmeye değer şeylerden biri" (Paton, 1863, II, 82-83) olarak şöhret kazanmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Şimdi artık Mehmed Ali'nin nasıl kendisini ve fiziksel varlığını güç ve korku yayan bir sis perdesi içinde başarıyla sunduğunu; insanlarla dolup taşan saraylarının –aslında bütün Mısır'ın– temelde onun varlığı etrafında şekillendiği ve onun her şeyi gören dikkatli gözleriyle gözetlenip yönetildiği fikrini sayısız ziyaretçisine aşılama konusunda ne kadar başarılı olduğunu daha iyi görebiliyoruz. Ancak kırkını devirdikten sonra okuma-yazma öğrenmiş olan Meh-

med Ali, yine de, ziyaretçilerine kitap okuma alışkanlığı olmadığını söyleme gereği duymuştur. "Okuduğum kitaplar yalnızca insan yüzleridir" diyerek onları uyarmıştır ve eklemiştir: "Ve onları da doğru okurum" (Murray, 1898, 4). Mehmed Ali'nin insanların niyetleri ile ruhlarını okuma ve böylece yalnızca tebaasını değil ziyaretçilerini de korkutma konusunda şaşkınlık verici bir yeteneği olduğunu belirten Britanya Büyükelçisi Henry Salt 1817'de şunları yazmıştır:

> *Mısır'da her şey sessiz ve sakin... Aslında [Kalede] her şey artık yerli yerinde. Bizatihi Paşa [sic] ve en sadık adamı Kahya Bey [yani Lazoğlu Mehmed] her konuda kılı kırk yararak hiçbir karışıklığa mahal vermiyor ve düzenlerine karşı her türlü muhalefeti aşırı tehlikeli hale getiriyor (Britanya Milli Arşivleri, 1817).*

Her ne kadar Mehmed Ali, memurlarının ve tebaasının zihnine aynı zamanda birden çok yerde olabileceği anlayışını yerleştirmek istemiş olsa da, nihayetinde o da bir insandı. Bu yüzden "mevcudiyetini" ebedileştirmek için, Divandaki *maiyet-i seniyye* toplantılarında yerini alır almaz mektup yazdırma alışkanlığı vardı. Çeşitli ziyaretçilerle toplantılar yaptıktan, yardımcılarının kendisine sunduğu çeşitli raporları okuduktan ve ona gün içinde iletilen dilekçeleri cevaplandırdıktan sonra, edindiği bütün bu malûmat karşısında kendi cevaplarını dikte ettirmeye başlıyordu. Bugün binlercesi Mısır Milli Arşivlerinde koruma altına alınmış olan bütün bu cevaplar ve bildirimler (*Maiyet*, Arşivler içinde günümüzde en çok başvurulan birimlerden biri ha-

line dönüşmüştür) Paşanın karakterinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır; ki bunların, yaşadığı diyarın tamamında Paşanın mevcudiyetini hissettirme niyetiyle kaleme alınmış olduğunu, kullanılan sert ve korkutucu dilden anlamak kolaydır.

"Mevcudiyetini" hissettirmek ve kabul ettirmek için her durumdan nasıl kurnazca faydalandığını ve bütün Mısır'a iktidarını ne kadar büyük bir başarıyla yaydığını düşünürsek, yazılı veya sözlü ya da sadece arzulanmış olsun, Mehmed Ali'nin ağzından çıkanlar kelimenin tam anlamıyla yasa halini almıştır. "[Mısır'ın] çıkarları ile yöneticisinin çıkarları o kadar eksiksiz bir biçimde özdeşleşmiştir ki," diye yazar 1830'larda bir İngiliz seyyah, "Mısır'ın hükümetinden, ticaretinden ve politikasından bahsetmek demek, kendisiyle aynı oranda despot bir diğer kralın sözlerini haklı olarak benimseyip, 'Mısır, benim' diyen Mehmed Ali'nin karakterinden bahsetmek demektir." (Scott, 1837, 102-103).

5
GENİŞLEYEN UFUKLAR

Mehmed Ali'nin Mısır valisi unvanıyla görev süresi 1821 yılında bitmiş olsaydı dahi, bu on altı yıllık saltanat, bundan önceki hiçbir Osmanlı valisine nasip olmamış bir başarı hikâyesi olmaya yeterdi. Mehmed Ali kesinlikle, etkisi bütün Mısır toplumunca hissedilen, takdire şayan değişikliklerin mimarı olarak hatırlanırdı. Ayrıca Arabistan'da elde edilen eşine az rastlanır başarılar sonucunda, Mısır'ın itibarı Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük oranda artmıştı.

Ne var ki, Mehmed Ali'nin kaderinde bu ülkeyi bir otuz yıl daha yönetmek vardı ve kariyerinin bu ikinci döneminde, hâlihazırdaki kayda değer başarılarını bile gölgede bırakabilecek şekilde, gerek ekonomide, gerek yönetimde ve genel olarak toplum cephesinde daha fazla değişiklik yapma fırsatı bulacaktı. Çünkü Paşanın geçmiş on altı yılda kurmuş olduğu idari yapı bu ikinci döneminde sağlamlaştırılmış ve denetim mekanizmaları önceki hiçbir Mısır devletinin cüret edemeyeceği alanları kapsayacak şekilde genişletilmişti. Yeni idari yapı her geçen gün Mısırlıların gündelik hayatlarının daha fazla yönünü denetliyor, kontrol ediyor ve yönlendiriyordu. Aynı zamanda, etkileyici bir ordu ile görkemli bir donanmaya ilaveten, her biri bu yeni yönetime bağlı olan yeni kurumlar, okullar, hastaneler ve fabrikalar da Mısır toplumunun çehresini köklü bir biçimde değiştirmişti. Bunlar hep birlikte nüfusun hükümetle olan ilişkisini çarpıcı bir şekilde dönüştürüyordu. 1810'lu yıllarda, nüfuzunu doğuda Arabistan'a kadar genişletmesinin ardından, şimdi Paşa 1820'ler boyunca, güneyde Sudan'a, kuzeyde ise Girit ile Mora'ya açılıyordu. Ve kendisi ile Sultan arasında

hiçbir ciddi çatışma yaşanmamış olmakla birlikte, kafa kafaya bir çarpışmanın kaçınılmaz olduğu giderek daha açık bir şekilde kendini gösteriyordu.

ŞANSLI BİR YIL

Uzun kariyerinin kabaca yarısına denk düşen Hicri 1237, Miladi 1821-22 yılları, Mehmed Ali'nin hayatında kendisinin de farkında olduğu bir dönüm noktasıdır. 1827 yılında Britanya Büyükelçisiyle yaptığı bir mülakatta, "Ben şimdi yirmi iki yıldır Paşayım –geçtiğimiz altı yılda [yani 1821-22'den beri] daha önceki yıllardan daha fazla şey yaptım... Eğer altı ya da yedi yıl daha yaşayacak olursam, planlarımı olgunlaştırmayı ve bazılarının sonuçlarını almayı başarabileceğim" (Britanya Milli Arşivleri, 1827a) diyecektir. 1821-22 yıllarını bu kadar önemli kılan şey, o zaman gerçekleşen ve Mehmed Ali'nin gücünü eşi görülmedik bir biçimde zirveye taşıyan, birbiriyle alakalı iki gelişmedir. Birincisi, özel bir uzun elyaflı pamuk türünün (elyafları en az 45 mm olan) gündeme gelişi ve Delta'da büyük oranda üretiminin başlamasıdır. Bu pamuk türünün yaygın şekilde tanınması, Louis Alexis Jumel adında bir Fransız tekstil mühendisi sayesinde olmuştu. 1817 yılında Mısır'a gelen Jumel, tasarlanan bir iplik eğirme ve dokuma imâlathanesinin yöneticisi olarak Paşa tarafından işe alınmıştı. Mehmed Ali'nin ahbaplarından biri olan Maho Beyin bahçesindeki pamuk çalısını gördükten sonra Jumel, 1820'ler boyunca yeni bir tür

geliştirmek için kendi bahçesinde deneyler yapmıştı. Paşa bu deneyleri haber alınca, Jumel'i araştırmaları konusunda cesaretlendirmiş ve ona 125.000 kuruş destek sağlamıştı. 1821 yılı hasadının başarılı geçmesinin ardından, Mehmed Ali bu yeni pamuk türünün geniş çaplı ekimini emretmişti. Bu pamuk daha sonra Jumel (ya da Maho) pamuğu olarak bilinmiş ve çok geçmeden Avrupa'nın doymak bilmez piyasalarında, özellikle de yalnızca en gelişkin makineleri kullanan Lancashire fabrikalarının bu kalitedeki pamuğu işleyebildiği İngiltere'de kendine yer edinmişti. Tekel politikasını sağlamca oturtmuş ve Avrupalı şirketlere bu gözde malı satabilecek tek tüccar olarak kendini kabul ettirmiş olan Mehmed Ali'nin geliri böylece katlanarak artmaya başlamıştı. İyi bir hasat yılında pamuk ihracatından elde ettiği gelir, bütün gelirinin üçte biri ile dörtte biri arasında bir miktara denk düşüyordu.

Mehmed Ali'nin gündeme getirdiği diğer yeniliklerde olduğu gibi, uzun elyaflı pamuk üretimine başlanmasının toplumsal maliyeti de çok yüksek olmuştu. Geçmişte, ekili alanların çoğu, sonbaharda ekilip ilkbaharda hasadı yapılan kış mahsullerine ayrılmıştı ve yaz ayları boyunca toprak dinlendiriliyordu. Ne var ki, ilkbaharda ekilip sonbaharda toplanan uzun elyaflı pamuğun devreye girişiyle birlikte, köylüler bütün yıl çalışmak zorunda kalmıştı ve yeni ürünün toplanmasında, özellikle hasat aylarında, mecburen kadınlar ile çocuklar da onlara katılıyordu. Köylüler mevcut sulama kanallarının temizlenmesi ve yeni kanallar açılması gibi angaryaları da hallediyorlardı. Jumel pamuğu-

nun ekilmeye başlamasından kısa bir süre sonra, köylülerin fazladan çalışmalarına değecek, tatmin edici ücretler aldıklarına dair elimizde bazı veriler bulunmakla birlikte, uzun vadede, Paşanın yeni ürün rotasyonu politikası zorla uygulamaya geçirilmiştir. Pamuk üretimini düzenleyen sıkı emirlere karşı gelenler ağır cezalara çarptırılıyordu. Örneğin pamuk fidanlarını sökmeye cüret edenler ömür boyu hapse mahkûm ediliyor; pamuk toplamaktan, vergi ödemekten, angaryadan ya da hükümetin taleplerinden herhangi birinden kurtulmak için köylerinden kaçanlar ise yakalanıp evlerine geri gönderiliyordu.

1821-22 yıllarının ikinci önemli gelişmesine gelince: Birincisi, yani devasa toplumsal bedellerine rağmen, uzun elyaflı pamuk üretiminin başlaması, Paşanın servetine servet katmasına imkân veren çok hayırlı bir iş olmuştu. Aynı şekilde hayırlı ikinci önemli gelişme ise, Paşanın Babıâli ile ilişkisine dair derin endişeleri yüzünden, güvenilir bir askeri güç oluşturmaya hasredilen uzun bir deneme yanılma sürecinin artık sonuna gelinmiş olmasıydı. Bu süreç, Mehmed Ali'nin tarihi bir adım atıp her şeyden önce ülkesini ve yeni oluşan hanedan hükümetini korumak için oluşturulacak daimi orduya Mısırlıları alma kararı verdiği Şubat 1822'de nihayet başarıyla sonuçlandırılmıştı. Arnavut askerlere Avrupa usulünde talim yaptırma ve sonra da Sudan'dan esir edip getirdiği köleleri asker yapma yönündeki iki teşebbüsü de başarısız olduktan sonra, Mehmed Ali ciddi bir kumar oynayarak, Yukarı Mısır vilayetlerinin valilerine 4000 köylü toplayıp, bunları Asvan'da özel olarak inşa edilmiş

talimgâhlara sevk etmelerini emretmişti. İlk başta, bu köylülerin yalnızca üç yıllığına askere alınmalarına, bu dönemi tamamlayanlara askerlik yaptıklarını belirten mühürlü bir terhis belgesi verilmesine ve bu kişilerin ömür boyu toprak vergisinden muaf tutulmasına karar verilmişti. Ne var ki uygulamada, askere alınan bu köylüler ömür boyu askerlik yapmak zorunda bırakılmıştı.

Bu acemileri yetiştirme işi, Paşanın Cihadiye nâzırı, yani ordu komutanı olarak terfi ettirilen, sadık yaver Lazoğlu Mehmed'e emanet edilmişti. Lazoğlu'na, Napoléon'un ordusunda albay olduğu ve Waterloo'da savaştığı iddia edilen, Seve adlı bir Fransız subay yardım ediyordu. Seve daha sonra Müslüman olacak ve Süleyman adını alarak, bütün erat ile zabitanı yetiştirmekten sorumlu kılınacaktı. Tipik bir Osmanlı tavrıyla, Mehmed Ali çoğu Gürcü ve Çerkes olan sabık köleleri arasından çekirdek bir subay kadrosu oluşturmaya karar vermişti. Kendi kölelerinden yaklaşık 500'ü ve oğlu İbrahim Paşanınkilerden de 300'ü, Süleyman Bey (daha sonra Paşa) tarafından Asvan talimgâhında eğitime tâbi tutulmuştu.

Mehmed Ali belli ki daha önceki valilerin, özellikle de Hüsrev Paşanın yaşadıklarından dersler çıkarmıştı. Bu valilerin askerleri Avrupa usulünde yetiştirme çabaları, acemilerin sıkı disipline direnmeleri, geciken maaşlardan ötürü huzursuzlanmaları ve Kahire pazarlarında yoksulların arasına karışıp kentin güvenliğine karşı ciddi tehdit oluşturmaları karşısında sekteye uğramıştı. Böylesi bir ihtimali bertaraf etmek için, Mehmed Ali acemi birliklerin ülkenin en güneyinde,

tamamen tecrit edilmiş talimgâhlarda yetiştirilmesini sağlamış ve bu acemi askerlerin topluma karışmalarının önüne geçmek için her türlü önlemi almıştı. Aynı zamanda, bölge valilerine verilen kesin emirlerle, bu kadar çok sayıdaki adama yeterli gıda tedariki garanti altına alınmıştı. Öte yandan, askerlere hassaten kurulmuş atölyelerde dikilen üniformaların giydirilmesi de aynı oranda önemli bir karardı.

Kısacası, burada "modern" bir ordunun, Paşanın o tarihe kadar elinin altındaki savaş gücünden temelde üç önemli bakımdan farklı bir ordunun doğuşuna tanık oluyoruz. Öncelikle bu, herhangi bir sefer sona erdiğinde dağıtılmayacak olan, daimi bir ordudur. İkinci olarak, askerler kendi yiyeceklerini kendileri temin etmeyecek; aksine maaşları, tayınları ve üniformaları hükümet tarafından karşılanacaktır. Hepsinden önemlisi de, bu ordunun askerleri bin yıldır ilk kez olmak üzere, Arapça konuşan Mısır köylüleri içinden seçilecektir.

On yıllık bir zaman diliminde, ordu 130.000 gibi etkileyici bir asker sayısına erişerek muazzam derecede büyümüştür. Beş milyonluk bir nüfus düşünüldüğünde, ordunun nüfusun yüzde 2.6'sını teşkil ettiği görülür ki, bu gerçekten de yüksek bir orandır. Her ne kadar ordunun kurulması, askere yazılanların ailelerini ve genel olarak Mısır kırsal kesimini derinden etkilemiş olsa da, Mehmed Ali'nin ikinci uzun saltanat dönemi boyunca tanık olacağımız ve Paşaya haklı olarak ün kazandıran şeyler böyle bir daimi ordunun varlığını gerektiriyordu. Böylelikle, aslına bakarsak, Mısır'ın idari altyapısının gelişmesinde Paşanın ordu-

sunun kurulmasının hiç tartışmasız bir ağırlığı olmuştur ve bu dönemde Mısır'da kurulmuş birçok okul, hastane ve fabrika esas itibariyle orduya hizmet vermek için yapılmıştır. Gelgelelim, o zaman için ve değeri anlaşılana kadar, bu ordu, ortaya çıkışının beraberinde getirdiği muazzam güvenlik tehlikelerini de içinde barındırıyordu. Mehmed Ali, tasarladığı bu ordunun subaylarını Türkçe konuşan âyan içinden seçerken, askerleri Arapça konuşan köylüler arasından seçerek bu güvenlik risklerini en aza indirmeyi düşünmüş olabilir. Mehmed Ali'nin şöyle söylediği rivayet edilir: "Ben Mısır'da, İngilizlerin Hindistan'da yaptığından farklı bir şey yapmadım. Onlar Hintlerden kurdukları ordunun komutasını İngiliz subaylara vermişlerdi; ben de Türk subayların komutası altında Araplardan bir ordu kurdum... Türk daha iyi subay olur; çünkü yönetmeye ehil olduğunu bilir. Oysa Arap, Türkün bu bakımdan kendisinden daha iyi olduğu hissiyatına sahiptir" (Douin, 1927, 110-111). Bu etnik işbölümü, tam da Paşanın politikalarına karşı duyulan hıncın zirve yaptığı bir zamanda, köylüleri köylerinden toplayıp silahlandırmanın beraberinde getireceği riskleri asgariye indirme amacı taşımaktadır. On altı yıllık yönetimin ardından, Mısırlı köylüler Paşanın politikalarından ötürü giderek daha fazla hayal kırıklığına uğramışlardır; çünkü bu politikalar artık onlara aşırı baskıcı gelmektedir. Onları askere alma kararı, fiziksel emeklerinin Paşanın kendi amaçları uğruna heba edilmesi olarak gördükleri bir dizi önlemin ardından gelmiştir. Toprakları için ödedikleri ağır vergilerin, uzak altyapı projeleri için yerine getirilen son de-

rece acımasız angaryaların ve ürettikleri ürünleri kendi bildikleri gibi tüketmelerini önleyen sıkı bir tekel politikasının ardından bir de askere alınma, artık köylülerin tahammül sınırlarını aşan bir adım olmuştur.

Delta'daki bölge valilerine gönderilen, askere alma emrinin hemen ertesinde, 1823 yılının Nisan ve Mayıs ayları boyunca büyük bir ayaklanma patlak vermiş ve birçok yerde köylüler vergi vermeyi reddetmiştir. Mehmed Ali ise bu meydan okumaya her zamanki gibi anında ve kararlı bir biçimde karşılık vermiştir: Önde gelen generalleriyle sarayında bir "harp divanı" toplamış ve altı sahra topu eşliğinde, bu köylere bizzat sefer düzenlemiştir. Bir haftadan kısa bir sürede de isyan bastırılmıştır.

Bir yıl sonra, Nisan 1824'te, Yukarı Mısır'da daha büyük bir ayaklanma patlak vermiş ve kısa bir sürede Kus ile İsna arasındaki bütün köy ve kasabalara yayılmıştır. Şeyh Ahmed adlı karizmatik bir liderin öncülüğünde gerçekleşen bu yeni isyana 30.000'e yakın kadın ve erkek katılmıştır. Şeyh Ahmed, kendisinin uzun zamandır beklenen Mehdi, Mehmed Ali'nin de kâfir olduğunu ilan etmiş ve müritlerine Paşanın taşradaki yetkililerine saldırma emri vermiştir. Ardından, bölgeden büyük çaplı yağma ve kundaklama haberleri gelmeye başlamış, sayısız kasabada köylüler memurların konutlarına hücum ederek kamu binalarını ateşe vermiş ve birçok yerde Paşanın adamları esir alınmıştır.

Bu, Mehmed Ali'nin otoritesine karşı o ana kadarki en ciddi meydan okumadır ve bununla baş etmek de aynı oranda büyük bir kumarı mecbur kılmaktadır. Eğer talim-

den yeni çıkmış askerler doğup büyüdükleri köylerdeki ayaklanmaları bastırmak için gönderilirse, isyancı güçlere katılmaları ve köylü isyanının bir askeri ayaklanmaya dönüşmesi riski çok yüksektir. Nitekim Paşanın korktuğu başına gelir ve 700'den fazla yeni asker, isyancı saflara katılır. Ne var ki, Mehmed Ali kesinlikle taviz vermez: Türkçe konuşan subaylarına hem köylü isyancıların ve hem de asi askerlerin acımasızca hakkından gelinmesi emrini verir. Bu emri alan yeni subaylar da bütün askeri kuralları bir kenara bırakıp, asi birlikleri kelimenin tam anlamıyla kesip doğrarlar: Asi askerlere sıraya girmeleri emri verilir ve sıradaki her onuncu kişi başından vurularak öldürülür. Ayrıca yeni tayin edilmiş kırk beş subay da askerlerinin önünde infaz edilir. Köylülere gelince, onlar da bu modern savaş gücünün gazabına uğrar. Askerler ile köylüler arasında süren şiddetli çatışmalarda 3000'den fazla köylü öldürülür. Hatta anlatılanlara göre, erbaşlardan birine kendi köyünde yaşayanların icabına bakması emredilmiş ve ne büyük bir talihsizliktir ki, karşısına isyancılara katılan kendi babası çıkmıştır. Babasını teslim olması için ikna edemeyen asker, onu oracıkta vurup öldürmüştür. Bu o denli dikkate değer bir olaydır ki, Kahire'deki Mehmed Ali'nin de dikkatinden kaçmamış ve o erbaşın terfi ettirilmesini emretmiştir.

Bu kitlesel ayaklanmalara reva görülen acımasızlık, açık başkaldırının bir seçenek olmadığını köylülere tüm çıplaklığıyla göstermiştir. Bununla birlikte, köylüler Paşanın ordusundan kaçmak için daha kişisel taktikler geliştirmekten de geri durmamıştır. Bu taktiklerden biri, bir

celp mangasının geleceği haberi duyulur duyulmaz köyü terk etmektir. Yabancı ziyaretçiler, köylere ilişkin defalarca şöyle yorumlarda bulunmuşlardır: "Sessizliğe gömülmüş bir halde... yoksul köy ahalisinin barınakları... öylece duruyordu. Ne ateşin isiyle kararmış ne de savaşın şiddetiyle yıkılmışlardı; sadece, evini de yurdunu da [Paşanın adamlarından kaçarak] toptan terk eden sakinlerinden yoksundular" (Madden, 1841, 41-42). Hükümet, köylerinden vergiler, angarya ya da pamuk üretiminde harcadıkları emek yüzünden kaçmaya cüret edenlerle nasıl baş ettiyse, bu hadisiyle de aynı şekilde baş etmeyi seçmiştir: Köylüler bir köyden diğerine gitmek için izin almak zorundaydılar. Bedevi şeyhleri gibi, köylülere de topraklarından gelip geçenlere göz kulak olmaları emredilmişti; firarilere kucak açanlar şiddetle cezalandırılıyordu. Köylülerin uyguladığı bir diğer taktik de, askere yazıldıktan sonra firar etmekti. Yakalanan asker kaçaklarına reva görülen şiddetli dayağa rağmen, firar olağanüstü oranlara erişmişti: Yapılan bir araştırmaya göre, 1837 yılında firari sayısı 60.000'i bulmuştur ve buna donanmadan kaçan 20.000 denizciyi de eklemek gerekir. O tarihte toplam mevcudu 130.000'i geçmeyen bir ordu için bu sayı, celp edilen her iki askerden birinin kaçmayı başardığı anlamına gelmektedir. En acıklısı da, tıbbi açıdan askerliğe uygun bulunmayacakları umuduyla kendilerini sakatlayarak askerlikten kaçmaya çalışanların olmasıdır; bunlar, tetik çekmekte kullandıkları işaretparmaklarını kesmekten tüfeklerini doldurmaktan aciz kalacak şekilde ön dişlerini çekmeye kadar çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Mehmed

Ali bu tür trajik başkaldırı eylemlerine aynı kararlılıkla karşılık vermiştir: Kendini sakatlayanlar askerlikten kurtulamamış ve kısa bir süre sonra, yalnızca sakat ve yaralılardan oluşan alaylar kurulması emri çıkarılmıştır.

YUNAN SAVAŞI

Kırsaldaki ayaklanmaları bastırmak için Paşanın adamlarının uyguladığı acımasız taktikler, Lazoğlu'nun acemi askerlere dayattığı tavizsiz disiplin, Süleyman Beyin sıkı talim düzeni ve her şeyden önce, Mehmed Ali'nin sarsılmaz kararlılığı başarıya ulaşmış ve yeni askerlik politikasına karşı bu tehlikeli direniş kırılmıştır. Paşaya ve politikalarına karşı derin bir öfkenin duyulduğu bir zamanda köylüleri asker alma kumarı, görünen o ki, kazandırmıştır. Dahası, dilleri ve soyları komuta edecekleri adamlardan farklı olan subaylar tayin etme kararı, iyi yetişmiş ve güvenilir bir savaş makinesi yaratmada son derece faydalı olmuştur. 1823-24'teki ilk kırsal ayaklanma dalgasını bastırma konusundaki başarılarının ardından Paşa, asker celbinin aynı hızla devam ettirilip ettirilmemesi konusunda tereddüde düşmüştür. Bu tereddüdün nedeni, başka şeyler yanında, asker celbinin, büyük insan gücüne ihtiyaç duyan tarımsal üretimi etkileyebileceği korkusudur. Bu nedenle bölgesel valilere haber yollanarak, bundan böyle, kırsal kesimde bulabildikleri ne kadar güçlü kuvvetli adam varsa onları toplamaları emredilmiştir.

Acemi eğitimlerini tamamlayıp ilk ayaklanmaları bastırma sınavına tâbi tutulduktan hemen sonra, Paşa İstanbul'dan bu askeri birlikleri yeni ve tehlikeli bir bölgeye göndermesi yönünde emir almıştır. Rum tebaa 1821 yılının Mart ayında Mora'da Osmanlı İmparatorluğuna karşı tam bağımsızlık amacıyla büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Bu ayaklanma Sultan Mahmud açısından özellikle kötü bir zamana denk düşmüştür; çünkü askeri gücünün büyük bir kısmını, doğu sınırında İranlılara karşı savaşmak üzere göndermiştir. Bu sebeple, 1808'de tahta geçmesinden bu yana yerel eşrafa boyun eğdirmeyi başaran ve vilayetler üzerinde İstanbul'un boyunduruğunu sağlamlaştıran genç ve enerjik Sultan, politikasından taviz vermekten ve isyanı bastırması için Mehmed Ali'den yardım istemekten başka çare bulamaz. Tıpkı selefi III. Selim'in on beş yıl önce tecrübe ettiği gibi, II. Mahmud da iki arada bir derede kalmıştır; çünkü bir vilayeti etkisiz hale getirmek için kullandığı araçların, başka bir valinin gücüne güç katabileceğini gayet iyi bilmektedir.

Bulunduğu vilayetteki konumundan ve yeni yetiştirdiği askerlerinden gayet emin olan Mehmed Ali ise hâkim iradenin talebine yanıt vermek için bir an olsun tereddüt etmez. İstanbul'dan gelen fermanla oğlu İbrahim Paşanın Mora valisi yapıldığını gören Mehmed Ali, imparatorluktaki ününe ün katmak için, disiplinli ve sınanmış ordusunu kullanma fırsatını kaçırmaz. Temmuz 1824'te, Paşanın büyük bir filoyu toparlamak için uğraştığı altı aylık bir hazırlık döneminin ardından, 700 süvari ile 17.000 piya-

de gücündeki yeni ordu İbrahim Paşa komutasında harekete geçer. Manevra kabiliyetini kısıtlayan Yunan savaş gemilerinin takibi altında geçen birkaç aydan sonra, İbrahim Paşa Şubat 1825'te Mora'ya çıkarma yapmayı başarır. Askerlerini hiç vakit kaybetmeden Yunanlara karşı açık alanda konuşlandırır ve ardı ardına gelen karşılaşmalarda onları ağır yenilgilere uğratır. İbrahim Paşa şehirleri birbiri ardına ele geçirdikten sonra, 5 Haziran 1827'de Atina'yı da teslim alır. Mehmed Ali'nin yeni ordusunun beklentilerin ötesinde başarılı olduğu ve savaş alanındaki bu zaferlerin arkasında Mısır'da gördükleri talimin yanı sıra, İbrahim'in komutanlıktaki maharetiyle Mehmed Ali'nin ordunun iyi destek görmesi, iyi beslenmesi ve iyi donatılmasını sağlayan idari ve lojistik ustalığının yattığı açık seçik görülmüştür.

Ne var ki, bütün bu çarpıcı başarılara rağmen, Mehmed Ali'nin Mora'daki savaşın yürütülme biçiminden endişe duyması için birçok neden vardır. Her şeyden önce, bu kadar fazla sayıdaki askerin iaşesini sağlamak, özellikle 1825'te Nil sularının çok çekilmiş olduğu ve tıpkı o yıl olduğu gibi gelecek yıl da hasadın çok kötü geçeceği ortadayken, mali bakımdan çok ağır bir yük oluşturacaktır. Ayrıca ordu için süregiden genç erkek talebi, bu iki yıl boyunca pamuk üretiminin ortalamanın altına düşmesine neden olacak, bu da mali durum üzerine ek bir baskı yaratacaktır.

Avrupalı güçlerin Yunan Savaşına giderek müdahil olması ise bir başka endişe kaynağıdır. Çatışmanın başlarında, bu güçler Yunan isyancıların davasıyla pek ilgilenmemiştir. Ancak ne zaman ki Sultanın onları hemen kolayca alt edemeyeceği ortaya çıkmıştır; işte o zaman Avrupalı güçlerin tutumu değişmeye başlamıştır. Rus Çarı, her ne kadar Yunan devrimcilerin fikirlerine bayılmasa da, gün geçtikçe onların davasına sempati duymaya başlamıştır. Diğer Avrupalı güçler, yani Britanya, Fransa ve Avusturya ise, çatışmanın bir Rus-Osmanlı savaşına dönüşmesinden endişe etmektedir; çünkü böyle bir savaşın kaçınılmaz sonucunun Osmanlı yenilgisi ve ardından Rusya'nın Osmanlılar aleyhine güneye yayılması olmasından korkmaktadır. Ama zaman ilerledikçe, İngilizler tutum değiştirerek Ruslarla ittifak yapmanın kendileri için iyi olacağını görmüş ve Sultanın himayesi altında Yunanlara sınırlı bir özerklik tanınması için Osmanlılara baskı yapmaya başlamışlardır.

Öte yandan, Mehmed Ali de Avrupalıların bu diplomatik hamlelerinin farkına varmış ve Yunan Savaşına müdahil olur olmaz, İskenderiye'deki sarayında sayısız Avrupalı devlet adamını ağırlamaya başlamıştır. Karakteristik çabuk kavrayışı ve kurnazlığı sayesinde Mehmed Ali onların korkularını yatıştırmış ve arzusunun, çatışmanın bir an önce çözüme kavuşturulması olduğunu beyan etmiştir. Bu gergin aylar boyunca Paşayı ziyaret edenlerin geride bıraktığı sayısız belgeyi okuduğumuzda, Paşanın uluslara-

rası ilişkilerin ilgi odağı olmanın keyfini sürdüğünü görüyoruz. Bununla birlikte, müdahil olduğu meselenin artık Osmanlı'nın bir iç meselesi olmadığını da fark etmiştir; çünkü Babıâli'nin içerideki Yunan tebaaya boyun eğdirmesi olarak gördüğü şey, Avrupa'da bir Hıristiyan halkın baskıcı Türk yönetimine karşı isyan ettiği, ulusal bir bağımsızlık savaşı olarak değerlendirilmektedir. Paşanın Avrupalı ziyaretçileri, Avrupa kamuoyunda bir yön değişikliğinin hissedildiğinden ve Yunan asileri desteklemek üzere bir askeri eylemin gözardı edilemeyeceğinden bahsetmektedirler. Avrupa, özellikle de Britanya ve Fransa ile yürüttüğü geniş çaplı ticari ilişkiler ışığında, Mehmed Ali açısından, Avrupa ile bir askeri çatışma arzu edilmediği gibi, bu altından kalkılabilecek bir şey de değildir.

HÜSREV'İN YENİDEN SAHNEYE ÇIKIŞI

Mehmed Ali, her şeyden önce, Yunan isyancılara karşı yürütülen mücadelede, eski düşmanı Hüsrev Paşanın da bir hayli işin içinde olduğunu görünce irkilmiştir. Mısır'dan ayrıldığı andan itibaren, Hüsrev bir önemli görevden diğerine atanmıştır. 1806'da Bosna valisi olarak, o yılki Sırp ayaklanmasını bastırma başarısı göstermiştir. Erzurum valisi olduğu 1818'de bir Kürt ayaklanmasını bastırma konusundaki becerisiyle de takdir toplamıştır. Yunan isyanının patlak vermesinin ardından, Sultan onu Osmanlı donanmasının en prestijli makamı olan kaptan-ı deryalığa atamış (Aralık 1822)

ve hem ona hem de Mehmed Ali'ye seferi birlikte yürütmeleri yönünde emir vermiştir. Beklenebileceği üzere, Mehmed Ali eski düşmanıyla birlikte çalışamayacağından emindir ve Hüsrev'in davranışını İstanbul'a şikâyet ederek onun müşterek Osmanlı-Mısır donanmasının ortak komutanlığından azledilmesi ve seferi yürütmesi için oğluna tam yetki verilmesi hususlarına ısrarla değindiği mektuplar yazar.

Sonunda, Hüsrev'i başından almaları yönündeki tüm ricaları karşılıksız kalınca, Mehmed Ali tehditlere başvurur. İmparatorluk içinde ne kadar önemli bir konuma geldiğini ve Sultanın kendisine ne kadar bağımlı olduğunu fark eden Paşa, İstanbul'a eğer Hüsrev donanmanın başından alınmazsa, oğlundan Yunan isyancılara karşı mücadelesine son vermesini isteyeceğini yazar. İki hafta sonra Babıâli rıza gösterir ve Hüsrev görevinden azledilir; Mehmed Ali eski rakibine karşı bir kez daha üstünlük sağlamıştır. Ne var ki, henüz bu küçük zaferinin keyfini sürecek kadar bile zaman geçmeden, Hüsrev'in Mayıs 1827'de bir başka önemli ve aynı zamanda da tehlikeli bir makama atanarak, Sultan Mahmud'un yeni kurduğu ordusunun başına Serasker olarak getirildiği haberini alır.

"VAKA-İ HAYRİYE"

14 Haziran 1826 gecesi, Osmanlı İmparatorluğunun asırlardır askeri birliklerini oluşturan Yeniçeriler, Sultan Mahmud'un orduda reform yapmayı planladığı ve bu reform-

ların kaçınılmaz olarak kendileri aleyhine olacağı haberini alınca, isyanın ve ayaklanmanın tipik bir göstergesi olarak kazan kaldırmıştır. On dokuz yıl önce Yeniçeriler, benzer bir reforma kalkışınca Sultan III. Selim'e karşı da ayaklanmış ve yukarıda bahsi geçtiği üzere, sonuçta Selim tahttan indirilip öldürülmüş ve reform programı da tümden rafa kaldırılmıştır. Ancak bu kez Mahmud, selefinin hatalarından gerekli dersleri çıkarmıştır. Ayrıca Mahmud'un, 1811 yılında Mehmed Ali'nin Memlükleri başarılı bir biçimde safdışı bıraktığı ve yeri geldiğinde asi liderleri katlettiği olaydan esinlenmiş olması da akla yatkındır.

Ayaklandıklarını ilan eder etmez Yeniçerilerin kışlaları kuşatılmış ve sadık topçu birliklerine ateş emri verilmiştir. Kısa sürede bütün Yeniçeri koğuşları yerle bir edilmiş ve kaçmayı başaranlar da yakalandıkları yerde infaz edilmiştir. Yaklaşık 6000 Yeniçerinin öldürüldüğü bu olay Vaka-i Hayriye, yani hayırlı olay olarak bilinir. Bu olayda Osmanlı Sultanı, Mısır'daki en güçlü valisinin on altı yıl önce yaptığının aynısını yapmış ve tek bir hamlede, her türlü reform hareketinin karşısına dikilen eski nizam ordusunu, yani Yeniçeri Ocağını yerle bir etmiştir.

Mehmed Ali, silahlı güçlerini yeniden inşa etme konusunda Sultanın elinin artık serbest kaldığını ve bunun da Mısır'da yeni bir konumlanışı beraberinde getireceğini düşünerek, bu haber karşısında irkilmekten geri duramamıştır. Eski düşmanı Hüsrev'in bu yeni ordunun başına geçirildiğini öğrenmek de iyiye işaret olmasa gerektir. Kısa bir süre sonra, Sadrazam hazretleri, Yunan muharebe alanla-

rında gösterdiği başarılardan hareketle, yeni Osmanlı askerlerini eğitmek üzere Mehmed Ali'den subaylar göndermesini talep edince, Paşa pek de inandırıcı olmayan bahaneler uydurarak talebi geri çevirmekte tereddüt etmemiştir.

NAVARİN FACİASI

Bu arada Yunanistan'daki ordu üzerinde kara bulutlar dolaşmaktadır. Karma bir Fransız-Britanya-Rus filosu Ege Denizi sularını taramaktadır ve Mehmed Ali bunun pek de hayra alamet olmadığının farkındadır. Mehmed Ali aylardır İstanbul'a, onları Avrupa kamuoyundaki değişen hava konusunda uyardığı ve Babıâli'yi, imparatorluk içinde Yunanlara bir tür özerklik tanımak anlamına gelse de, Yunan krizini uzlaşma yoluyla çözüme kavuşturmayı teşvik ettiği mektuplar yazmaktadır. Ne var ki İstanbul, Yunan isyanının zor yoluyla bastırılması yönündeki ısrarını sürdürmektedir ve İbrahim Paşaya, isyancıları desteklediği kanıtlanmış köylerde taş üstünde taş bırakmaması yönünde sert emirler verilmiştir. Mehmed Ali umutsuzluk içinde, İstanbul'daki adamına, kendisinin ve Avrupalıların bir çatışma sürecine girdiğini anlatan bir mektup yazar. Mektubunda, Avrupa donanmasıyla girilecek deniz savaşının kaçınılmaz bir sonucu olarak binlerce Müslümanın öldürülmesinin sorumluluğunu taşıyamayacağını bildiren Mehmed Ali, adamından bir uzlaşmaya varılması için Babıâli'ye yalvarmasını ister. Ne var ki, İstanbul'un geri adım atmaya niyeti yoktur

ve 20 Ekim 1827'de, Mehmed Ali'nin tahmin ettiği felaket gelip çatar. Birkaç saat gibi kısa bir sürede, Avrupa donanmasına ait gemiler Mısır-Osmanlı ortak donanmasını Navarin Koyunda kıstırır. Savaş bittiğinde, ortada Mısır-Osmanlı donanması diye bir şey kalmamıştır: Bütün gemiler yanmış ya da denizin dibini boylamıştır.

Bu Mehmed Ali için acı bir darbedir; çünkü artık elinde, bağlı vilayetlerini koruyacak bir donanması kalmamıştır. Ona göre, bu ağır kayıp ne onun dikkatsizliği ne de oğlu İbrahim'in ihmali yüzünden yaşanmıştır. Aksine, Navarin faciası doğrudan, Babıâli'nin esnek davranma konusundaki acizliğinin ve özellikle de Hüsrev'in yerli yersiz müdahalelerinin bir sonucudur ve bu görüş, payitahtta birçok kişi tarafından da paylaşılmaktadır. Mehmed Ali bu yüzden, kayıplarına artık bir son verme konusunda kararlıdır ve Babıâli'nin Yunan isyancılarla savaşı sürdürmesi yönündeki taleplerine kulak asmamaktadır. Aksine, Paşa, oğlunun Yunan anakarasından sağ salim geri çekilmesini garanti edecek Avrupalılarla doğrudan görüşmelere başlamıştır.

Yunan bozgunu, Mehmed Ali'nin İstanbul'la olan ilişkisinde bir dönüm no tasıdır; çünkü bu olay ona yalnızca, Osmanlı İmparatorluğu içinde ne kadar etkili bir konuma sahip olduğunu göstermekle kalmamış, aynı zamanda, Sultana yardım etmenin ona ne kadar pahalıya mal olduğunu da göstermiştir. Her ne kadar tam bağımsızlık henüz gündeme gelmemiş olsa da, Babıâli'nin politikalarından uzak durma ihtiyacı kendini tüm ağırlığıyla hissettirmektedir. Bu

yüzden İstanbul, Yunanların tam bağımsızlık ilan etmeleri sonucunu doğuracak olan, Ruslara karşı verilen savaşta yardımını talep edince, Mehmed Ali İstanbul'a çok yankı uyandıran bir ret cevabı göndermiştir.

Oğluna yazdığı mektuplarda Mehmed Ali, imparatorluk içindeki sallantılı konumu için eski düşmanı Hüsrev'i suçlamaktadır. Ne var ki, kendisinin de gayet iyi bildiği gibi, Babıâli'yle yaşadığı gerilimler, Hüsrev'le olan bu kişisel husumetin çok ötesine geçmiştir. Mehmed Ali, Kahire'yi imparatorluk içinde rakip bir askeri, ekonomik ve diplomatik merkez haline getiren Mısır'daki kendi politikalarının, Sultan Mahmud'un merkezileşme ve reform yönündeki kararlı hamlelerine özünde ters düştüğünü gayet iyi bilmektedir. Dahası, Sultan Mahmud'un Mehmed Ali'den Vahhabilere ve Yunan asilerine karşı savaşında kendisine yardım etmesini istemesi de, onun bölgesel özerkliği engelleme ve hükümetinin merkezi otoritesini bütün Osmanlı topraklarına yayma yönündeki büyük planının bir parçasıdır. 1814'ten 1820'ye kadar olan bu dönemde, Sultan Mahmud Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ile Eflak-Boğdan (bugünkü Romanya) topraklarının büyük kısmında yerel hanedanları ortadan kaldırmayı başarmıştır. Dahası, Anadolu beylikleri de Balkanlar'daki emsalleriyle aynı kaderi paylaşmıştır. Ve sonra, merkeze yakın bir yer olan Arnavutluk'ta kendine ait bir merkez üs kuran ve küçük bir ordu oluşturan Yanyalı Ali Paşa olayı patlak vermiştir. Kısa bir süre sonra, Osmanlı birlikleri Ali Paşayı kalesinde kuşatmış, kellesini uçurmuş ve Sultanın sarayında sergilenmek

üzere İstanbul'a göndermiştir (Şubat 1822). Dolayısıyla daha önceden bağımsızlık yanlısı tutumları yüzünden şiddetle cezalandırılmış birçok yerel hanedan örneği vardır ortada ve Mehmed Ali Mısır'da kendisini gün geçtikçe ne denli güvende hissederse hissetsin, gelecek hakkında kaygılanmak için yeteri kadar neden kesinlikle mevcuttur.

BİR SONRAKİ RAUNDA HAZIRLIK

Her zamanki sert tavrıyla hareket eden Mehmed Ali, oturup ilk darbeyi İstanbul'un vurmasını bekleyecek değildir elbette. Yunan bozgununun hemen ardından, kaybettiği filosunu yeniden inşa etmeye başlar. Daha önce yaptığı gibi Avrupa'dan gemiler almak yerine, takdire şayan bir tutum takınarak, filoyu Mısır'da oluşturmaya karar verir. Bu amaçla, bir Fransız gemi mühendisi olan M. de Cerisy'yi işe alır ve ondan, İskenderiye'de kendisi için bir tersane inşa etmek gibi muazzam bir iş ister. Dört yıl gibi kısa bir sürede, yeni gemilerin ilki, Paşanın adını taşıyan 100 topluk bir gemi suya indirilir ve bunu birçok başka savaş gemisi takip eder. Bu, Paşanın kendi gemilerini kendisinin yaptığı ilk örnek değildir. 1809 gibi erken bir tarihte, Arap seferi öncesinde, Mehmed Ali işçilerine Kahire'nin nehir limanı Bulak'ta küçük bir tersane inşa etmeleri ve parçaları develerle taşıyıp Süveyş'te bir araya toplamaları emrini vermiştir. Ancak 1830'larda, 8000'den fazla işçinin çalıştığı İskenderiye tersanesinin çapı ve burada çalışan işçilerin bir-

çoğunun hapishanelerden getirilmiş suçlular ya da angarya işleri yerine getiren köylüler olduğu düşünülürse, Paşanın daha önceki deniz gücü inşa etme girişimleri bu işin yanında devede kulaktır.

Babıâli'yle olası bir askeri karşılaşma için yapılan hazırlıklar, bir deniz üssü inşasıyla da sınırlı kalmamıştır. 1820'lerin ikinci yarısında bütün Mısır çapında görülen hararetli faaliyetler, Paşanın askeri ve mali kapasitesini artırmayı amaçlamaktadır. Örneğin Paşa 1815-16 yıllarında Kahire Kalesinde yaptırdığı askeri cephane imalathanesinin komutanına top, kılıç ve mühimmat üretimini artırma emri vermiştir. 1820'lerin ortalarında, anlatılanlara göre, bu imalathanede ayda 1600 tüfek üretilmektedir. Mehmed Ali ayrıca yeni ordunun üniformalarının, postallarının ve miğferlerinin büyük bir kısmının dışarıdan değil de iç piyasadan temin edilmesi kararı da almıştır. Bu yüzden 1825'te bir fes fabrikası kurulmuş ve bu fabrika kısa sürede ayda 24.000 başlık üretecek kapasiteye erişmiştir. Pamuk hasılatını tekeline almanın ve 1816 yılında kurulan bir ipek fabrikasını pamuk ipliği eğirmek üzere dönüştürmenin verdiği cesaretle, Paşa otuz adet tekstil fabrikası inşa edilmesi için emir vermiştir. 1820'lerde bu fabrikalarda 12.000 ila 15.000 arası işçi çalışmaktadır ve birkaç ithal makine dışında, bu fabrikalarda kullanılan ekipmanın çoğu Mısırlı zanaatkârlar tarafından üretilmiştir. Bu fabrikalarda kullanılan yaklaşık 1380 adet iğ makinesi ise hayvanlar tarafından döndürülmektedir; bununla birlikte, üç fabrikada da İngiltere'den ithal edilen buharlı makineler bulunmaktadır.

Paşanın savaşma kapasitesini artırmak için alınan önlemlerin en çarpıcı olanı, 1827 yılında, Kahire'nin kuzeydoğusundaki Ebu Zabal'da büyük bir eğitim hastanesinin kurulması olmuştur. Sudan seferi sırasında toplanmış kölelerin hayatıyla ödenen büyük bedeli düşünen Mehmed Ali, orduya alınan askerleri tedavi edebilecek sıhhiye birlikleri kurmanın zorunlu olduğunun farkındadır. Gerek hastalıktan, gerek tedavi edilmeyen yaralardan ötürü ölenlerin sayısının, fiilen savaş meydanında ölenlerin sayısını geride bıraktığı Yunan seferinde de tekrarlanan, son derece acı bir deneyimdir bu. Dahası, askere alma emrinin herhangi bir tıbbi tarama yapılmaksızın gelişigüzel yerine getirilmesi sonucunda, askeri hizmete uygun olmadığı daha sonra anlaşılan binlerce insan toplanmıştır.

Bütün bu faktörlerin yanında, 1825 yılında sıhhiye taburlarının başına getirilen Dr. Antoine Barthelemy Clot'un tezlerinin geçerliliği de, Paşayı savaş gücünün meslekten bir sıhhiye taburuyla korunmasının zorunlu olduğuna ve yabancı doktor arayıp bulmak yerine bu doktorların ülkede eğitilmesinin daha ucuz olduğu kadar daha da verimli olacağına ikna etmiştir. Ne ilginçtir ki, Clot bu yeni doktorların hastalarıyla iletişim kurabilmeleri için, düşünülen tıbbiyenin eğitim dili olarak Fransızca ya da Türkçeyi değil, Arapçayı kullanması gerektiğinde ısrar etmiştir. Clot ayrıca tıbbi eğitimin anatomik tıp temelinde yürütülmesini ve öğrencilerin de kadavraları keserek patolojiyi öğrenmelerini istemiştir. Mehmed Ali, daha sonra Clot Bey olarak anılacak bu Fransız'ın tavsiyelerini dinlemiş ve bir süre sonra,

1827'de, Kasr el-Ayni Eğitim Hastanesi kurulmuştur. Bu hastane uzun vadede askeriye sınırlarını aşıp sivil nüfusun geneline hizmet veren bir sağlık kuruluşu haline gelerek büyük bir tıbbi merkeze dönüşmüştür.

Yeni ordu, tıbbi hizmetlerin yanı sıra, uzmanlaşmış çeşitli okulların ve politekniklerin kurulmasına ön ayak olan, birçok başka becerikli insan ihtiyacı da yaratmıştır. Bu eğitim kurumlarının çoğu 1830'lu yıllarda açılmakla birlikte, Mehmed Ali'nin eğitime ilgisinin, ordusunu kurduğu 1821-22 yıllarına uzandığını da belirtmek gerekir. 1811'de Memlük liderlerinden kurtulduktan hemen sonra, efendileri katliamda ölen birçok Memlük gencinin sahibi olmuş ve tipik bir Osmanlı tavrıyla bu çocukların, Kalede kurduğu özel bir okulda askeri eğitim almasını sağlamıştır. 1815'te, Şubra'daki kendi sarayında, genç Mısırlılara mühendislik ve kadastro dersleri verecek başka bir okul açmıştır; "Mühendislik Okulu" olarak bilinen bu okulda öğrencilere aritmetik, geometri, trigonometri ve cebir dersleri verilmiştir.

Bütün bunlara rağmen, yeni ordunun oluşturulması, Paşanın eğitime duyduğu ilgide nitel bir değişime neden olmuştur. Bahsedildiği üzere, yeni subayların ve askerlerin eğitimi ülkenin güneyinde iki özel okulun açılmasına ön ayak olmuştur. Bu okulların önemini fark eden Mehmed Ali, kendi nâzırını bu okullardan birine müdür olarak atamış ve ikincinin başına da Fransız Albay Seve'yi (Süleyman Paşa) getirmiştir. 1825'te Kahire'de, piyade, topçu ve süvari gibi askeriyenin çeşitli birimlerinde öğrencilere ileri düzey teknik eğitim vermek üzere büyük bir okul açılmıştır. Bu

teknik okulun ilk mensupları, ağırlıklı olarak Çerkesler, Arnavutlar, Yunanlar ve Ermeniler olmak üzere, yaklaşık 500 öğrencidir.

Paşanın eğitim, tıp ve sanayi politikalarının etkileri tam olarak ancak 1830 sonları ve sonrasında kendini gösterecektir. Bununla birlikte, 1820'lerin sonlarına doğru, Mehmed Ali hâlâ gelirini nasıl artıracağı ve Mısır'daki konumunu nasıl daha fazla sağlamlaştırabileceği yönünde farklı ve yenilikçi fikirler denemiş ve ağır Navarin yenilgisinin ardından ayaklarının yere basması fazla zaman almamıştır. Gerçekten de, birkaç yıl içinde kayıplarını telafi etmeyi başarmakla kalmamış, yeni bir donanmanın kurulması, orduya yeni askerlerin alınması ve askerlerin verimliliğinin tıbbi, eğitimsel ve endüstriyel kurumlarla desteklenmesi sayesinde, savaşma kapasitesini de hatırı sayılır bir oranda artırmıştır.

1830 yılında, görünüşe bakılırsa, Mehmed Ali Babıâli'nin onu gözü gibi koruduğu makamından azletme yönündeki her tür girişimine fiili olarak karşı koyacak bir konumdadır; gerçekten de Paşa artık inisiyatifi ele almaya ve önleyici bir hamle olarak Sultanın Suriye vilayetine saldırmaya hazırdır.

6
NİHAİ HESAPLAŞMA

1830'lar Mehmed Ali'nin kariyerinde yeni bir sayfanın açıldığı yıllar olmuş ve bu dönemde o artık yalnızca Osmanlı meselelerinin değil, dünya politikasının da merkezine oturmuştur. Bu on yıl süresince Paşanın askeri faaliyetleri, Mısır sorunu –Mısır'ı uluslararası bir konuma getirecek bir diplomatik kriz– olarak bilinen sorunun fitilini de ateşlemiştir. Ayrıca bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu içinde Tanzimat olarak bilinen, o tarihe kadar eşi benzeri görülmemiş reformların gündeme getirilmesini zorunlu kılmış ve böylelikle imparatorluğun Avrupalı güçlerle ilişkisini değiştirerek Avrupa iç politikasını da derinden etkilemiştir. Mısır sorunu, her şeyden önce, ancak Paşanın sonunda Osmanlı Sultanından Mısır'daki konumunu mutlak anlamda güvence altına alan özel bir ferman koparmasıyla çözülmüştür. Otuzlu yaşlarının başında Mısır'a ayak basmasından kısa bir süre sonra, bir kasaba delikanlısından gelişmeye açık bir politikacıya dönüştüğü düşünülürse, 1830'larda, yani altmışlı yaşlarında uluslararası bir devlet adamı rolüne soyunması kendisi açısından yeni bir etkileyici dönüşüm olmuştur.

VELİNİMET

1820'ler boyunca, gördüğümüz üzere, Paşa Mısır üzerindeki kontrolünü güçlendirmeyi başarırken, aynı zamanda kendi hanedanını da sağlamlaştırmıştır. Dost ve akrabaları şimdi hem ordunun kurulması sayesinde varlık bulmuş yeni

kurumların yöneticileri hem de bölge valileri olarak birtakım kilit mevkileri işgal etmektedir. Onu kelimenin tam anlamıyla velinimet olarak gören bu yeni âyan kesiminin birçok mensubu, geleceğini onun selametine bağlamıştır. Paşa aynı zamanda bu geniş zümreye, eğitim kurumlarına giren yüzlerce öğrenciyi ve onların içinden seçilip daha ileri araştırmalar için Avrupa'ya gönderilenleri de dahil etmeyi başarmıştır. Kendi çocuğu olmayan ve azat edilmiş eski bir köle olan rakibi Hüsrev Paşa, ne ilginçtir ki, olağanüstü fazla sayıda erkek çocuğu evlatlık edinip, devletin yeni okullarında onların eğitimlerine mali destek vermek ve onları bürokrasinin kilit mevkilerine yerleştirmek suretiyle, İstanbul'da kendi hanedanını kurmak için benzer bir yol izlemiştir. Mehmed Ali'nin "hanedan hükümeti" bu yüzden ona has bir şey değildir; aksine, o tarihte Osmanlı politikasının ortak bir özelliğini teşkil etmektedir. Yine de 1820'lerin sonunda, Mehmed Ali ülke içindeki gücünün en az, geniş bir coğrafyaya yayılmış Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayetleri kadar güçlü olduğundan ve etrafında, her zaman istenen verimlilikte olmasa da, ricalarını yerine getiren bağımlı bir âyan bulunduğundan emindir.

Gerçekten de Mısır'da hissettiği giderek artan güvenlik hissi, genelde tebaasına seslenirken kullandığı pederşahi dile de yansımaktadır. 1828 yılında çıkarılan bir nizamnamede, "Velinimet... bütün ilgi ve alakasını Mısır toprakları üzerinde ikamet eden herkese bahşetmeyi amaçlar ve onları kendi özel mülküymüş gibi telakki eder. O, genç ya da yaşlı, yüksek rütbeli ya da sıradan halk diye ayırt etmeksizin,

uktesindeki tüm Mısır sakinlerinin refahı için çalışmaktadır ve onları kendi evlatları olarak görmektedir" (*Vakayi-i Mısriye*, 1829) diye belirtilmiştir. 1827'de Britanya Büyükelçisiyle yaptığı bir toplantıda, Mehmed Ali "[tebaasını] kendi evlatları olarak telakki etmekten mutluluk duyduğunu" söylemiştir. "O... son iki yıla kadar... onları ezdiğini itiraf etti; ama o tarihten sonra onlara bir baba gibi davrandığını söyledi" (Britanya Milli Arşivi, 1827b). Ve bir Fransız seyyahla yaptığı bir görüşmede Mısırlılar hakkında şöyle demiştir: "Bu halk, çocuklar gibi yönlendirilmelidir; çünkü eğer onları kendi haline bırakacak olursanız, benim onları içinden çekip çıkardığım kargaşa haline geri döneceklerdir" (Douin, 1927, 99).

BAŞ AĞRITAN KAYGILAR

Ülke içinde kendini giderek daha fazla güvende hissetmesine rağmen, geleceği hakkında endişe duyması için Mehmed Ali'nin haklı nedenleri vardır. Her şeyden önce, her gün biraz daha gençleşmemektedir ve en yakınındaki kişilerin ölümü (sevgili karısı Emine 1824'te ve güvendiği nazırı Lazoğlu da 1827'de ölmüştür) ona acı bir biçimde kendisinin de bir ölümlü olduğunu hatırlatmış olsa gerektir. Aynı zamanda, İstanbul ile aralarındaki müphem ilişki de daimi bir endişe kaynağıdır ve Britanya elçisine söylediği gibi, ülke içinde kurumlar inşa etme, birtakım reformları hayata geçirme ve gücüne güç katma yönünde ne kadar çaba harcarsa, ölü-

münden sonra bu çabalarının meyvesini kimin yiyeceğine dair bir o kadar endişe duymaktadır (Kutluoğlu, 1998, 126).

Üstüne üstlük, Osmanlı başkentindeki adamı Necib Efendiden gelen haberler, İstanbul'un giderek savaş yanlısı bir tutum benimsediğini göstermektedir. Sultan Mahmud'un vilayetlerin dizginlerini canla başla ele geçirme çabalarının –Sultanın askeri güçlerini yeniden düzenlemesine imkân sağlayan, Yeniçeri Ocağının lağvedilmesi ve imparatorluğun bürokrasisini canlandırma ve maliyesini düzeltme yönünde atılan hızlı adımlar– hepsi, Osmanlı payitahtının hızlı bir biçimde merkezileştiğine ve Mehmed Ali gibi valilerin benimsediği yarı-bağımsız politikalara artık müsamaha gösterilmeyeceğine dair korkutucu işaretlerdir. Her şeyden önce, İstanbul'dan aldığı istihbarat raporlarında, eski düşmanı Hüsrev Paşanın payitahtta giderek daha fazla güç elde ettiği ve Sultanın gözdelerinden biri olduğu açıkça görülmektedir.

Bu zaman zarfında Avrupa'daki gelişmeler de eşit oranda korkutucudur. Paşaya birçok kaynaktan –Akdeniz'in çeşitli limanlarına gönderilen ticari istihbarat elemanlarından, huzuruna kabul etmekten mutluluk duyduğu Avrupalı seyyahlardan, oradaki adamlarının haklarında ayrıntılı bilgiler verdiği, İstanbul'daki Avrupa büyükelçilerinden ve hepsinden önce, Kahire ve İskenderiye'de bulunan çeşitli Avrupalı güçlerin konsoloslarından– süzülerek gelen haberlere göre, bazı Avrupa başkentlerinin, kadim Osmanlı devletinin fiilen yaşayabilir bir devlet olup olmadığına ilişkin ciddi şüpheleri vardır. Uzun bir zamandır,

Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğuyla girdiği askeri çarpışmalarda giderek daha fazla üstünlük sağladığı açık olarak görülmekle birlikte, Mehmed Ali'nin Yunan Savaşı tecrübesi, ona, Avrupa'nın artık nasıl Osmanlı'nın içişlerine müdahale ettiğini ve Sultanın hâkimiyetindeki vilayetlerden kopardıklarıyla başarılı bir biçimde yeni bir devlet yarattığını göstermiştir.

Gelen haberlerin bölük pörçük olması ve Avrupa başkentlerinde elçilerinin bulunmaması yüzünden, belli ki Mehmed Ali nasıl bir plan yürütmesi gerektiği konusunda zorlanmaktadır. Bu zorluğun üstesinden gelmek için elinden geleni yaparak, Avrupalı elçiler üzerinde bütün o denenmiş ve işe yaradığı görülmüş cazibesini ve belagatını kullanmış; bir yandan onlardan sağabileceği ne kadar istihbarat varsa sağarken, öbür yandan onları manipüle ederek üstlerine kendi düşüncelerini ve isteklerini aktarmalarını sağlamıştır.

Avrupalı elçilerle yaptığı sayısız toplantıların birinde, Mehmed Ali garip bir teklif almıştır ve bu teklif Avrupa başkentlerinde büyük çaplı bir değişiklik üzerine planlar yapıldığının açık göstergesidir. Fransız elçi Drovetti ile 1828 yılında yaptığı bir toplantıda, Paşaya, kâğıt üzerinde bir Osmanlı vilayeti olan Cezayir'in işgali konusunda Paris'in kendisinden yardım beklediği duyurulmuştur. Takip eden müzakerelerde, Mehmed Ali dört savaş gemisi ve on milyon frank talep etmiş ve bunlar Fransızlar tarafından seve seve kabul edilmiştir. Ne var ki, çok geçmeden Paşanın kulağına bu plana Britanya ve Rusya'nın şiddetle karşı olduğu çalınmış

ve bu, ayrıca çıkarının başka yerde yattığının farkına varmasıyla birlikte, teklifi geri çevirmesine ve bütün projenin suya düşmesine neden olmuştur. Bu tuhaf Cezayir ara faslı, yine de, Avrupalıların Osmanlı mülklerini kemirme planlarının çapı konusunda ona bir fikir vermiş olsa gerektir.

SURİYE'NİN İŞGALİ

Paşayı, onun Fransa'nın Cezayir planına dahil olmasına Britanya ve Rusya'nın muhalefeti kadar telaşlandıran şey, Cezayir işgalinin onu kuzey sınırını savunma konusunda zaafa düşürecek olmasıdır ve Mehmed Ali'nin bu fikirden vazgeçmesinin temel nedeni de budur. Mehmed Ali'nin stratejik çıkarları Cezayir'de değil, Suriye'dedir. Mısır'da vali olarak göreve başladığı yılların başından beri gözünü Suriye'ye dikmiştir; burası filosu için çok ihtiyaç duyduğu keresteleri sağlayabileceği zengin ormanlara sahiptir. Mısır'dan az olsa da, Suriye nüfusu, asker alımları ve talepkâr altyapı politikaları yüzünden oluşan insan gücü açığını da kapatabilecektir. Her şeyden önce, Mehmed Ali'nin Suriye'ye ilgisi hesaplanmış bir şeydir ve İstanbul'un bir sonraki hamlesinin ne olacağına dair süregiden güvensizlik duygusuyla alakalıdır. Babıâli'nin onu Mısır'dan çıkarıp atma yönündeki herhangi bir hamlesi, mantıklı düşünülecek olursa, bu topraklardan bir saldırı başlatılarak olacaktır. Bu nedenlerle donanma gücünü artırmış, İskenderiye'nin savunmasını tahkim etmiş ve Akdeniz kıyıları boyunca ka-

leler inşa ettirmiş olan Paşa için geriye kalan zorunlu hamle artık Osmanlı İmparatorluğunun kalbi ile Suriye arasındaki sınırı oluşturan toprak parçasını korumak olacaktır.

1830-31 yılları boyunca Mısır çapında tanık olunan hararetli askeri faaliyetlerin gerçek niyetine dair ortalıkta bol miktarda laf dolaşmıştır. Bazıları Paşanın Arabistan'a yeni birlikler göndermek üzere olduğunu söylerken, bazıları da onun Babıâli'nin Rusya'ya karşı yürüttüğü savaşta kendisine yardım etmesi yönündeki emirlerini yerine getirdiği tahmininde bulunmuştur. 1831 yazında özellikle, daha önce eşine rastlanmayan askeri hazırlıklar dikkat çekmiştir ve "Bey" unvanıyla onurlandırılarak ödüllendirilen Dr. Clot'un çabaları sayesinde, askeri kamplara ve barakalara görece dokunmadan geçen feci bir kolera salgınının ardından, Paşanın gerçek niyeti nihayet ortaya çıkmıştır: Kara ve deniz dahil tüm Suriye vilayetini istila etmek.

Böylece 2 Kasım 1831'de, Paşanın yeni ordusu tüm gücüyle Suriye üzerine yürümüştür. Güney Filistin'deki Sidon [Sayda] şehrinin valisi Abdullah Paşanın, Mehmed Ali'nin gaddar politikalarından kaçan 6000 Mısır köylüsüne sığınma hakkı vermesini ve iade taleplerini reddetmesini bahane eden Mehmed Ali, kara ve deniz kuvvetlerine Akka şehrini ele geçirme emri vermiştir. Bir ay gibi kısa bir zamanda İbrahim'in askeri birlikleri Akka'ya ulaşmış ve şehri kuşatmıştır.

Babıâli bu hamleye, Halep Valisi Mehmed Paşaya komşu vilayetlerden asker toplayıp İbrahim Paşanın ordusuna karşı koymayı emrederek karşılık vermiştir.

Ayrıca Yeniçerileri ortadan kaldıran Hüseyin Paşaya Anadolu'dan asker toplaması ve bunları Mehmed Paşanın emrine vermesi yönünde de yeni emirler verilmiştir. Mayıs 1832'deAnadolu uleması tarafından bir fetva çıkarılarak hem Mehmed Ali'nin hem de İbrahim'in isyankâr oldukları ilan edilmiştir.

Ne var ki, bu hamlelerin hiçbiri Mehmed Ali'yi korkutmamıştır. Dahası, Akka kuşatması, şehir haftalar ve hatta aylar boyunca direnmesine rağmen, kararlılıkla sürdürülmüştür. Paşa bir Britanyalı seyyahla yaptığı bir görüşmede şöyle bir tahminde bulunmuştur: "Birkaç gün içinde Akka benim olacak. Sultan onu elimde tutmam yönünde rıza gösterirse orada duracağım; göstermezse Şam'ı da alacağım. Orada yine, şayet Şam bana bağışlanırsa duracağım; eğer bağışlanmazsa Halep'i de alacağım ve Sultan yine rıza göstermezse –Kim bilir? Allah kerim!– Allah merhametlidir" (St. John, 1834, II, 486). Oğlunun askeri birliklerinin henüz Akka şehrini ele geçirmemiş ve Suriye kamuoyunun, Sultana karşı bu askeri harekâtının meşru olup olmadığı konusunda bölünmüş olduğu bir zamanda ve başının üzerinde onu isyancı ilan eden bir fetva sallanırken, bunlar Mehmed Ali'nin azmini ve kararlılığını göstermesi bakımından dikkate değer sözlerdir. Söylediği bu sözlerin kâhince olduğu ortaya çıkacaktır: 27 Mayıs 1832'de Akka nihayet düşmüş, böylelikle İbrahim Şam üzerine yürüme fırsatı bulmuş ve 16 Haziranda hiç savaşmadan orayı da almıştır. Üç hafta sonra İbrahim, Osmanlı ordusunun öncü güçleriyle kar-

şılaşacak ve onları feci bir bozguna uğratacaktır. Kısa bir süre sonra da, Suriye'nin en kuzeydeki şehri Halep de İbrahim Paşanın payına düşecektir.

GERİ DÖNÜLMEZ NOKTA

Ordunun Mısır'dan ayrılmasından bu yana geçen yedi ay zarfında, bütün Suriye vilayeti İbrahim Paşanın hâkimiyeti altına girmiştir. J. A. St. John ile yapılan görüşmeden yaklaşık altı ay önce, Mehmed Ali'nin eğer Halep oğlunun eline geçerse ne yapacağı konusunda hiçbir fikri yoktur. Şimdi ise şehri ele geçirmiştir; ama bir sonraki adımın ne olacağı hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Olayların gündelik gelişimine göre davranmayı dayatan askeri mantığa uygun olarak, cephede her gün yeni bir gelişme yaşanmaktadır ve izleyen on ay için söylenebilecek bir şey varsa o da şudur: Mehmed Ali'nin zihni oğlunun askeri zaferlerinin gerisinde kalmıştır.

Halep ele geçirilmesine rağmen, Hüseyin Paşa komutasında toplanan asıl Osmanlı ordusu henüz muharebe alanına girmiş değildir. 29 Temmuzda İbrahim Paşa Toros Dağları'nı geçecek ve Hüseyin Paşanın ordusuyla çatışmaya girerek ona ağır bir yenilgi tattıracaktır. Bu, çatışmanın iyice kızıştığı anlamına gelmektedir; çünkü İbrahim Anadolu'ya, Osmanlı İmparatorluğunun kalbine kadar sızmıştır. Bu olayı daha da ciddi kılan şey, ordusunun yakaladığı ivmeyi kaybetmek istemeyen İbrahim Paşanın, Sultan Mah-

mud'un topladığı ve Sadrazam Mehmed Reşid Paşanın emrine verdiği yeni bir orduyla karşılaşmak üzere kuzeye doğru ilerlemesi olmuştur. Aralık 1832'de, iki ordu Anadolu'nun ortasında, Konya'da karşı karşıya gelir ve Osmanlılar bir kere daha yenilgiye uğramakla kalmaz, İbrahim bizatihi Sadrazamı da esir alır.

Bu, İbrahim'in o tarihe kadar kazandığı en anlamlı askeri zaferdir ve bu zaferle Osmanlı Sultanının topladığı son savaş gücü de ortadan kaldırılmıştır. Artık İstanbul yolu sonuna kadar açılmıştır. Mehmed Ali ile Anadolu'daki oğlu arasında mekik dokuyan özel temsilciler, Osmanlı İmparatorluğunun neredeyse çökmek üzere olmasından ötürü endişeye kapılmıştır. Öte yandan, baba ile oğul arasındaki ilginç bir mektuplaşma, tuhaf bir muammayı gözler önüne sermiştir: Her iki adam da bu önemli zaferi nasıl kullanacağını bilmemektedir. Akka'nın ele geçirilmesini ve böylece kuzey sınırlarının güvence altına alınmasını amaçlayan, önleyici bir savunma hamlesi olarak düşünüldüğü anlaşılan bir askeri harekâta girişen Mehmed Ali, şimdi oğlunun yalnızca bütün Suriye'yi ele geçirmekle kalmayıp Anadolu içlerine doğru ilerliyor olmasıyla karşı karşıyadır. Son Konya zaferi, rüyasında bile görse inanmayacağı bir şeydir ve politik muhakemeleri, oğlunun savaş alanındaki kazanımlarına yetişmekte zorlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun sadrazam esir aldıktan ve oğlunun ilerleyişini durdurmak için toplanan bütün orduları etkisiz hale getirdikten sonra, Mehmed Ali şimdi hızlı bir biçimde, perişan hale düşmüş düşmanına dayata-

bileceği barış koşullarını düşünmek zorundadır. Çok geçmeden, Mehmed Ali ile İbrahim arasındaki yazışmalarda, sultanın tahttan indirilmesi ve yerine oğlu İbrahim'in geçirilmesi teklifi belirmiştir. Osmanlı payitahtına doğru yürüyüşünü sürdüren ordunun varlığında bu fikir daha da ileriye taşınmıştır: Anadolu ve Rumeli uleması, Sultan Mahmud'un Fatih'in yolundan saptığını ve tahtı bırakması gerektiğini ilan eden bir fetva yayımlamaya ikna edilecektir. Saltanat ailesinin fertlerinin başına bir şey gelmeyeceğine dair teminat da verilecektir.

Ne var ki, İbrahim'in ortalığı ayağa kaldıran zaferlerinin ardından diplomatik faaliyetlerde yaşanan hareketlilik, Paşanın daha ılımlı bir tutum takınmasına neden olur. İlk olarak, Mehmed Ali oğlundan Sultanın Britanya'dan donanma desteği talep ettiğine dair haberler alır; Britanya'nın Osmanlı'nın ricasını geri çevirmesi ise yeni bir gerginlik yaratacaktır. Bu ret kararı, Sultan Mahmud'un Ruslarla yakınlaşmasına neden olur. Bunu Osmanlı payitahtında nüfuzlarını artırmak için altın tepside sunulmuş bir fırsat olarak gören Ruslar, daha beş yıl önce Sultanla savaş halindeyken, bu teklife seve seve olumlu yanıt verirler. Muravyev adında bir Rus elçi, özel bir görevle hem İstanbul'a hem de İskenderiye'ye gönderilir. Muravyev, Sultana Rus askerleri ve savaş gemileri vaadinde bulunur ve 13 Ocak 1833'te İskenderiye'de bir araya geldiği Mehmed Ali'ye de Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına göz yumamayacağını ve Paşanın oğluna payitahta ilerleyişine son vermesi emrini göndermesi gerektiğini söyler. Sultan ile

arasındaki çatışmanın artık bir Avrupa krizine dönüştüğünü ve ileri gelen bütün Avrupa başkentlerinin olaya müdahil olduğunu gören Mehmed Ali, oğluna İstanbul'a yönelik ileri harekâtına son vermesini buyurur.

İzleyen üç ay boyunca, Mehmed Ali birbiriyle çelişen iki etki altında kararsız kalmıştır: Bir yanda İstanbul ve Avrupa güçleri, askeri birliklerini geri çekmesi ve Sultanın hâkimiyetini yeniden tanıması yönünde kendisine baskı yapmaktadır; diğer yanda ise oğlu, onu payitahta yürüme ve "işi bitirme" yönünde cesaretlendirmektedir. Mehmed Ali'nin ne kadar zeki bir politikacı olduğunu, birbiriyle çelişen bu etkilerle başa çıkma kabiliyetine bakarak anlayabiliyoruz. Paşa, oğlunun askeri durum değerlendirmesini ve "ilk göz kırpan" olmama ricasını kabul eder. Bununla birlikte, Paşa şunun da farkındadır: İbrahim'in payitahta yürüme ya da tam bağımsızlık ilan etme yönündeki coşkulu planlarını onaylamak, hiç kuşkusuz, Avrupa'dan yükselen bir itiraz dalgasıyla karşı karşıya kalacaktır. Diğer bir ifadeyle, Paşa, askeri gücünün büyüklüğünü tam olarak idrak etmekle birlikte, aynı zamanda oğlunun ona vaat ettiği azami miktarda toprak kazanıp yayılma politikasını kalıcı diplomatik kazanımlara dönüştüremeyeceğinin de farkındadır.

"İlk Suriye krizi" olarak bilinen bu durum, müzakerelerin yürütülmekte olduğu ve İbrahim Paşanın ilerlediği en uç noktadaki yerleşim yerine atfen "Kütahya Antlaşması" denen antlaşmayla çözüme kavuşturulmuştur. Bu "Antlaşma"ya göre, Sultan Mısır, Girit ve Hicaz vilayetlerini Meh-

med Ali ve oğluna bırakırken, İbrahim Paşaya ayrıca dört Suriye vilayetinin yanında, zengin bir kereste kaynağı olan ve Anadolu güneyden gelip işgal edilmek istendiğinde kilit bir önem teşkil eden, stratejik Adana vilayetinin muhassıllığını, yani vergi toplama yetkisini de vermiştir. Uzlaşma sağlandığına ilişkin haberleri alınca, Britanya istihbarat görevlisi Campbell'in ifadesiyle, "Paşa sevinç gözyaşlarına boğulmuş ve Türk ciddiyetine yakışır her şeyi bir kenara bırakarak histerik kahkahalar atmaya başlamıştır" (el-Seyyid Marsot, 1984, 230). Paşanın askeri macerası bütün beklentilerin ötesinde başarılı olmuştur ve askeri operasyonların idaresini oğluna emanet ederek kuzey sınırlarını güvence altına almayı başarmıştır. Dahası, hamlelerinin Avrupa politikası üzerindeki bütün etkilerini görüp kavrayan Mehmed Ali yalnızca birinci sınıf bir Osmanlı politikacısı değil, aynı zamanda, en az onun kadar karmaşık, Osmanlı dünyası sınırlarının ötesini, Avrupa politikasının inceliklerini de tasavvur edebilen, zeki bir stratejist olduğunu da göstermiştir.

YENİ BAŞTAN ÖRGÜTLENME VE TAHKİMAT

Osmanlı Sultanı ile askeri karşılaşmaların ilk raundunda kazandığı zaferlere rağmen, Mehmed Ali paradoksal olarak kendisini belirsiz bir durumda bulmuştur. "Kütahya Antlaşması"nın resmi bir barış antlaşması olmaktan ziyade, sadece oğluyla Sultanın elçisi arasında sözlü bir mutabakat oluşu, Paşanın henüz resmi bir diplomatik anlaşma sağla-

mamış olduğu anlamına gelmektedir. Dahası, kendi askeri eyleminin doğrudan bir sonucu olarak, Osmanlılar Rusya ile bir savunma paktı kurma konusunda anlaşmıştır. Bu mutabakat Mehmed Ali'yi diplomatik olarak zor durumda bırakmıştır; çünkü hem Britanya hem de Fransa, onu, Ruslara İstanbul'daki nüfuzlarını artırma konusunda fırsat vermekle suçlamıştır.

Mehmed Ali elini güçlendirmek için diplomatik saldırıya geçmiş ve Avrupalı elçilere, niyetinin Babıâli'den bağımsızlığını ilan etmek olduğunu resmi olarak bildirmiştir. Bu bağımsızlık lafı bütün Avrupalı güçlerin şiddetli tepkisiyle karşılaşınca, Mehmed Ali hemen bağımsızlık mevzuunu rafa kaldırmış ve elçilere statükoyu kesinlikle koruyacağına dair söz vermiştir. Gerçi Mehmed Ali bu lafları boş yere de sarf etmemiştir; zira tabiri caizse biraz soluklanmaya ve askeri durumunu tartmaya ihtiyacı vardır.

Osmanlılarla bu yenişememe durumuna ek olarak, Mehmed Ali'nin şu an hâkimiyeti altında bulunan geniş coğrafyayı nasıl idare edeceğine ilişkin ciddi sorunları da vardır. Yunan Savaşındaki yardımları karşılığında Sultan Mahmud'un kendisine bağışladığı Girit'te, orada da uygulamaya sokulan asker toplama politikasına karşı büyük bir ayaklanma patlak vermiştir. İlk başta Mehmed Ali ayaklanmayı bastırması için donanma komutanı Osman Nureddin'i göndermiştir. Ne var ki, Osman önce, Mehmed Ali'ye danışmadan asilere yönelik genel af ilan etmiş, sonra da efendisinin gazabından korkarak İstanbul'a sığınmış ve bir daha da Mısır'a dönmemiştir. Mehmed Ali bu yüzden, is-

yanla ilgilenmek ve adayı sakinleştirmek için Girit'e bizzat gitmek (Temmuz-Eylül 1833) mecburiyetinde kalmıştır.

Bu yetmezmiş gibi, Hicaz, Yemen ve Sudan'da Paşanın adamları ciddi idari ve askeri sorunlarla karşı karşıya kalmıştır ve bunların birçoğu, yerel muhalefet kadar Paşanın sivil yöneticileriyle askeri komutanlarının tecrübe yoksunluğundan da kaynaklanmaktadır. Ama Paşanın karşılaştığı en güçlü muhalefet, yeni fethedilen Suriye'de ortaya çıkmıştır. Yardımcılığını Süleyman Paşanın yaptığı, İbrahim Paşa komutasındaki büyük bir ordunun (50.000 civarındaki asker sayısı 1830'ların sonunda 100.000'e yaklaşmıştır) varlığına ve Paşanın yeğeni, tecrübeli bir yönetici olan Mehmed Şerif Paşanın Suriye genel valisi olarak atanmasına rağmen, Mehmed Ali Suriye'den, işgal harekâtının maliyetini karşılayacak kadar gelir elde etmeyi başaramamıştır. Dahası, Suriye'ye kadar genişlettiği tekel politikası Avrupalıların, özellikle de Britanyalıların sert muhalefetiyle karşılaşmış ve bu yüzden Paşa bu politikasından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Daha da kötüsü, Suriyeliler İbrahim Paşanın bu ülkeye dayattığı askere alma ve silah bırakma politikalarını hazmedememektedir. Önce Filistin'de, ardından Cebel-i Lübnanndaki Dürziler arasında ve en sonunda da Beyrut'ta olmak üzere büyük ayaklanmalar patlak vermiş ve Mehmed Ali bu ayaklanmaların başında, sonunda aşırı ve acımasızca bir şiddetle başarılacak olan, düzeni sağlama konusunda oğluna yardımcı olmak üzere Suriye'ye gitme (Mart-Temmuz 1834) gereği duymuştur.

İçerideyse, Mehmed Ali giderek kendisine hınç duyan bir ahaliyle karşı karşıyadır. Ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair söyleyecek çok lafı olan, hoşnutsuz bir elit zümre ile tıbbi, endüstriyel ve eğitsel girişimlerin artan maliyetiyle daha da zorlanan kötü bir ekonominin birleştiği bir durum söz konusudur. Üstüne üstlük, Sudan, Yemen, Hicaz, Girit ve Suriye'de bulundurduğu ordular çok ağır bir mali yük getirmektedir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, Mehmed Ali genişleyen idari mekanizmanın baştan sona gözden geçirilmesini emretmiş ve 1837'de sırasıyla devletin içişlerini, maliyeyi, orduyu, donanmayı, eğitimi, dış ticareti ve fabrikaları yönetmek üzere yedi divan kurulmasına ilişkin bir kanun çıkarmıştır. Ne var ki, bu yeni kuruluşlara hiçbir zaman kayda değer bir bağımsızlık verilmemiştir ve her karar hâlâ bizzat Mehmed Ali tarafından onaylanmak zorundadır.

1830'ların ilk yarısında Paşanın gelirlerinde önemli bir düşüş olmuştur: Önce, 1831-32 yıllarında görülen bir kolera salgınında 120.000 kişi ölmüş ve ardından kırsal kesimde ciddi açlığa neden olan bir dizi kuraklık yaşanmış ve 1834-35 yıllarında, 200.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan feci bir veba salgını ülkeyi kasıp kavurmuştur. Bütün bu felaketler ülkenin insan gücünü etkilemiş ve üretimin düşmesine neden olmuştur. 1836-37'deki uluslararası ekonomik kriz yüzünden pamuk fiyatlarında yaşanan ani düşüş, zaten iç açıcı olmayan mali durumu daha da kötüleştirmiş ve bazı ciddi önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. İlk etkilenen, eğitim faaliyetleri olmuştur: 1833'te açılan altmış

yedi ilkokuldan yirmi üçü kapatılmıştır. Çok geçmeden, bunları, hem beceriksiz yönetimden hem de işgücünde biriken hınç belasından mustarip birçok fabrika takip etmiştir. Yetmezmiş gibi, 1837'de, Paşa büyük bir politik ters manevra yaparak, kendi âyanından olan kişilerin tarım arazilerine sahip olmalarına imkân tanımıştır. Savaş zenginlerine, birikmiş vergi borçlarını ödemeleri ve gelecekteki vergileri de ödeyeceklerini taahhüt etmeleri karşılığında, vergileri ödenmemiş geniş tarım arazileri verilmiştir.

Ne ilginçtir ki, bu daralmalar ve krizler tıbbi yapıyı etkilememiştir. Muhtemelen büyük çaplı kolera ve veba salgınları ile Clot Beyin yürüttüğü, ordudaki askerlerin ve İskenderiye deniz üssündeki işçilerin canlarını kurtaran katı karantina uygulaması yüzünden teyakkuz halinde olan Mehmed Ali, tıbbi kurum ve kuruluşlara eskisinden daha çok para yatırmış ve emek harcamıştır. İskenderiye'de, Avrupa elçiliklerinin elemanlarından oluşan Uluslararası Karantina Merkezi kurulmuştur ve bu kuruluş, Paşaya söz konusu ölümcül salgınlarla nasıl mücadele edileceği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Çok sayıda çağdaş tıp kitabı Avrupa dillerinden (çoğunlukla Fransızcadan) Arapçaya çevrilmiş ve 1820 yılında kurulan, hükümetin matbaasında basılmıştır. En ilginç olanı da, 1832 yılında ebeler için bir okulun açılmış olmasıdır: Bu okuldan mezun olanlar, yüksek orandaki ölü doğum vakalarının önüne geçmek ve çocuklara çiçek aşısı yapmak gibi görevler üstlenmişlerdir. Bu önlemler genelde bebek ölüm oranlarını düşürmüş, kamu sağlığı ve hijyen konusunda önemli iyileşmeler sağlamıştır.

İçeride yeniden örgütlenmeyi sağlayan ve o zaman için çok geniş bir coğrafyaya yayılan, hâkimiyeti altındaki vilayetlerde patlak veren farklı ayaklanmaları bastırmayı başaran Mehmed Ali, 25 Mayıs 1838'de bir kere daha bağımsızlık niyetini açığa vurmuştur. Dört yıl önceki ilk girişiminde olduğu gibi, bu bağımsızlık arzusu da hiçbir milliyetçi ya da ön-milliyetçi düşünceye dayanmadığı gibi, kendisi de hiçbir zaman, Arapça konuşan Mısırlı tebaası adına konuştuğunu iddia etmemiştir. Örneğin Paşa hiçbir zaman tebaasının Osmanlı yönetimine karşı öfke beslediğini ya da on yıl önce Yunanların yaptığı gibi, Mısırlıların da Osmanlı boyunduruğundan kurtulmak için mücadele ettiğini söylememiştir. Aksine, Avrupalı elçilerle bir araya geldiğinde, Paşa iki mesele üzerinde durmuştur: Öncelikle, yaptığı reformların kaderi ve sonra da ailesinin geleceğidir onun derdi. Paşanın kaygılarını dillendirdikten sonra, Britanya elçisi, Mehmed Ali'ye ilişkin şunları yazmıştır:

> *...emek verdiği her şeyin ve muazzam bir bedel ödeyerek kurduğu yararlı ve maliyetli kuruluşların hepsinin... Babıâli'ye kalmasına, ölümüyle birlikte yok olmasına hiçbir zaman razı gelmiyor ve kendi çocukları ile ailesi muhtaç duruma düşerken, hatta belki de ölüme götürülürken, bütün emekleri onları heba edecek Babıâli'ye kalacak diye ödü kopuyor (Kutluoğlu, 1998, 126).*

Bu coşkulu beyanlara rağmen, Avrupalılar bir kere daha bağımsızlık isteğine karşı çıkmıştır; aslında Paşa günbegün Avrupa'nın, özellikle de Britanya'nın, ilk bağımsızlık çabasından bu yana geçen dört yıl içinde kendisine karşı daha az hoşgörülü olduğunu fark etmiştir. Şu çok açıktır ki, Avrupa'nın artık kendisine karşı sertleşen muhalefeti, Osmanlı İmparatorluğunu çöküşün eşiğine getirmiş olan askeri başarılarından kaynaklanmaktadır; bu, arta kalacak topraklar üzerinde Avrupa çapında bir savaşı önlemek için Avrupa devletlerinin şimdilik uzak durmak istediği bir ihtimaldir.

VERASETE DAYALI YÖNETİM ARAYIŞI

Güçlü savunma hatlarının arkasında kendisini güvende hisseden Mehmed Ali, Avrupa elçilerine artık meseleleri askeri yolla çözmeyeceğine dair söz verir. Diplomatik olarak taktik değiştirmiş ve arzusunun bağımsızlık değil, hükümdarlığın babadan oğula geçeceği bir veraset yönetimi kurmak olduğunu dillendirmeye başlamıştır. Bunu izleyen üç yıl boyunca, bu verasete dayalı yönetim fikri Mehmed Ali'nin zihnini giderek daha fazla meşgul etmeye başlamıştır ve görünen o ki, en sonunda, Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki ilişkinin müphemliğine dair, hayat boyu süren endişelerini giderecek bir formül bulmuştur: Sultandan bu doğrultuda açık bir taviz koparabilir ve bunun açıkça yazılı bir belgeye, en ideal biçimi olan bir fermana dökülmesini sağlayabilirse, bu derin endişesinden kurtulacaktır.

Ne var ki, Mehmed Ali ile bu amacı arasında birçok engel bulunmaktadır. En başta, Mehmed Ali'nin arzuladığı şey, yani babadan oğula geçecek bir valilik makamı, Osmanlı tarihinde görülmüş bir şey değildir. Böyle bir taviz koparmak, bu yüzden, üstün bir diplomatik becerinin yanında, bu arzuların bağlayıcı bir politik anlaşmayla teminat altına alınmasının en iyi yolunu bulmak adına orijinal bir fikir gerektirmektedir.

İkincisi, bu nazik konunun, kendisi ile bağlı bulunduğu hükümdarı arasında doğrudan müzakereler yoluyla içeriden yürütülmesi arzusunun aksine, Mehmed Ali bir başka ciddi sorunla daha karşılaşacaktır. Bu sorun, zaman zaman enerjisini tüketen, onu önemli askeri kaynaklardan yoksun bırakan ve hatta gözü gibi sakındığı Mısır valiliğini bile tehlikeye sokan, yoğun Avrupa müdahalesidir.

İlk kez 1838 yazında ilan ettiği, verasete dayalı yönetim uğraşının önündeki en ciddi engel ve tehdit, kontrolden çıkan tehlikeli bir askeri durumun ardından gelen, diplomatik ve politik karışıklıklardır. Avrupalılara Osmanlılarla savaşı başlatan ilk taraf olmayacağına dair söz veren Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşaya da Osmanlı kışkırtmalarına karşılık vermemesini emretmiştir. Ne var ki, Osmanlı ordusu, 1839'un Mayıs ayı ortalarında Fırat Nehrini geçince, Mehmed Ali oğluna Osmanlı ordusuna müdahale etmesini emretmiş ve İbrahim Paşa da 24 Haziranda, Osmanlı ordusunu Anadolu'nun güneyinde küçük bir kasaba olan Nizip yakınlarında bir kere daha yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine olaylar ürkütücü bir şekilde tırmanmıştır. Or-

dunun yenilgi haberi henüz payitahta ulaşmadan, Sultan Mahmud 29 Haziranda aniden ölmüştür. Tahta hemen on yedi yaşındaki oğlu Abdülmecid geçmiş ve yeni sultanın ilk icraatı da Mehmed Ali'yi bağışlamak ve ona Mısır'da verasete dayalı yönetim bahşetmek olmuştur. Ancak bu taviz, askeri yoldan elde edilen bütün toprakların, yani Arabistan, Yemen, Girit, Adana ve en önemlisi de Suriye'nin geri verilmesi şartına bağlıdır.

Osmanlıları bir kere daha ağır bir yenilgiye uğratan ve şimdi karşısında genç, deneyimsiz bir sultan olduğu düşüncesine kapılan Mehmed Ali, kendisine teklif edilenden daha iyi şartlarda bir anlaşma koparabileceğinden emindir. Ne var ki, iki başka gelişme, olayları iyice içinden çıkılmaz bir hale getirecektir. İlki, eski düşmanı Hüsrev Paşanın Osmanlı İmparatorluğunda erişilebilecek en yüksek makama atanarak Sadrazam olmasıdır. Bu haberi duyar duymaz, Mehmed Ali oğluna krizin geçmesi şöyle dursun, ileride kendilerini daha zor zamanların beklediğini yazar (Mısır Milli Arşivi, 1839a). İkinci olarak, aslında ilk gelişmenin, yani Hüsrev Paşanın bu önemli göreve getirilmesinin doğrudan bir sonucu olarak, Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi'nin, Hüsrev'in kendisine karşı cephe alacağından ve mevcut kudretini kendisinin infazı için kullanacağından korkarak donanmasıyla birlikte İskenderiye'ye sığınmasıdır. İskenderiye'de, Ahmed Fevzi donanmayı armağan olarak Mehmed Ali'ye sunar ve Paşayı askeri zaferinden faydalanması ve İstanbul üzerine sefer düzenlemek ve kendisini de, o tarihe kadar emsali olmayan bir memuriyet olan, Sultanın vekili

tayin etmek için, takviye edilmiş deniz gücünü kullanması yönünde teşvik eder.

Ne var ki, Mehmed Ali, Hüsrev Sadrazam olduğu müddetçe artık tecrübesiz genç bir sultanla değil, büyük bir düşmanla karşı karşıya olduğunu fark ederek temkinli davranma yoluna gider. Yıllar boyunca, "Hüsrev" adı Paşanın zihninde "düşman" ile özdeşleşmiştir ve rakibinin şahsiyeti artık onda derin bir psikolojik anlam kazanmıştır. Aslında Paşanın Hüsrev takıntısı patolojik bir hal almıştır ve artık yakınlarından bu takıntıyı saklama gereği bile duymamaktadır. Paşa bir keresinde danışmanlarına, rüyasında Hüsrev'le bıçakları çekip kavgaya tutuştuğunu ve etrafındakilerden yardım istediğini; ama kimsenin onu kurtarmak için gelmediğini gördüğünü anlatmıştır. Bu rüyayı da şöyle yorumlamıştır: Eşinden dostundan hiçbir zaman yardım alamayacağını bilmektedir ve kendisini hem yalnız hem de savunmasız hissetmektedir (Arif, II, 11).

Hüsrev'e duyduğu güvensizliğin köklü nedenleri vardır ve Mehmed Ali, düşmanının bu önemli görevden uzaklaştırılması için amansız bir diplomatik taarruz başlatır: İstanbul'daki vezirlere, valilere, önde gelen askeri komutanlara, ulemadan hatırı sayılır kişilere ve hatta Sultanın annesine sayısız mektup yazarak, Hüsrev'in azlinde ısrar eder ve ancak o zaman daha fazla kan akıtılmasının önüne geçilebileceğini savunur. Hatta Hüsrev'in kendisine de yazar ve ona Suriye vilayetleri dışında hiçbir şey istemediğini ve bu vilayetler kendisine bahşedilirse, Hicaz'a çekileceğini söyler. Bu ilginç mektupta, Paşa eski düşmanını

da Hicaz'a davet ederek, ona kalan yıllarını birlikte huzur içinde geçirmeyi, zamanlarını ibadete ve tefekküre vakfetmelerini ve tarih sayfalarında saygıdeğer adlarını korumalarını teklif eder (Mısır Milli Arşivi, 1839b). Babasının Hüsrev takıntısının ileri boyutlara vardığını gören İbrahim, ona cephe hattından bir mektup yazmak zorunda hisseder kendini ve babasına Hüsrev'den çok daha ciddi başka sorunları olduğunu hatırlatır (Mısır Milli Arşivi, 1839c). Sonunda, İbrahim haklı çıkmıştır; çünkü Mayıs 1840'ta, muhtemelen Mehmed Ali'nin baskıları neticesinde Hüsrev azledildikten sonra bile kriz aylarca devam etmiştir.

Oğlunun Nizip'te kazandığı parmak ısırtan zaferle birlikte, Mehmed Ali tartışmasız bir biçimde üstünlüğünü kanıtladığından emin olmasını sağlayacak her türlü nedene sahip olmuştur: Ordusu Güney Anadolu'daki bütün önemli şehirleri ve stratejik dağ geçitlerini işgal ederek mükemmel bir savunma konumu almıştır; yaşı ve tecrübesizliği göz önüne alındığında, yeni sultanı kolayca manipüle etmek mümkündür ve Hüsrev de yolundan çekildiğine göre, payitahtta iktidarın en yüksek kademelerinde ya doğrudan ödeme yaptığı ya da kolayca yanına çekebildiği yeteri kadar adamı vardır. Bununla birlikte, sorun şu ki, Konya zaferinin ardından yaşanan ilk Suriye krizi örneğinde olduğu gibi, Paşa hesaplarını Avrupa'nın birlik olamaması üzerine yapmış olsa da, bu defa belli başlı Avrupa devletleri hızlı bir biçimde birlikte davranmış ve ona bir Ortak Nota (27 Temmuz 1839 Ortak Notası) vererek, kendilerinin Babıâli'nin Mehmed Ali ile bütün doğrudan müzakereleri askı-

ya almasından ve böylesi müzakerelerin ancak kendileri aracılığıyla yürütülmesinden yana olduğunu bildirmiştir. Bu Ortak Notanın bütün içerimlerini –yani İstanbul ile onun arasındaki uyuşmazlığın, Hüsrev'in azledilmesi ya da donanmanın iade edilmesiyle sınırlı bir sorun olmaktan çıktığını, artık Avrupa'nın bir sorunu haline geldiğini– özümsemesi Mehmed Ali'nin iki yılını alacaktır. Bununla birlikte, sonunda Mehmed Ali Osmanlı politikasının dar sınırlarının dışına çıkmış ve eylemlerinin artık gerçek anlamda küresel uzantılarının olduğunu fark etmiştir.

Mehmed Ali'nin bir Osmanlı politikacısından dünya çapında bir devlet adamı olmaya doğru bu ikinci dönüşümündeki kilit unsur, Paşanın askeri zaferlerinin politik olarak ne anlama geldiğine yönelik aklı başında, sakin bir değerlendirmedir. Oğluyla aralarındaki bir dizi çarpıcı bir biçimde açık ve öğretici yazışmadan anlaşılacağı üzere, askeri zaferlerinin geniş kapsamlı uzantıları yavaş yavaş Paşanın kafasında canlanmaya başlamıştır. Paşa ilk kez oğluna yazdığında, Suriye'den ve Adana'dan çekilmeleri konusunda ısrar eden Avrupalıların, Osmanlı İmparatorluğunu bölünmekten kurtarma amacı taşıdıklarını anlatır. Bu bölünme, Paşaya göre, onun yararına olmayacaktır; aslında böyle bir bölünme, Rusların askerlerini İstanbul'a çıkararak imparatorluğun doğu yarısını ele geçirmeleriyle ve Britanyalıların da Mısır'da yuvalanarak batı yarısını işgal etmesiyle sonuçlanacaktır. Paşa ardından oğlundan, eğer Rus ilerlemesini durdurmak için Anadolu'yu işgal edecek ve böylelikle Britanya'nın Mısır'ı işgal etme bahanesini elinden alacak olurlarsa, seçeneklerinin

neler olacağını kendisine açıkça anlatmasını ister (Mısır Milli Arşivi, 1839d). İbrahim'in cevabı şaşırtıcı bir biçimde açıktır: İbrahim babasına askerlerini Yemen'den ve Arabistan'dan çekebileceğini ve böylece 100.000 adam toplayabileceğini söyler. Bu kadar büyük bir orduyla Anadolu'yu işgal edebilecektir. İbrahim Rusları da yenebileceği konusunda en ufak bir kuşkusu olmadığını sözlerine ayrıca ekler. Sorun, ona göre, Suriyeliler ve onların cephe gerisinde yaratacağı tehlikelerdir: "Nizip'teki zaferimizden ve bütün [Suriye'deki] kutlamalardan sonra bile Suriyeliler silahlarını hâlâ bize doğrultmuş durumda... Şu çok net ve açık ki, eğer [Ruslara] yenilecek olursak geri çekilme yollarımızı kesecekler [buna kararlılar]" (Mısır Milli Arşivi, 1839e).

Mehmed Ali oğluna bir cevap yazarak, İngiliz ve Fransız elçileriyle çok yakın bir zamanda yaptıkları bir toplantıda, Suriye ve Adana'yı elde tutma konusunda ısrarını yinelediği; ama Girit'ten çekilme meselesini muallakta bıraktığı konusunda onu bilgilendirir (Mısır Milli Arşivi, 1839f). İbrahim böylece Adana'yı mümkün olduğunca elde tutma konusunda babasıyla hemfikir olur. Ama İbrahim aynı zamanda, eğer gerekirse, Adana'yı elde tutma karşılığında iki "Kutsal Şehir"i sultana verme önerisinde bulunur. Yine de İbrahim mektubunun sonunda, kötünün de kötüsü gerçekleşecek ve Avrupalılar Adana'dan çekilmeleri konusunda ısrar edecek olurlarsa ve bu durumda, ona göre, o şehri elde tutmak beş milletle savaşa tutuşmak anlamına gelecekse, buna değmeyeceğini düşündüğünü yazar (Mısır Milli Arşivi, 1839g).

Aklı başında, sakin bir değerlendirmenin ortaya koyduğu üzere, Mehmed Ali zor yoluyla aldığı bütün o toprakları elinde tutamayacağını gayet iyi bilmektedir. Sorun, ne kadarını sultana vermesi gerektiğidir. Ve karşılığında ne alabilecektir? İki yıl boyunca İskenderiye ile İstanbul arasında elçiler mekik dokur. İbrahim sürekli olarak Mısır'ı bilgilendirmektedir ve babası da Avrupalı elçilerle düzenli olarak toplantı yapmaktadır. Mehmed Ali ilk göz kırpanın kendisi olmaması için elinden geleni yapar ve mümkün olduğu kadar fazla toprağı elinde tutmak için bastırır. Sonunda, bölgesel genişlemesinin karşısında duran katı Avrupa muhalefeti iyice ayyuka çıkar ve Paşaya göre, yanında duran tek ülke olan Fransa da, yalnızca oğluna itiraf ettiği üzere, herhangi bir şekilde "Mısır aşkı" yüzünden yanında değildir. Yanında olmasını şöyle açıklar: "Çünkü Fransa kendisini içinde bulduğu politik yalıtılmışlıktan kurtulmak istiyordu..." Ve ekler: "Fransa hakkındaki hislerim zaman içinde doğru çıktı. Boyun eğmekten başka seçeneğim yok" (Mısır Milli Arşivi, 1840). Palmerston Avusturya, Prusya ve Rusya'yı, Temmuz 1840'ta, "Levant'ta Asayişin Sağlanması İçin Konvansiyon" olarak bilinen bir toplantı için Londra'ya davet edince ve Konvansiyon da Mehmed Ali'yi sert bir dille uyardığı bir bildiri yayımlayarak, donanmayı İstanbul'a iade etmez ve oğluna Suriye ile Anadolu'da işgal ettiği tüm topraklardan çekilme emri vermezse, bunun kötü sonuçlarına katlanacağı tehdidinde bulununca, Mehmed Ali Fransız arabuluculuğu kartını oynayarak elini güçlendirmeye çalışır. Bu

arabuluculuk başarısız olduktan sonra bile Paşa umudunu kaybetmez; şansına ve olayların istediği gibi sonuçlanacağına inanmaktadır.

Bu sinir savaşı, Britanya'nın sonunda Beyrut'u bombaladığı ve ardından karaya asker çıkardığı Eylül 1840'ta zirve yapar. Çok geçmeden, İbrahim'in bir yıl önce en çok korktuğu şey meydana gelir: Bütün Suriye topraklarında, Mehmed Ali yönetimine karşı geniş katılımlı bir ayaklanma patlak verir. Eğer savaşa devam ederse her şeyi kaybedebileceğini gören ama aynı zamanda Sultanın onu Mısır valiliğinden uzaklaştırma doğrultusundaki en son hamlesine Palmerston'un itiraz ettiğinin ve dahası, Britanyalıların onun gözdesi olan bu viyaletteki görevinde kalması için araya girmeye istekli olduğunun da farkında olan Mehmed Ali, dış ilişkilerdeki sadık Ermeni danışmanı Boghos'a, Beyrut'a yeni gelmiş Britanyalı amiral Sir Charles Napier'in müzakereleri yürütme davetini kabul etmesini buyurur. Bu müzakereler boyunca Napier'in önerdiği şudur: Eğer Paşa, Sultan ile aralarındaki itilaflar konusunda bir uzlaşmaya varıp donanmayı iade eder ve Suriye'nin hemen boşaltılması emrini verirse, "atılacak bu gibi adımlar ona Müttefik Güçlerin garantisi altında, Mısır'da verasete dayalı bir yönetim sağlayacaktır" (Kutluoğlu, 1998, 174). Bunun beklediği altın fırsat olduğu sonucuna varan Mehmed Ali, oğluna hemen haber salarak Suriye'yi terk etmesini söyler.

İbrahim kısa bir süre sonra devasa orduyu Mısır'a geri çeker ve Mehmed Ali Osmanlı donanmasının İstanbul'a seyrine izin verir. Bu gelişmelerin hemen ardından Avrupalılar Babıâli'den ricada bulunarak, Mehmed Ali'ye çoktan beri vaat edilen, vesayete dayalı yönetimin verilmesini isterler. 20 Şubat 1841'de, Sultanın, elinde görevlendirme fermanı taşıyan bir elçisi İskenderiye limanına ulaşır. Bu ferman Mehmed Ali'ye, Mısır valiliğinin babadan oğula geçecek şekilde mülkiyetini vermektedir. Ayrıca Mısır ordusunu 18.000 kişiyle sınırlandırmakta; Mehmed Ali'yi Babıâli'nin kabul ettiği bütün kanunlara ve imzaladığı bütün anlaşmalara uymakla yükümlü kılmakta ve Kahire'nin İstanbul'a göndermek zorunda olduğu yıllık bir vergi miktarı tayin etmektedir. Bu fermanı alır almaz Mehmed Ali sevinçten havalara uçar. Bununla birlikte, kabul edemeyeceği bazı önemli şartlar da vardır. Ne ilginçtir ki, Mehmed Ali'nin silahlı kuvvetlerdeki asker sayısını azaltmaya herhangi bir itirazı yoktur; bu konudaki tek ricası, ordudaki üst düzey subayların tayininin, fermanın orijinal olarak şart koştuğu gibi Sultana değil, kendisine bırakılmasıdır. Bazı müzakereler sonrasında, bu ricası kabul edilmiştir. Mehmed Ali ayrıca yıllık vergi miktarında da indirime gidilmesini sağlamıştır. En önemlisi, Mehmed Ali, Sultanın onun vârisini doğrudan kan bağı olan evlatları ve torunları arasından seçme hakkını elinde tutmasına şiddetle itiraz etmiştir. Mehmed Ali İstanbul'a bir mektup yazarak bu şartı kabul

edemeyeceğini; çünkü bunun kendisinin ölümünden sonra iç savaşın kapısını aralayacağını söyler (Mısır Milli Arşivi, 1841a). İstanbul'da yapılan bazı değerlendirmelerden sonra, Mehmed Ali'nin bütün taleplerine olumlu yanıt verilir ve onun eline 7 Haziran 1841'de geçen, 24 Mayıs tarihli yeni bir ferman çıkarılır. Üç hafta sonra Mehmed Ali Babıâli'ye şunları yazar:

> *Bu hayırlı haberi [ferman] aldığımda, beni ziyadesiyle memnun eden bu cömert lütuf karşısında şükran hisleriyle doldum. Hiç vakit kaybetmeden onu kabul ettim ve şanına yakışır büyük törenler düzenledim... Gördüğüm anda, ona şükran dolu adımlarla yaklaştım ve dudaklarım onu öpme şerefine nail oldu. [Elçinin] mübarek elleriyle taşıdığı madalya ile onurlandırıldım ve hâlihazırda sadakatimin nişaneleriyle dolu göğsüm onunla süslendi. Bütün ulema ve devlet erkânı huzurdaydı ve ferman hepsine yüksek sesle okundu. Sonra herkes Sultanımıza övgülerini dile getirdi ve ona uzun ömürler diledi. Bu kutlu haberle bütün tebaamız da sevinsin diye, Kahire'de ve diğer şehirlerde, bu olaydan duyulan sevinç ve mutluluğun ifadesi olarak top atışları yapıldı (Mısır Milli Arşivi, 1841b).*

7
ZAFER

Mehmed Ali, yetmiş bir yaşındayken nihayet rahat bir nefes almıştır. 1841 fermanı, ona 1801 yılında Mısır'a ayak bastığı günden beri uğruna mücadele ettiği şeyi vermiştir. Şimdi artık elinde, her şeyden çok değer verdiği bu vilayeti ölene kadar yönetmeyi sürdüreceğine ve öldükten sonra da vârislerinin Mısır valiliğini ve artan servetini miras alacaklarına dair Osmanlı Sultanı tarafından verilen ve bütün büyük Avrupalı güçler tarafından da desteklenen kesin bir taahhüt vardır. Bu ferman her ne kadar Mısır valiliğini *yasal olarak* ölene kadar ona bağışlıyor olsa da, o zaten Mısır'a gelişinin ilk yıllarından beri bu vilayeti *fiili olarak* İstanbul'dan bağımsız bir şekilde yönetmektedir. Mehmed Ali'nin, beklenebileceği üzere, giderek daha karmaşık bir hal alan bu işlerin tek başına üstesinden gelmesi mümkün değildir ve istemeyerek de olsa otoritesinin bir bölümünü yeni bir bürokrasiye devretmeye mecbur kalmıştır. Bu bürokrasi, sıkı sıkıya denetlemiş olsa da, zaman içinde her geçen gün daha etkili hale gelmiştir ve o tarihten kalma ciltler dolusu belgeden anlaşıldığı kadarıyla, belli bir profesyonellik ve özsaygı düzeyine erişmiştir. Bu bürokrasinin büyümesinde ve profesyonel bir kamu yönetiminin gelişmesindeki kilit unsur, devletin emeklilik sistemini düzenleyen bir yasanın Ağustos 1844'te kabul edilmesidir. Bu yasa yalnızca Paşaya ve sülalesine yakınlık derecesine göre değil, hizmet süresine göre de emekli maaşı tahsis etmektedir ve bu yüzden de yasa, hanedan yönetiminden modern bir bürokrasiye geçişin önemli bir adımıdır.

Yine de Paşanın bütün adamları kamu görevlisi olmamıştır ve emeklilik yasası da bütün zevatı bürokrata dönüştürmüş değildir. Edindiği onca tecrübenin ardından, Mehmed Ali seçkin zümresini dizginlemenin bir aracı olarak yasaya güvenmeye başlamıştır ve 1840'lı yıllarda, bu yasal reform süreci karmaşık ve esnek bir yasal sisteme evrilmiştir.

Daha önce anlatıldığı üzere, giderek karmaşık hale gelen devlet işlerini yürütmekte kendisine yardımcı olmak üzere güvendiği âyan yakın akrabalar, arkadaşlar, Kavala'dan tanıdıklar ve eski kölelerden oluşmaktadır. Bu grupta ayrıca Kıpti kâtipler, Ermeni danışmanlar, Avrupalı teknik uzmanlar ve Paşanın dillere destan zenginliklerinden faydalanmak için Mısır'a koşan, her sınıftan, Türkçe konuşan zevat da vardır. Bu zümrenin birbirine hiç benzemeyen unsurlarını bir arada tutmak ve yetkilerini kötüye kullanmalarını engellemek kolay bir iş değildir. İhmalkâr davranışlara ya da uygunsuz hareketlere dair bir rapor aldığında Paşa derhal harekete geçmekte, yanlış yapan kişiyi huzuruna çağırmakta ve işten çıkarmadan tutun da ölüme kadar varan cezasını hemen orada anında kesmektedir. Ara sıra kendisi de denetleme turlarına çıkmakta, önceden haber vermeksizin aniden belirivermekte ve görevinin başında olmayan bir gafili şiddetle cezalandırmaktadır. Temmuz 1844'te yaşanan meşhur bir örnekte, Paşa kendisine bildi-

rilen ciddi bir bütçe açığını araştırması için bütün kıdemli memurlarını seferber etmiştir. Sonunda bazı görevliler tüm cesaretlerini toplayıp huzuruna çıkarak doğruları bir bir anlattığında, Paşa korkunç bir öfkeye kapılarak, oğlu İbrahim ile yeğeni Şerif Paşayı sırasıyla ihanet ve açgözlülükle suçlamış ve deliler gibi bağırarak, adamlarını eğitme ümidini tümden yitirdiğini ve bundan böyle Mekke'de inzivaya çekileceğini duyurmuştur (Rivlin, 1961, 70-72).

Mehmed Ali'ye Mısır valiliğini bahşeden, 1841 tarihli imparatorluk fermanına ek olarak, Eylül 1842'de, genç sultan Abdülmecid onu nâzır statüsüne taşımıştır. İstanbul ile ilişkilerindeki bu yeni meşruiyet duygusunun zevkine varan Mehmed Ali, kendi tayin ettiği zevatın bazı üyelerinin sorumsuzluk olarak addettiği davranışları karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Paşa, Mısır'da yaşadıkları *dolce vita*yı [tatlı hayat] unutmamaları konusunda onlara tekrar tekrar ricada bulunmuştur. Onlardan Mısır'ın başka ülkelere benzemediğinin farkında olmalarını istirham etmiştir: Coğrafi konumu sayesinde, bu ülkenin zengin toprağı yılda üç, bazen dört kez ürün vermektedir; doğuda Çin ve Hindistan'ı kuzeydeki Avrupa ile bağlayan stratejik konumu onu dünyada eşsiz kılmaktadır. Paşa onlara bu ülkenin uzun tarihini hatırlatmış ve ısrarla, iki görkemli tarihsel uğrağı, Firavunlar ve Batlamyuslar [Romalılar] zamanını yaşamış bu ülkenin, günün birinde eski görkemli günlerine geri döneceğini söylemiştir. Ama bu tembelliklerinden ve kayıtsızlıklarından vazgeçmezlerse, o günlerin asla gelmeyeceğini eklemeyi de unutmamıştır (Mısır Milli Arşivi, 1843).

Gelgelelim, Paşanın hizmetindekileri öyle olmakla suçladığı bu "tembellik" ve "kayıtsızlık" hali, kendi liderlik tarzının doğrudan bir ürünüdür. En iyi yönetim şeklinin, adalet ve insanlığı mutlak iktidarla birleştiren yönetim olduğuna inanan Mehmed Ali, hiçbir gerçek iktidar gücünü memurlarına devretmemiş ve onlar da bunun bir sonucu olarak hiçbir sorumluluk ve kamuya hizmet duygusu geliştirmemiştir. Yönetimde üst kademeleri işgal eden memurların bile, velinimetlerinden korktukları için sesi soluğu çıkmamaktadır. Bu insanlar iki büklüm bir halde tavsiyelerini ya da kanaatlerini sunmaktadır; ama hiçbir zaman inisiyatif almamakta ya da bir politika üretmemektedir. Ayrıca bu insanlara "devlet" işlerinde hiçbir zaman güvenilmemektedir; çünkü bu meseleler özünde aile meseleleridir. Örneğin Mehmed Ali Suriye krizinin doruğa tırmandığı günlerde İbrahim'e yazarak, ondan üst düzey komutanlarına danışıp onlardan Sultanla müzakere etmenin en iyi yolunun ne olduğuna dair görüş almasını istediğinde, oğlu onun zaten biliyor olması gereken şeyi söyleyerek karşılık vermiştir Paşaya: "Burada, benim yanımda olan generaller... hariciyenin bu meseleleri hakkında bilgi sahibi değiller ve kuralı bozup eğer onlarla bu meseleleri tartışacak olsam bile, hiçbir tecrübeleri olmadığından bu konuda bir fikir beyan edemeyeceklerdir" (Mısır Milli Arşivi, 1839g).

Mısır'a iyice yerleşmek için en iyi stratejinin sadık bir hanedan kurmak olduğu fikrine kapılan Paşanın şimdi karşılaştığı sorun, hanedan mensuplarını nasıl denetleyip dizginleyeceğidir. Baba nasihati olarak söylenen sözler bazen

işe yaramaktadır; yaramadığı durumlarda da şiddetli cezalar vermek zorunda kalınmaktadır. Ama Mehmed Ali gayet iyi bilmektedir ki, bütün bunlar gelip geçici önemlerdir ve politik içgüdüleri ona daha kalıcı çözümlerin bulunması gerektiğini söylemektir.

Mehmed Ali'nin hukuka ve tarihe aşina oluşunun paha biçilmez değerini burada görüyoruz; zira onun tarihte yaşanmış örneklerden ders çıkarmaya ilgi duyduğunu gösteren oldukça fazla kanıt bulunmaktadır. Paşa kendinden önceki hanedanların, özellikle de Osmanlıların, âyan mensuplarının kontrolü yoluyla ve zorunlu artıyı üretmeleri karşılığında tebaaya adalet sağlayarak başardıkları yönetimlerini pekiştirmek için hukuku nasıl kullandıklarının bilincindedir. Her ne kadar kırk yaşına kadar okur-yazar olmasa da, Mehmed Ali özellikle de tarih alanında etkileyici bir biçimde "bilgili"dir. Paşanın danışmanları ve tercümanları boş zamanlarında ona sürekli kitap okumaktadır ve sayısız mektubundan, özellikle de oğluna yazdıklarından da gayet belli olduğu üzere, geçmişe dair bilgisi bugüne dair kavrayışını önemli oranda şekillendirmiştir. Mısır tarihine gayet aşina olduğu tartışma götürmez bir gerçektir ve yukarıda sözü edilen kaynakların gösterdiği üzere, özellikle de Firavunlar ve Batlamyuslar dönemine büyük ilgi duymuştur; ama Memlükler ile Osmanlılar dönemi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. 1820'de kurduğu Amiri Yayınevi tarafından basılan kitapların listesinden, Paşaya ilham kaynağı olmuş tarihsel şahsiyetlerin kimler olduğuna dair bir fikir edinebiliriz. Aralarında Büyük İskender, Büyük Yekaterina, II.

Friedrich ve elbette Napoléon gibi isimler bulunmaktadır ve bütün bu tarihsel simalar onun ilgisini çekmiştir. Paşa, karşılaştığı benzer sorunlarla onların nasıl başa çıktığını öğrenmek için bu simaların biyografilerini okumuştur. Kendisine hiçbir şey katmayacağına inandığı için Machiavelli'nin *Prens* adlı kitabının çevrilmesi ve basılması önerisini reddetme hikâyesi meşhurdur; öte yandan, İbn Haldun'un onun için bu İtalyan politik filozoftan daha öğretici olduğunu söylediği de pek bilinmez (Nallino, 2005, 130).

Her şeyden önce, Mehmed Ali Osmanlı tarihini ve hukukunu, Osmanlıların, kelimenin dar anlamıyla "Osman oğullarının", kullarının, yani reayanın haklarını çiğnemesinler diye askeri zümreyi dizginlemeye gayret ettiğini çok iyi bilmektedir. Burada Osmanlı sultanları, sultanların İslam hukukunu, yani şeriatı tamamlayıcı olarak görülen yasalar koymalarına imkân veren, klasik, İslamcı *siyaset-i şeriyye*[1] kavramına yaslanmışlardır. Osmanlılar bu şekilde oluşan yasalara "kanun" demektedir ve giderek ayrıntılı bir hale gelen bu hukuki sistem de siyaset olarak adlandırılmıştır. Osmanlılar böylelikle özel hukuk alanında en çok başvurulan şer'i hükümleri, kamu hukukuyla ilgili meselelerde en çok müracaat edilen *siyaset* ile tamamlamışlardır.

Mehmed Ali, Osmanlıların yasalara ilişkin bu yaratıcı tecrübelerini gayet yakından bilmektedir. Ona göre, özel bir değeri olanlar, sultanların, âyanın imtiyazlarını

1. Kamu otoritesinin, özellikle kamu hukuku alanında, dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler ve bu çerçevede uygulamalar yapma yetkisi [*İslam Ansiklopedisi*] –çn.

kötüye kullanmasını ve tebaanın haklarını çiğnemesini engellemek için sürekli yenilerini çıkardığı kanunnamelerdir. 1840'lı yıllarda, Paşa hem âyanla hem de tebaayla ilişkilerinin çeşitli yönlerini düzenlemek için bu meyanda birçok yasa geçirmiştir. Bu kanunlar Osmanlı Mısır'ında görülmüş bir şey değildir; çünkü daha önce Mısır'da, kendisine böylesi yasal yetkiler tanınmış bir vali bulunmamıştır. Mehmed Ali'nin koyduğu bu kurallar, âyanın bazı eylemlerini (rüşvet, tembellik, ihmalkârlık, kanun ve nizamnameleri görmezden gelme vb) suç sayarak ve hak ettikleri cezaları (çoğu kez para cezası ve hapis; fiziksel cezalar tebaa içindir) öngörerek onları denetim altına almaya çalışma gayretinin ifadesidir. Aynı zamanda, tebaanın işlediği suçları tanımlamakta ve failleri için sabit cezalar tayin etmektedir. Dahası, geleneksel şer'i mahkemeler ile paralel işleyen özel hukuk birimleri oluşturulmuş ve bunlara Paşanın koyduğu kanunları uygulamaları için bölgesel ve/veya bürokratik idareciler atanmıştır. Kısacası, 1840'lı yıllarda ülkenin tamamında güvenliğin sağlanması için temel bir araç olan karmaşık bir hukuk sistemi kurulmuştur ve bu sistem klasik şer'i hükümlerin ayrıntılı bir düzenlenmesini olduğu kadar, bu hükümlerin Osmanlı siyaset anlayışı ile yenilikçi bir şekilde eşleştirilmesini de kapsamaktadır. Paşanın kendi amaçları doğrultusunda yürürlüğe koyduğu diğer yenilikler gibi, bu hukuki mekanizma da sonunda dallanıp budaklanarak, daha sonraki yıllarda çok katmanlı bir yasal sisteme evrilmiştir ve bunun Paşanın en önemli yeniliklerinden biri olduğu görülmüştür.

Paşanın Türkçe konuşan âyanla ilişkisi –herkesin malûmu olduğu üzere, Mısır'daki nazik konumunu pekiştirme hususundaki hiç dinmeyen arzusunun yön verdiği ilişki– ne kadar karmaşıksa, tebaasıyla, yani Arapça konuşan Mısır halkıyla ilişkisi de aynı oranda karmaşıktır. Her şeyden önce, Paşa servetinin kaynağının Mısırlılar, yani bu toprakların insanları olduğunu gayet iyi bilmektedir. Onun için Mısır köylüsü, *fellah*, bir keresinde memurlarından birine kendi unvanıyla hitap ederek yazdığı gibi (Sami, 1928, II, 474), onun *velinimet*idir.

Ne var ki, Mehmed Ali'nin Mısırlıları nasıl gördüğü meselesi çok müphemdir. Bir yandan, Paşa, elde ettiği ne kadar servet ve güç varsa hepsinin Mısır valisi olarak bulunduğu konumdan kaynaklandığını bilmektedir. Mısır onun sağmal ineğidir ve yukarıda belirtildiği üzere, bu değerli toprakların eşsiz özelliklerini, stratejik coğrafi konumunu ve uzun tarihini takdir etmektedir. Dahası, Paşanın Avrupalı ziyaretçileriyle sayısız buluşmasında anlattıklarının ve daha da önemlisi kâtiplerine, özellikle de oğlu İbrahim Paşaya hitaben yazdırdığı mektupların gösterdiği üzere, Mehmed Ali tebaasıyla sahiden samimi olarak ilgilenmektedir. Bu mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla, Paşa, kendisini, kaderinde Mısır'ı 1801'de geldiği zaman bulduğu karanlık ve sefaletten çekip çıkarmak ve medeniyetin ışığına kavuşturmak yazılı olan biri olarak görmektedir.

Diğer yandan, Mehmed Ali'nin Mısırlıları "medenileştirmek" ve paylarına düşeni artırmak adına yürüttüğü politikaların bunlarla alakası yoktur; aksine, bu politikalar eşine rastlanmamış yoksullaşmanın, acı ve sefaletin kaynağıdır. Onun tekelci yasaları ve bu yasaları uygulamak için aldığı zalimce önlemler, emeklerinin ürünlerini daha yüksek fiyata geri almak üzere hükümetin tekel depolarına satmak zorunda kaldıkları için, sayısız köylü aileyi yoksulluğun kucağına itmiştir. Köylüler eskiden mültezimlerin toprağında zorunlu olarak bedelsiz çalıştırılırken, Mehmed Ali'nin altyapı projeleri aynı köylülere bu defa köylerinden çok daha uzakta ve her yıl çok daha uzun süre bedelsiz çalışma zorunluluğu getirmiştir. Üstüne üstlük, Paşanın 1810'larda başlattığı, tarım sektörünün baştan aşağı yeniden örgütlenmesi, birçok köylünün, giderek ağırlaşan yükümlülüklerini yerine getiremez hale gelmeleri yüzünden topraklarını kaybetmesine neden olmuştur.

Çalışanlar açısından, Mehmed Ali'nin fabrikaları da anlatılması imkânsız bir sefalet kaynağıdır. Bu fabrikalar, daha sonraki birçok gözlemci tarafından, endüstrileşme çabalarında Britanya ve daha sonra da Fransa modellerinin izinden gitmeyi sağlayarak, Mısır'ı bir sanayi ülkesine dönüştürme potansiyeline sahip yerler olarak göklere çıkarılmıştır. Bu gözlemciler ayrıca kendi endüstrisiyle rekabete neden olabileceğinden korkan Britanya'nın, Paşanın gelişmekte olan endüstrileşme çabasına karşı çıktığını ve Osmanlı İmparatorluğunu başarılı bir biçimde bir ticaret anlaşması –1938, Baltalimanı Antlaşması– imzalamaya zor-

ladığını da eklemiştir. Baltalimanı Antlaşması, ithalattaki gümrük vergilerini yüzde 5'e düşürmüş ve Paşanın yeni fabrikalarının ihtiyaç duyduğu koruyucu gümrük önlemlerini kaldırarak, bu umut vaat eden çabanın çöküşüne katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, fabrikaların makineleri için güç kaynağı olan odun ve kömürün yokluğundan tutun da, bu fabrikaların işletilmesi için gerekli olan idari ve teknik becerinin yoksunluğuna ve gerek yenileşmeyi gerek esnekliği engelleyen aşırı merkezi yönetime kadar, başka ciddi iç sorunlar da vardır. Yine de çoğu tarihsel anlatı, katkı sağlayan bir dizi faktörün bir araya geldiği noktasında mutabıktır: Kendi iradesi dışında çalışmaya zorlanan büyük bir emek gücü vardır; Paşanın adamları kadınları ve çocukları da çalıştırmaktadır; işçiler genellikle güç kaynağını da kendileri sağlamaktadır; fabrikalarda katı bir disiplin rejimi uygulanmaktadır ve gerek grevler gerek iş bırakmalar yaygındır. Kısacası, Paşanın sanayileşme girişiminin çöküşünün nedenlerine dair belli bazı tartışmalar olmakla birlikte, bütün kaynaklar, bu fabrikaların oralarda zorla çalıştırılan ve sayıları 30.000 ila 40.000 arası değişen işçilerin hiç de sıcak bakmadığı yerler olduğunu belirtmektedir.

İşin tuhaf yanı, Mehmed Ali'nin eğitim politikası da aynı oranda rağbet görmeyen uygulamalardandır. Paşa genelde ülke çapında birçok okul açmış biri olarak anlatılır. Bu okullara giden köylü çocuklara yalnızca kitapları değil, barınma yerleri, yiyecek ve giyecekleri de ücretsiz sağlanmaktadır. Bununla birlikte, yakından bakılınca, Paşanın eğitim politikasının ciddi sorunları olduğu görülmektedir.

Her şeyden önce, bu politika bütünüyle, ileri politeknik (yani tıp, mühendislik, tarım ve metalurji vb) okullarının, onlara öğrenci sağlayacak ilk ve orta öğrenim kurumlarından önce kurulmasından kaynaklanan yapısal bir dengesizlikten mustariptir. Mehmed Ali'nin eğitimi tabana yayma fikrine karşı olduğu ve tek derdinin, kendisine çok pahalıya patlayan yabancı uzmanların yerini alacak sınırlı sayıda çocuğu eğitmek (Mısır Milli Arşivi, 1836) olduğu gerçeğine uygun olarak, ilkokullardaki öğrenci sayısı çok düşük tutulmuş ve doğal olarak, yüksek politeknik okullarının hazırlıklı öğrenci talebi karşılanamamıştır. Bundan dolayı, yüksek politeknik okulları genelde, henüz öğrenim süreçlerini tamamlamamış olan ilkokul ve ortaokul öğrencileri arasından öğrenci almıştır. Üstüne üstlük, eğitim yöntemi ezbere dayalıdır ve bu da öğrencilerdeki olası her türlü yaratıcılığı öldürmektedir. Yetmezmiş gibi, okullar tam anlamıyla askeri bir disiplinle yönetilmektedir. Örneğin öğrencilerin evlerinden zorla alınıp kaçırılma biçimi, insanlara genç erkeklerin orduya alınma biçimini hatırlatmaktadır. Bir kere "kayıt yaptırdıktan" sonra, öğrenciler artık okula gitmek ve orada yaşamak zorundadır; aileleriyle kalmalarına izin verilmemektedir. Öğretmenler düzenli olarak, kırbaçlamak gibi ağır fiziksel cezalar uygulamaktadır. Kendileri yetmezmiş gibi, okuldan kaçanların babaları da dayakla cezalandırılmaktadır. Son olarak, okullarından mezun olan çocuklar istedikleri işi seçmekte özgür değildir; Paşanın işletmelerinden birinde çalışmak zorundadır. İşte aileler, okulların bu işleyiş biçimi ile çocukların buraya alınış tarzı yüzün-

den, Paşanın eğitim politikasına karşı direnmişlerdir; bazı annelerin, Paşanın adamları gelip almasın diye çocuklarını kör etmesi ya da onların parmaklarını kesmesi gibi eylemler söz konusu olmuştur. Mehmed Ali bu tür örnekleri duyunca, söz konusu eylemleri gerçekleştiren bazı kadınların Nil'e atılarak boğulmasını emretmiştir (Mısır Milli Arşivi, 1835).

Fakat hepsinden beteri, Paşanın, genç Mısırlı erkeklerin en az iki neslinin eşi benzeri görülmemiş acılar içinde telef olmasına neden olan askere alma politikasıdır. Paşanın ordusunda ve donanmasında zorla hizmet etmek üzere toplanan on binlerce köylü genç, evlerinden koparılıp alınırken tarifi imkânsız korkular yaşamış, sonrasında acımasız bir disipline tâbi tutulmuş ve sonunda, onlar için hiçbir anlamı olmayan muharebelere sokulmuştur. Daha önce bahsedildiği üzere, insanlar daha çok kan ve daha yüksek vergiden başka hiçbir sonuç doğurmayan bu politikaya direnmek için ellerinden ne geliyorsa yapmıştır. Kitlesel ayaklanmalar Mehmed Ali Paşanın güçleri tarafından acımasızca bastırıldıktan sonra, insanlar çaresizce olmadık yollara başvurmuştur: Bunlar arasında, zorla asker toplayan çetelerin elinden kurtulmak için sıklıkla köylerden kaçmak, kendini sakat bırakmak ve yakalananlara ağır cezalar verilmesine rağmen topluca askerden firar etmek en sık rastlanan yollardır.

Buna karşın, Mehmed Ali'nin tıp alanındaki politikası Mısırlılar için çok faydalı olmuş ve en az direnişle karşılaşmıştır. Yukarıda gördüğümüz üzere, 1820'lerde gündeme gelen yeni tıbbi kuruluşlar doğrudan Paşanın ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Bununla birlikte, za-

man içinde ve öteki politikalarla birlikte, tıbbi uygulamalar yavaş yavaş hız kazanarak ordu ve donanma sınırlarının ötesine geçmiş ve bunların etkileri sivil hayata yayılmıştır; süreç içinde, tıbbi uygulamalar toplumun genelinde kabul görmüştür. Halkın Paşanın tıbbi yeniliklerine tepkisini belirleyen unsur, bu yeniliklerin herkesin tiksindiği orduyla ne kadar bağlantılı olduğuna dair genel algı olmuştur. Örneğin belirgin askeri doğasına uygun olarak, Kasr el-Ayni Eğitim Hastanesi yeni tıbbi kurumlar içinde en çok direnişle karşılaşan kurumdur. Benzer bir biçimde, kırıp geçiren kolera ve veba salgınlarıyla baş etmek için uygulanan karantina sistemi, katı bir askeri disiplinle yürütüldüğü için şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bununla birlikte, askeri olan her şeye karşı giderek sertleşen köylü tepkileriyle çarpıcı bir zıtlık içinde, taşrada ve şehirlerde açılmış olan ve bedava hizmet veren çeşitli küçük klinikler, özellikle acil durumlarda parasız tıbbi tedavi alabilen halk tarafından himaye görmüştür. Aynı şekilde, çocukları ülke çapında çiçek hastalığına karşı aşılamak gibi iddialı bir program büyük oranda başarılı olmuştur. İlk başlarda aşı fikri, köylüler bunun çocuklarını ileride askere almak için damgalamayı amaçlayan kötü niyetli bir programın parçası olduğunu düşündükleri için, direnişle karşılaşmıştır. Ama sonunda, özellikle de 1841'deki düzenlemeler sonrasında ordu pasif bir konuma geldikten sonra, on binlerce küçük çocuk, köylülerin ve yöredeki şeyhlerin yardımları sayesinde başarılı bir biçimde aşılanmıştır; bu sayede yıllık çocuk ölümlerinde önemli oranda azalma gerçekleşmiştir. Son olarak ve yine polis

ile ordu gücünden ziyade köylerdeki şeyhlerin sayesinde, görevliler üç yıllık bir sürede bitirilebilen ve Mehmed Ali'nin –"Ülkemizin nüfusunu tam olarak bilelim ve yükselen medeniyetimiz için bir temel olsun" sözleriyle amacını ifade ettiği (Sami, 1928, II, 535-36)– bizzat ilgilendiği, etkileyici bir genel sayım yapmayı başarabilmiştir.

PAŞANIN SON YILLARI

Sultanla barış yapmak ve hem zevat hem de tebaası üzerinde kontrol sağlamak gibi uzun dönemli kaygılarının ikisinde de tatmin edici bir sonuca erişen Mehmed Ali, hayatının kalan son yedi yılını, haleflerine yönetmeleri için daha da müreffeh bir ülke bırakma uğraşıyla geçirmiştir.

1844'te Paşa, Fransa'ya, eğitim alanındaki gelişmeleri yerinde takip etmek üzere büyük bir görevli heyeti göndermiştir. Bu görevin askeri bir niteliği olacağı dikkate alınarak, ordunun komutası kendisine emanet edilen Süleyman Paşaya, Fransa'ya gönderilecek yetmiş uygun genç seçmesi emredilmiştir. İçinde Mısır'ın gelecekteki iki hükümdarının da –Mehmed Ali'nin kendi oğlu Said Paşa (d. 1822; hükümdarlığı 1854-1863) ve İbrahim Paşanın oğlu İsmail Paşa (d. 1830; hükümdarlığı 1863-1879)– bulunduğu bu özel öğrenci grubunun kalması için Paris'te bir ev tutulmuştur.

Ertesi yıl, daha önce bahsi geçtiği üzere, Paşa ülkede genel bir nüfus sayımı yapılmasını emretmiştir; bu yalnızca hanelerin değil, tek tek kişilerin sayıldığı modern bir sa-

yımdır. 5300'ün üzerinde kayıt memurunun görev yaptığı bu sayım, Mısır Milli Arşivi'nde muhafaza edilmektedir ve sayımda hane yapısı, cinsiyet, yaş, din, meslek, etnik köken, evlilik ve çok eşlilik durumu, göç ve fiziksel arazlar kayıt altına alınmıştır. Sayımın tamamlanması üç yılı bulmuştur ve sayım Paşanın yönetiminin yarattığı hassasiyet ve özgüvenin derecesi kadar, Mısır toplumunun derinlerine nüfuz etme kabiliyetini de göstermesi bakımından önemlidir.

1847'de Mehmed Ali, kuşaklar boyu adını yaşatacak dev bir altyapı projesinin temellerini atmıştır. Aşağı Mısır'da Nil Nehrinin akışını düzenlemek için Delta'nın en yüksek noktasına inşa edilecek, Nil Barajları ya da el-Kanatir el-Hayriye olarak bilinen bu projeyi Paşa on yıldan daha uzun bir süre önce kafasına koymuş ve burada Giza piramitlerinin taşlarını kullanmayı düşünmüştür. Ama Fransız başmühendisi onu bu olağandışı fikrinden caydırmıştır. Bir süre hevesi kaçan Mehmed Ali sonradan bu projeye yeniden ilgi duymuş ve projenin bitmiş halini görebileceğine dair umudunu hiç yitirmemiştir.

Paşanın son yılları Britanya ile ilişkilerin iyileştirilmesine tanık olmuştur. 1843'te, Britanya hükümeti şükran göstergesi olarak bir buharlı gemi göndermeye karar vermiş ve Kraliçe Victoria da kendi portresini göndererek nadir görülen bir jest yapmıştır. Paşa, oğlu İbrahim Paşayı Londra ve Paris'e yollamış ve hatta Lord Palmerston'un, Kraliçe tarafından şanına yaraşır bir şekilde karşılanacağı teminatını vermesi üzerine, kendisi de benzer bir gezi yapmayı düşünmüştür. Ne var ki, kötüye giden sağlığı böyle bir seyahati

kaldıracak gibi değildir. Fransa ile dostane ilişkileri daha da sıcak bir hal almış ve Paşa, Kral Louis Philippe ile kişisel dostluk kurmuştur. 1845'te Kral ona, Paşanın kendisi için Kalenin en yüksek yerine yaptırmakta olduğu, İstanbul tarzı büyük caminin avlusuna dikilmek üzere bir kule saati göndermiştir. Bu saat, aslen İskenderiye'de yapılmış olan ve Paşanın daha önce Fransa'ya armağan ettiği iki dikilitaştan birinin karşılığında verilmiştir.

1846 yazında, Mehmed Ali, Osmanlı payitahtına ilk ve tek ziyaretini gerçekleştirmiştir. Paşa o tarihte yetmiş altı yaşındadır; yaşı Sultan Abdülmecid'in üç katıdır ve genç sultandan fersah fersah daha tecrübeli ve meşhurdur. 19 Temmuz ile 17 Ağustos tarihleri arasındaki bu bir aylık ziyaret boyunca, Mehmed Ali çok sıcak karşılanmıştır ve görünüşe bakılırsa, sultan ile valisi arasındaki eski kırgınlıklar unutulmuştur. Hatta Mehmed Ali, bütün gücünü ve servetinin büyük kısmını kaybetmiş olan eski rakibi Hüsrev Paşaya bir nezaket ziyaretinde bile bulunmuştur. Mısır'a dönüş yolunda, doğum yeri olan Kavala'da bir mola vermiş ve orada hayrına kurmuş olduğu bir okulu ziyaret etmiştir.

Mısır'a dönüşünün hemen ardından, Mehmed Ali'nin sağlığı sonunda fena halde bozulmuştur ve artık bırakın bir ülkeyi yönetmeyi, akli melekelerini bile kullanmaktan acizdir. 1847'de, gündelik hükümet işlerini artık altmışına merdiven dayamış, kendi sağlığı da iyi olmayan İbrahim Paşa yürütmektedir. 1848 başlarında hem baba hem de oğul Akdeniz'de sağlık gezilerine çıkar. Mehmed Ali'nin buharlı gemisi plana göre önce Malta'ya, sonra da

Marsilya'ya uğrayacaktır; ama 1848'in Fransız Devrimine ilişkin haberler, onu oğluyla buluşmak üzere Napoli'ye yöneltir. Bu onların son buluşması olacaktır. Louis Philippe'in tahtan indirildiği haberini alan Mehmed Ali bunaklık belirtileri göstermeye başlar; Fransa'ya askeri bir sefer düzenleyip arkadaşını yeniden tahta geçirmeyi kafasına takmıştır. Bu arada İbrahim de, babasının ülkeyi yönetecek durumda olmadığı gerekçesiyle, Mısır valiliğinin kendisine verilmesi için İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Bundan birkaç hafta sonra, 12 Eylül 1848'de İbrahim ölür. İbrahim'in ölüm haberi sağlığı yerinde olmayan Paşadan saklanırken, hiç vakit kaybetmeden, o sırada Arabistan'da bulunan ve İbrahim'den sonra tahtın vârisi olan Mehmed Ali'nin torunu Abbas Paşaya haber yollanarak hemen Mısır'a dönmesi istenir. 10 Kasım 1848'de Abbas, İstanbul tarafından Mısır'a vali tayin edilir.

Mehmed Ali son aylarında iyice bunamıştır ve yakalandığı dizanterinin tedavi edilmesi amacıyla doktorlarının verdiği gümüş nitrat da sağlığına hiç iyi gelmemiştir. Aklının yerinde olduğu nadir anlarda bile Paşanın zihni hâlâ fantastik projeler üretmektedir; bunların içinde en garip olanı da Çin'i işgal planıdır. 2 Ağustos 1849'da, zayıf bedeni nihayet teslim olmuş ve İskenderiye'deki sarayında, Paşa öğlene doğru vefat etmiştir. Paşanın naaşı buradan alınarak Nil Nehri yoluyla Kahire'ye taşınmış; cenaze alayı ise Nil'e tepeden bakan Kasr-ül Nil Sarayından ayrılarak, karşı kıyıdaki, duaların okunduğu Seyyide Zeynep Camiine doğru yola çıkmıştır. Cenaze daha sonra Kaleye götürülmüş ve

burada, Paşanın adına yaptırılan caminin avlusuna gömülmüştür. Cenaze alayının başında, Mehmed Ali'nin oğlu Said Paşa vardır; yeni vali Abbas Paşa hariç, ailenin yaşayan tüm üyeleri törende hazır bulunmuştur. Ama dükkânlar kapalı değildir ve halk sanki hiçbir şey olmamış gibi işine gücüne bakmayı tercih etmiştir. Aslında çok az sayıda Mısırlı, kendilerini neredeyse yarım asır boyunca yönetmiş bu adamın cenaze törenine katılmıştır.

Abbas'ın 1854 yılındaki vefatının ardından, Mısır valiliği, Mehmed Ali'nin yaşayan en büyük erkek çocuğu olması nedeniyle tahtın sıradaki vârisi olan, amcası Said Paşaya geçmiştir. Onun da 1863 yılındaki ölümü üzerine, İbrahim'in oğlu olan ve İstanbul'dan varidat kurallarını değiştiren bir ferman koparmayı başararak kendi soyunun bu görevi üstlenmesini sağlayan İsmail Paşa vali olmuştur. O tarihten sonra Mısır'ı doksan yıl boyunca, 1952 yılında Albay Cemal Abdülnasır önderliğindeki bir askeri darbe bütün Mehmed Ali hanedanına son verene kadar, İsmail Paşa soyundan gelenler yönetmiştir.

8
PAŞANIN ÇOKLU MİRASI

Mehmed Ali'nin kırk üç yıllık hükümranlığı süresince çok şey olduğunu söylemek hiçbir şekilde abartı sayılmaz. Sadece Osmanlı İmparatorluğunun kendi içinde bile, Mehmed Ali'nin görev süresince dört sultan değişmiştir. Bundan çok daha fazla sayıda sadrazam, Mehmed Ali Mısır'da iktidarını pekiştirdiği süre zarfında göreve getirilmiş ve azledilmiştir. Benzer bir biçimde, can düşmanı Hüsrev Paşa Mısır'da imparatorluğun en yüksek kademelerine yükselmiş; ama onun aksine, daha sonra her şeyini kaybetmiş ve ömrünü Temmuz 1840'ta, rüşvet ve yolsuzluk yüzünden düştüğü hapishanede tamamlamıştır. 1840'lı yıllarda, Mehmed Ali bütün Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde en uzun süre görevde bulunan, en kıdemli ve en güçlü memur konumunda olmuştur.

Paşanın uzun saltanatı süresince Mısır'da meydana gelen değişimin hızı ve doğası çok daha dikkat çekicidir. Her şeyden önce, ülkeyi yöneten eski Memlük asilzadelerinin kökünü kazıyan Mehmed Ali, gayet başarılı bir şekilde onların yerine, daha önce gördüğümüz üzere, kendi sülalesi ve genişleyen hanedanı etrafında biçimlenmiş bir siyasi elit zümresi oluşturmuştur. Bu, politik ve toplumsal yönden muazzam önemi olan bir şeydir. O zamana kadar Mısır'da iktidar, önde gelen Memlük sülalelerinin etrafında şekillenirken, İstanbul'dan gönderilen valilerin bu vilayetin nasıl yönetileceğine dair pek söz hakkı olmamıştır. Bu önde gelen sülaleler yalnızca ekonomik ve politik iktidarın odağı olmakla kalmamış, şairleri, mimarları ve bilim insanlarını da kendi himayeleri altına almışlardır. Bununla birlikte,

Memlük hanedanlarının politikasına büyük oranda karakteristiğini veren tahripkâr savaşlar, onların bütün enerjilerini tüketmiş ve herhangi bir gerçek güç, servet ya da kültür birikimine imkân vermemiştir.

Çok sayıdaki Memlük sülalesinin yerine tek bir sülaleyi koyan Mehmed Ali, Mısır'ın politik coğrafyasını ilelebet değiştirmiştir; ülkenin tüm potansiyel zenginliği bundan böyle, İstanbul yerine, giderek daha fazla oranda, ülke içinde belirlenen tek bir politik davanın hizmetine koşulabilmiştir. Mısır'daki görev süreleri nadiren birkaç yılı geçen daha önceki valilerin aksine, Mehmed Ali Mısır toprağından ve halkından toplanarak biriken serveti, ana amacı Paşanın hanedanını güçlendirmek ve servetini artırmak olan projelere yatırma lüksüne sahip olmuştur. Sonuç, Mısır'da asırlardır görülmeyen bir merkezi iktidar yapısı olmuştur. Kısacası, güçlü bir merkezi devlet doğmuştur.

Paşanın uzun yıllara yayılan saltanatı ve bu dönemde yaşanmış birçok çarpıcı olay düşünüldüğünde, onun mirasının nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerin farklılaşması doğaldır. Paşa henüz hayattayken bile, izlediği politikalar İstanbul'da ve Avrupa'da olduğu kadar ülke içinde de tartışmalara neden olmuştur. İstanbul'da, Osmanlı kaynaklarındaki adıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa bir korku, istihza, kıskançlık ve cazibe kaynağıdır. Uzun tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğuna yönelik en tehlikeli tehdidin ete kemiğe bürünmüş hali olarak Mehmed Ali, adı sanı bilinmeyen bu paşanın Anadolu'nun bağrına kadar ilerleyip, saltanatı bile tehdit edebilen bir ordu kurmayı nasıl başar-

dığına bakıp ona gıpta eden sadrazamların yüreğine korku salmıştır. Osmanlı arşivleri, Sultan Mahmud ile sadrazamlarının, en aleni şekilde sultanın emirlerine karşı gelmeye cüret eden bu türediye öfke kusan ve lanet yağdıran mektuplarıyla dolu olmakla birlikte, bu yazışmalar bize, Mehmed Ali'nin reform ve merkezileşme programlarında onları geride bırakma başarısıyla belli bir hayranlık uyandırdığını da göstermektedir. Buna paralel olarak, 1839 yılında başlatılan ve Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde önemli bir dizi hukuki, mali ve askeri reformu gündeme getiren meşhur Tanzimat reform programının yalnızca Osmanlı politikacılar üzerindeki Batı baskısı ve etkisinin bir yansıması olmadığı, Mehmed Ali'nin Mısır'da başarıyla uyguladığı daha önceki yenilik hamlelerinden ilham aldığı da söylenebilir.

Aynı şekilde, Mehmed Ali, Avrupa'da da hem bir ilgi hem de nefret kaynağı olmuştur. Fazla basite indirgemek pahasına denebilir ki, birçok Fransız yorumcunun, bir tür şarklı Napoléon olan, aslında kendisi de bu Fransız imparatordan ilham alan ve daha önce Napoléon'a da hizmet etmiş birçok Fransızı yanında çalıştıran bu adam karşısında kafası karışmıştır. Öte yandan, Britanyalılar da Mehmed Ali'nin politikalarını Britanya İmparatorluğuna karşı ciddi bir meydan okuma olarak görmüş ve onun askeri yayılımcılığının, Britanya'nın denizaşırı en gözde mülkü olan Hindistan'a yönelik olası bir Rus istilası karşısında bir duvar olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğunun varoluşuna bir tehdit oluşturduğunu düşünmüştür. Doğal olarak, bu Avrupalı kampların her birinde fikir ayrılıkları da

mevcuttur. Örneğin Mehmed Ali'nin tıbbi başdanışmanı Fransız Clot Bey, Paşanın yönetimine övgüler düzdüğü bir kitap (Clot Bey, 1840) yazarken; Veterinerlik Okulu müdürü olan Pierre Hamont, 1843'te yazdığı kitapta (Hamont, 1843), bu konuda sert eleştiriler getirmiştir. Benzer bir biçimde, o zamanki Britanyalıların Paşaya ilişkin düşünceleri de birbirinden farklıdır. Örneğin Britanya Dışişleri Sekreteri Lord Palmerston, Mehmed Ali'yi küçümsemektedir ve bir keresinde Paris'teki elçisine şöyle yazmıştır: "Ben kendi adıma, cahil bir barbardan başka bir şey olmayan Mehmed Ali'den nefret ediyorum... Onun öve öve bitiremediği medeniyeti bana göre tamamen yalan dolan ve ben inanıyorum ki, o ancak mahvolmuş bir halkın yaratabileceği büyük bir zorba ve zalim" (Temperley, 1964, 89). Buna karşın, Mısır'ı ziyaret etme ve Paşayla görüşme şansı yakalayan birçok Britanyalı seyyah, gördükleri karşısında büyülenmiş ve geride son derece olumlu anlatılar bırakmıştır (Measor, 1844; Wilde, 1844; Waghorn, 1843; Wilkinson, 1843). En dikkate değer olanı da, Mehmed Ali yönetimi ve onun böylesine büyük bir ordu kurmasını sağlayan dillere destan serveti hakkında bilgi toplaması için bizzat Palmerston tarafından gönderilen, Britanyalı parlamenter John Bowring'in hazırladığı son derece ayrıntılı rapordur ve bu raporda da Paşaya yönelik övgü azımsanacak gibi değildir. Bu raporun, parlamento üyeleri ve kabinesindeki meslektaşları üzerinde istenmeyen, olumlu bir etki bırakmasından endişe duyan Lord Palmerston, raporun önemli bir kısmını saklı tutmuştur (Bowring, 1840; Bartle, 1964).

Mısır'da Mehmed Ali'nin mirasına dair tartışma, Paşanın kendi zamanından itibaren hiç hız kesmeden devam etmiştir. Örneğin Mehmed Ali'nin saltanatının ilk on beş yılına tanıklık etmiş olan meşhur tarihçi Abdurrahman el-Ceberti, hem kendi sınıfından mültezimlerin hem de kentsel ve kırsal kesimden yoksulların Paşanın politikaları yüzünden çektikleri sıkıntıları anlatmak için elinden geleni yapmıştır. Bu yüzden Paşanın, yeni kurmuş olduğu matbaasında Ceberti'nin *Acayip* adlı kitabını basmaması gayet doğaldır ve bu nedenle söz konusu tarihi şaheser 1880 yılına kadar yayımlanamamıştır.

Ölümünden sonra ülkeyi yüz yıl daha yönetmeyi sürdüren, Paşanın doğrudan vârisleri doğal olarak, saltanatlarının kurucusunu her türlü eleştiriye karşı savunma konusunda son derece hevesli davranmış ve onu, Mısır'da iyi ve faydalı ne varsa onun yaratıcısı olarak tasvir etmişlerdir. Bu vârisler, her şeyden önce, ona olağanüstü nitelikler yakıştırmış, aslında hatırasının üzerinde yükseleceği bir kaide yaratmışlardır. Oysa Paşa yaşadığı müddetçe şu hususta ısrar etmiştir: "Muhammed [sic] Ali, Paşa değildir, onun hiçbir unvanı yoktur; o sadece Muhammed Ali'dir" (Mısır Milli Arşivi, 1826). Oğlu Said Paşa (saltanatı 1854-63), hükümet yazışmalarında, babasının Farsça lakabı olan "*Cennetmekân*" dışında herhangi bir isim ya da unvanla anılmasını yasaklayan bir kararname çıkarma gereği duymuştur (Mısır Milli Arşivi, 1860).

Torunu Hidiv İsmail'in gelişiyle birlikte, Mehmed Ali'nin algılanış biçiminde nitel bir değişiklik meydana gelmiştir; çünkü İsmail her zaman büyükbabasının yalnızca

bir hanedan kurmakla kalmayıp, aynı zamanda bir medeniyet de kurmuş olduğunu savunmuştur. 1866 yılında, yeni meclisin açılış konuşmasında, İsmail, büyükbabasının Mısır'a geldiğinde, "medeniyet namına hiçbir şeyin olmadığı, halkı güvenlikten ve refahtan yoksun bir ülke bulduğunu" ve bu yüzden de kendisini "halkın güvenliğini sağlama ve ülkeyi medenileştirme" davasına adadığını öne sürmüştür (Cuno, 2000 ve 2005). Büyükbabasının öncü çabalarını vurgularken, İsmail aynı zamanda Mehmed Ali'yi kendi halkından başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen, yalnız bir adam olarak tasvir etmiştir; bu, Paşanın kendisi hakkında Avrupalı ziyaretçilerle konuşurken birçok kez yansıtmaya çalıştığı bir izlenimdir (K. Fahmy, 1998, 38-41).

Zamanının ilerisinde olan, kendi halkı tarafından yeteri kadar anlaşılmamış ve bütün engellere rağmen Mısır'ı içinde bulunduğu perişan ve yıkık dökük durumdan kurtarmaya çabalamış bu yalnız adam imgesi, Mehmed Ali'nin düşünce ve eylemlerinde ağırlıklı bir yer tutan, Osmanlı bağlamını giderek daha çok dikkate almama eğilimiyle birlikte var olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru milliyetçi düşüncenin doğuşuyla birlikte, Mısır'ın olası bir bağımsız ulus devlet statüsü, verili bir kendilik olarak hemen kabul görmüştür; dahası bu, artık giderek artan bir biçimde baskıcı ve yabancı görülen, uzun dönemli Osmanlı boyunduruğundan kurtulma mücadelesi gibi algılanmıştır. Ve Mehmed Ali –adının Arapça telaffuzuyla Muhammed Ali– yaşadığı süre zarfında bu eşsiz bağımsızlık düşüncesine ivme kazandırmış biridir.

Mehmed Ali'nin imgesinin, bir hanedanın kurucusundan bir ön-milliyetçi lidere dönüşmesinde, Paşanın torununun oğlu Kral Fuad (saltanatı 1917-1936) kilit bir rol oynamıştır (Di Capua, 2004). Kral Fuad, atalarının –Mehmed Ali, İbrahim ve İsmail– yaptıklarına yoğunlaşarak aile tarihini ölümsüzleştirmeyi amaçlayan, iddialı bir tarih yazımı projesine girişmiştir. Avrupa devletlerinin arşivlerine, atalarıyla ilgili yazışmaların elyazması kopyalarını çıkartmaları için çok sayıda görevli göndermiştir. Bu kopyalar Kahire'ye ulaştığında, belgeler tercüme edilmiş, tarih sırasına göre düzenlenmiş ve dolayısıyla arşivdeki orijinal bağlamlarından koparılmıştır. Bu belgeler daha sonra sarayın gözetimi altında, seksen yedi lüks cilt halinde basılmıştır. Yayımlanan bu belgelerin tamamında temel bir hat izlenmiştir: Bu hat, askeri ve diplomatik çabalarla Mısır'ın bağımsızlığını sağlamak için mücadele eden Mehmed Ali ile oğlu İbrahim Paşanın tasviridir. Kral Fuad ayrıca Kahire Kalesindeki eski bir arşiv odasında muhafaza edilen bu belgelerden derlediği bir seçkiyi de kendi sarayına taşımıştır. Daha sonra da, bu belgeleri düzenlemeleri ve tercüme etmeleri için Avrupalı arşivciler işe alınarak, Kraliyet Arşivleri denen külliyatın oluşması sağlanmıştır. Bir kere daha, bu belgeler içinden seçmeler yapıp, onları düzenleyerek tercüme ettirirken, temel izlek, Mehmed Ali, İbrahim ve İsmail'i (ama Abbas ve Said'i pek değil), Mısır'da hanedan yönetimini güçlendirmeye değil, modern bir Mısır ulus-devleti kurmaya çabalayan şahsiyetler olarak göstermektir. Kral Fuad'ın büyük büyükbabasına methiyeler düzme amaçlı en etkili

girişimlerinden biri, sömürge Hindistan'ın tarihi konusunda uzman olan Britanyalı tarihçi Henry Dodwell'i, Mehmed Ali hakkında kitap yazması için tutması olmuştur. Sonuçta ortaya çıkan *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali* [Modern Mısır'ın Kurucusu: Bir Mehmed Ali Araştırması] adlı kitabı 1931 yılında basılmış ve bir klasik olmuştur; birkaç yıl sonra Arapça çevirisi yayımlandığında (Dodwell, 1931), Mehmed Ali'ye başlığındaki rolü biçme bakımından kitabın etkisi daha da artmıştır. Londra Üniversitesi'nde profesör olması dikkate alınarak, Dodwell'in Mehmed Ali biyografisine çok fazla değer verilmiş ve güvenilmiştir. Ne var ki, yazar can alıcı bir olguya, Kral Fuad'ın maaşlı bir elemanı olduğu gerçeğine hiç değinmemiştir. Yazar ayrıca faydalandığı kaynakları elde etme hususunda kraliyet sarayı personeline ne kadar bağlı olduğundan da bahsetmemiştir; Dodwell'in Arapça da, Türkçe de bilmediği düşünülürse, bunun körü körüne bir bağımlılık olduğu da ortadadır.

Abdurrahman el-Rafi'nin *Asr Muhammad Ali* [Mehmed Ali Devri] adlı kitabı (el-Rafi, 1930) Paşanın imgesine önemli oranda katkıda bulunmuştur. Meslekten bir politikacı ve Mısır Meclisinin bir üyesi olan el-Rafi aynı zamanda son derece üretken bir yazardır ve onun Paşanın uzun saltanat yılları üzerine yazdığı kitap, "Mısır ulusal hareketi" üzerine yaptığı, birçok ciltten oluşan büyük çalışmasının yalnızca küçük bir parçasıdır. 1930'daki ilk basımından bu yana sürekli yeni baskılar yapmış olan bu kitabında el-Rafi, ulusal hareketi temel analiz ekseni olarak almıştır; buna

paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu yabancı, baskıcı bir sömürgeci güç olarak karşımıza çıkar ve Mehmed Ali de Osmanlı boyunduruğundan kurtulmak için mücadele eden biri olarak tasvir edilir. El-Rafi'ye göre, Mehmed Ali ona biçtiği ön-milliyetçi role uygundur ve unutulmamalıdır ki, Paşa Britanya'nın emperyalist emellerini uzakta tutmak için de çaba göstermiştir.

1925'te Mısır Üniversitesi kurulduğunda, Mısırlı akademik tarihçiler hem hanedanın Mısır'ı "modernleştirmedeki" rolünü aşırı vurguladıklarını düşündükleri saray tarihçileri hem de arşiv kaynaklarını kullanma alışkanlığı olmayan, gazete kupürleri ve seyahatnamelerle yetinen amatörler olarak gördükleri el-Rafi gibi tarihçilerle rekabete girişmişlerdir. Buna karşın, akademik tarihçilerin duayeni sayılan Şefik Gurbâl Avrupa arşivlerinde yıllarını harcayarak Mehmed Ali'nin Mısır'daki ilk yıllarına ait belgeler üzerinde çalışmıştır. Sonuçta ortaya *The Beginnings of the Egyptian Question and the Rise of Mehmet Ali* [Mısır Sorununun Başlangıç Yılları ve Mehmed Ali'nin Yükselişi] (1928) adlı, aslında Arnold Toynbee'nin rehberliğinde yürütülen bir doktora çalışması olan kitap çıkmıştır. Gurbâl bu kitapta, rehber hocasının Mısır tarihi konusundaki "meydan okuma ve karşılık" fikrini sınama gayretine girişmiş ve sonuçta garip bir biçimde, "Mısır halkı"nın ya küçük bir rol oynadığı ya da hiçbir rol oynamadığı 19. yüzyıl başları Mısır'ında, gerçek bir harekete geçirici güç olarak Mehmed Ali portresi ortaya koymuştur. Mısır'a dönüp ilk Mısırlı tarih profesörü olarak atandıktan sonra, Gurbâl,

öğrencilerini, Paşanın uzun saltanat dönemi boyunca toplum hayatının çeşitli yönlerini araştırmaya teşvik etmiştir. Kraliyet Arşivlerine girmeyi reddetmiş olan el-Rafi'nin aksine, bu öğrenciler ağırlıklı olarak kraliyet sarayındaki arşivlere dayanan çok sayıda tez ve makale üretmiştir. Ve el-Rafi'nin tarihin gerçek hareket ettirici gücü olarak romantize ettiği "Mısır halkı" yerine, bu genç araştırmacılar, Mısır'ın modernleşmesini sağlayan matbaa (Rıdvân, 1953), okullar (Abdulkerim, 1938; ayrıca bkz. Heyworth-Dunne, 1938), endüstri (el-Giritli, 1952; ayrıca bkz. M. Fahmy, 1954) ve tarım (el-Hitta, 1936; ayrıca bkz. Baer, 1962 ve Barakat, 1977) gibi kurumlar üzerinde durmuştur. Ne var ki, bu genç araştırmacılar da arşivleri sınırsız olarak kullanamadıkları gibi, Mehmed Ali döneminde belgelerin çoğunun dili olan Osmanlıcaya vâkıf olmadıklarından ötürü, tıpkı kendilerinden önceki Dodwell gibi, büyük oranda Kraliyet Arşivlerindeki memurlara bağımlı çalışmak zorunda kalmışlardır. Sonuçta ortaya çıkan ürünler de, doğal olarak, Mehmed Ali'yi şaşmaz bir biçimde olumlu bir ışık altında resmeden çalışmalar olmuştur. Ve en önemlisi, Arapça konuşan Mısırlıların, Paşanın birçok yenileşme hareketinin bir sonucu olarak ödediği ağır toplumsal bedel, hiç araştırılmamak bir yana, Mısır'ın modernleşme sürecinin bir zorunluluğu olarak haklı görülmüştür.

Ne gariptir ki, kariyerinin ilerleyen yıllarında Şefik Gurbâl, Mehmed Ali hakkında bir kitap daha yazacaktır. *Muhammad Ali al-Kabir* [Büyük Mehmed Ali] (1944) adlı kitap, "büyük" Paşaya övgülerle dolu bir biyografidir ve bu

kitapta Gurbâl, Mehmed Ali'ye modern Mısır'ın kurucusu rolünü değil, Osmanlı İmparatorluğunu "yeniden canlandıran kişi" rolünü layık görmüştür. Bu ilginç kayma, George Antonius'un klasik eseri *The Arab Awakening* [Arap Uyanışı] (1938) yayınlanmadan hemen önce gerçekleşmiştir. Söz konusu eserde, Mehmed Ali ve İbrahin Paşa, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Arapça konuşan bütün tebaayı tek bir politik liderlik altında toplama arzusuyla hareket eden şahsiyetler olarak gösterilmiştir. Bu şahsiyetlerin –konuşma dili olan Arapçayı anlamamaları akıl almaz bir şey olmakla beraber– her ikisinin de hiçbir zaman Arapça konuşmadığı göz önüne alındığında, bu iddianın ne kadar garip olduğu görülecektir.

Mehmed Ali hanedanına son veren ve bir yıl sonra da Mısır'ın bir cumhuriyet olduğunu ilan eden 1952 darbesinden sonra, tarihsel Mehmed Ali portresinde bir kayma daha yaşanmıştır. Devrimci rejim hiç tartışmasız, eski rejime kökten karşı olmakla birlikte, haleflerinin aksine, onların zamanında, Mehmed Ali söz konusu olduğunda belli oranda bir müphemlik kendini göstermiştir: Mehmed Ali, bir yandan, darbenin alaşağı ettiği hanedanın kurucusu olarak görülmüş; ama öte yandan, pek gönülden olmasa da, modern Mısır'ın kurucusu Mehmed Ali tezi de kabul görmüştür. Örneğin Nasır rejiminin kendi ideolojisini tüm açıklığıyla sergilediği 1962 Milli Sözleşme metninde, "Mehmed Ali'yi modern Mısır'ın kurucusu olarak görme konusunda neredeyse tam bir fikir birliği söz konusudur" denmiştir. Bunumla birlikte, Milli Sözleşme'de aynı zamanda,

Mehmed Ali'nin kişisel maceralarının ve onun Mısır halkının gerek refahını gerek isteklerini sürekli olarak gözardı edişinin Mısır'a pahalıya patladığı da ileri sürülmüştür (Abdül Nasır, 1962).

YANLIŞ OLAN NEYDİ?

Yabancı müdahalesine kapıları aralayan Mehmed Ali'nin "kişisel maceralarının Mısır uyanışının ivme kazanmasını nasıl engellediğini" vurgulayan Milli Sözleşme, modern atılımı bariz bir biçimde yabancı müdahalesinin yokluğuyla mümkün olan modern Japonya ile bir karşılaştırma yapmıştır. Bu ilginç Japonya karşılaştırması Sözleşme ile de sınırlı kalmamış ve aslında, Mehmed Ali ile ilgili akademik ve umumi tartışmalarda da sık sık aynı paralellik kurulmuştur. Bu karşılaştırmanın ana amacı, Mısır kendi modernleşme projesini Japon Meiji reform hamlesi başlamadan tam yarım asır önce başlattığı halde, Japonya hızla ilerlerken Mısır'ın neden geride kaldığını açıklamaktır. Sözleşme'nin bu akıl karıştırıcı soruya verdiği yanıt, Mehmed Ali'nin "halk"ın gücüne güvenmemesi ve onların refahını gözetmemesi olmuştur. Bu iddiasında Sözleşme, sanki altmış küsur yıl önce, 20. yüzyıl başlarında meşhur ve etkili olan Müslüman reformcu Muhammed Abduh'un güçlü tezini izliyor gibidir.

Mehmed Ali'nin iktidara gelişinin yüzüncü yılında yazdığı ilginç bir makalede, Muhammed Abduh, "Eğer

Mehmed Ali Memlükleri ve onların yerel müttefiklerini katletmemiş olsaydı ne olurdu?" sorusunu ortaya atmıştır. Bu ilginç soruya verdiği, dönemine son derece uygun ama bir o kadar da yetkin cevabında Abduh, yerli bir orta sınıfın evrilerek gelişeceği ve bu sınıfın hem mutlak iktidarın önünde bir engel teşkil edebileceği hem de Britanya emperyalizmine direnecek bir milli harekete önderlik edebileceği tahmininde bulunmuştur. Ne var ki, Abduh'un tezi şöyle devam etmiştir:

> *Orduyu yanına almış ve içgüdüsel olarak kurnaz biri olan Mehmed Ali, Memlük ileri gelenlerini ortadan kaldırdı. Sonra da eski müttefiklerini yenilgiye uğratmak için bir başka grubu kullandı. Nihayet, bütün politik hizipleri bozguna uğrattıktan sonra, tüm enerjisini, tek bir kişinin bile ağzından "ben" lafı çıkamaz hale gelinceye kadar, güçlü sülalelerin liderlerine yöneltti. Mehmed Ali bu uygulamayı, halk tamamen moralini yitirene ve halkın cesaretinden eser kalmayıncaya kadar sürdürdü. Kendine saygısı olan kim varsa ya hepsinin kafası koparıldı ya da hepsi uzak diyarlarda ölüme gönderildi (Abduh, 1902, 179).*

Abduh'a göre, Mısır'ın 1882 yılında kolayca Britanya'nın pençesine düşmesini sağlayan şey, Mehmed Ali'nin yerli orta sınıfı ortadan kaldırması ve iktidarı tekeline almasıdır. Bonaparte komutasındaki Fransızların seksen yıl önce Mısır'ı işgal etmeye kalkıştıkları zaman karşılaştıkları sıkı direnişle karşılaştırıldığında, Britanyalılar görece hiçbir

zorlukla karşılaşmamıştır; çünkü Mehmed Ali rejimi bir zamanlar Mısır halkında canlanmış olan haysiyet ve bağımsızlık ruhunu öldürmüş ve halkın liderlerine boyun eğdirmiştir.

1961'de, Paşanın iç politikaları, özellikle de tarıma ilişkin olanlar üzerine önemli bir İngilizce kitap yayımlanmıştır. Helen Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad 'Ali in Egypt* [Mısır'da Mehmed Ali'nin Tarım Politikası] adlı eserinde, Paşanın yönetimine ilişkin son derece eleştirel bir görüş ortaya koymuştur (Rivlin, 1961). Avrupalı elçilerin raporlarına, seyyahların anlatımlarına ve o dönem gerek Arapça gerek Avrupa dillerinde basılmış yayınlara dayanan Rivlin, Mehmed Ali'nin ekonomik politikalarının çeşitli yönlerine son derece eleştirel bir gözle yaklaşmış ve Paşanın yönetimindeki yaygın yolsuzluk ile kötü ve verimsiz idari uygulamalar kadar, bu yönetim altında köylülerin nasıl eziyet çektiğine de değinmiştir.

Bu çalışmadan kısa bir süre sonra, Roger Owen'ın, içinde o tarihe kadar mevcut olmayan zengin bir istatiksel enformasyon barındıran, *Cotton and the Egyptian Economy* [Pamuk ve Mısır Ekonomisi] (1969) kitabı yayımlanmıştır. Bu kitap ayrıca ticari faaliyetler, tarımsal uygulamalar, hükümet gelirlerindeki dalgalanmalar ve genel olarak Mehmed Ali ile ardıllarının izlemiş olduğu ekonomik politikalar hakkında gayet aklı başında çözümlemeler ortaya koymuştur. Owen'ın tezi şudur: Uzun elyaflı pamuğun devreye girmesi, gelir artışına ve ticari büyümeye yol açmakla birlikte, yeni sektörlerin ortaya çıkması yoluyla bir üretim

çeşitliliği yaratmadığı gibi, önemli yapısal değişimlere de ön ayak olmamıştır. Kısacası, "büyüme vardır ama gelişme yoktur." Mehmed Ali ve haleflerinin neden kendini sürdürebilir bir ekonomik büyüme için sağlam temeller oluşturamadığı sorusuna yanıt ararken, Owen kabahati, ister ticari, ister endüstriyel olsun, yabancı kapitalizmin üzerine atan yaklaşımlara kuşkuyla yaklaşır. Kısa ama aydınlatıcı sonuç bölümünde, Owen da Mısır ve Japonya deneyimleri arasında bir kıyaslama yaparak dikkatleri ekonomik gelişmeyi birinci hedef olarak koyan politikalar tasarlamakta hükümetin oynadığı farklı rollere ve iki ülke arasındaki faktör donanımı farklılıklarına çeker.

Buna karşın, Mehmed Ali üzerine, 1984 tarihli, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* [Mehmed Ali Döneminde Mısır] adlı çalışmasında, A.L. el-Seyyid Marsot, Paşanın projesini şiddetli Britanya direnişi yüzünden başarıya ulaştıramadığını savunur (El-Seyyid Marsot, 1984). Bu kitapta, Paşa her şeyden önce yerel üretimi ve ihracatı azamiye çıkarmayı ve ithalatı asgariye indirmeyi amaçlayan merkantilist zihniyetle hareket eden biri olarak resmedilir. Bu merkantilist zihniyet, Marsot'a göre, zorunlu olarak iddialı bir endüstriyel politikayı, sağlam ilkeler üzerine inşa edilmiş ve askeri yayılımcılığının arkasındaki ana nedenmiş gibi görünen bir politikayı beraberinde getirmektedir. İşte Britanya'nın düşmanlık beslemesine neden olan şey de, bu potansiyel olarak başarılı ekonomik politika ve Nil kıyılarında bir endüstriyel üssün kurulma ihtimali olmuştur. Doğu Akdeniz piyasalarında Mısır'a özgü ürünlerle rekabet etmek zorunda kalma

ihtimaliyle telaşa kapılan Britanya, Marsot'a göre, Paşayla mücadeleye; onun bölgesel yayılımcılığını durdurup geriletmeye ve fabrikalarını kapattırmaya karar verir. Bu, Britanya'nın 1938'de Osmanlı İmparatorluğu ile imparatorluk sınırları içinde tekeli yasaklayan bir ticaret anlaşması imzalaması ve böylelikle yerli sanayisini koruma çabasındaki Paşanın kullanabileceği belli başlı araçlardan birini etkisiz hale getirmesi sayesinde mümkün olmuştur. Marsot'a göre, öldürücü son darbe, Mısır'ın elinden kolonilerini alan ve ordusunun gücünü eskisine göre onda bir oranında azaltan, 1841 Fermanı ile gelmiştir. Kolonilerin ve ordunun temsil ettiği bu pazarları kaybetmesiyle birlikte, Paşanın Mısır'da bir sanayi üssü kurma rüyası da suya düşmüştür. "Sanayileşme Mısır'da başarısız olmaya mahkûmdu" diye sürdürür sözlerini Marsot. "Bunun nedeni de Mısırlıların yetersizliği değil, kendi sanayi girişimlerinin karşısında duran her türden potansiyel rakibi ortadan kaldırmak için Mısır üzerindeki Osmanlı yasal kontrol mekanizmalarını kullanan Avrupa'nın dışarıdan baskılarıydı." (El-Seyyid Marsot, 1984, 259)

Mehmed Ali'nin imalat hamlesinin çöküşünü 1838 Antlaşmasının imzalanmasına bağlayan Marsot'un açıklaması, ilk bakışta ne kadar makul olursa olsun, birçok soruya yanıt vermekten uzaktır. Her şeyden önce, Owen'ın o tarihten önceki bir çalışmasında (Owen, 1981, 75) ileri sürdüğü gibi, Paşanın, 1838 Antlaşması imzalanmadan tam bir yıl önce, 1837 tarihinde fabrikaları kapatmaya başladığı kanıtlarıyla ortadadır. Ayrıca Mehmed Ali'nin fabrikaları

ayakta kalmak için, koruyucu yüksek gümrük vergilerine muhtaç değildir; çünkü Paşanın kendi sanayi kuruluşlarını korumak için kullanabileceği çok sayıda idari aracı vardır ve bu araçlar 1838 sonrasında da mevcuttur. Dahası, 6. Bölümde ileri sürüldüğü gibi, 1841 Fermanının maddeleri kendisine bildirildiğinde, Paşa bu Fermana ne 1838 Antlaşması hükümlerini yerine getirme zorunluluğu ne de ordusunun sayısını 18.000'e indirme mecburiyeti yönünden bir itiraz yöneltmiştir. Aksine, Paşanın kafasını 1841 Şubatından Martına kadar dört ay boyunca meşgul eden şey, ölümünden sonra ailesinden kimin yönetimi devralacağına ilişkin, Fermanın velayet hükümleri olmuştur. Burada, gayet doğal olarak şöyle bir çıkarsama yapabiliriz: Şayet Mehmed Ali imalat sanayisini ve 1838 Antlaşmasının o sanayi üzerindeki etkilerini sorun etmiş olsaydı, nasıl ki velayet hükümlerini başarıyla değiştirtmişse, aynı şekilde, 1841 Fermanındaki bu meseleye ilişkin hükümlerin değiştirilmesi için de çaba sarf ederdi.

Dahası, her ne kadar Marsot tezini desteklemek için Mısır arşivlerinden kaynaklar kullanmış olsa da, söz konusu kaynakların nasıl ayıklanmış ve daha da önemlisi içerikleriyle oynanmış olduğu gerçeğine yeteri kadar dikkat etmemiştir. Marsot'un Mısır Milli Arşivindeki bu belgelere başvurmuş olması önemlidir; ancak unutulmamalıdır ki, kraliyet sarayından buraya taşındıkları zaman da, bu belgelerin ayıklanma, tasnif edilme ve Osmanlıcadan Arapçaya çevrilme biçimleri değişmemiştir. 1930'larda ve 40'larda Mehmed Ali'nin politikasının çeşitli yönleri üzerine araştır-

malar kaleme almış, Mısırlı milliyetçi tarihçilerin bir önceki kuşağı gibi Marsot da ağırlıklı olarak, Paşanın saltanat yıllarını mümkün olduğunca olumlu göstermek için, Kral Fuad'ın arşiv görevlileri tarafından titizlikle ayıklanıp tasnif edilmiş bir arşiv koleksiyonuna bağlı kalmıştır. Ve son olarak, bu dikkatlice ayıklanmış arşiv kaynakları, kuşkusuz, Marsot'un neden Paşa döneminde köylülerin ödediği ağır toplumsal bedele hiç değinmemiş olduğunu da kısmen açıklamaktadır (El-Seyyid Marsot, 1984, 243-244 ve 261).

Paşa hakkındaki, o zamana kadar methiye olmaktan öteye geçememiş olan geleneksel görüşe dair kuşkular, 1980'lerde, Paşanın saltanat yıllarının çeşitli yönlerine ışık tutan yeni arşiv kaynaklarının keşfiyle birlikte daha da artmıştır. Paşanın yönetim aygıtından bağımsız işleyen şer'i mahkemelerin kayıtları, 1930'larda Kral Fuad tarafından Kraliyet Arşivleri kurulduğunda, daha önce muhafaza edildikleri arşiv odalarından alınıp buraya aktarılmamıştır. Bu mahkemelerin kayıtları, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatın çeşitli yönlerine ilişkin, 16. yüzyıl kadar eskilere uzanan, çok önemli bir yeni enformasyon kaynağı haline geldikleri 1970'ler ve 80'lerde tarihçilerin kullanımına açılmıştır. Judith Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt* [19. Yüzyıl Mısır'ında Kadınlar] adlı çalışmasında bu kayıtları kullanmıştır ve ortaya, 19. yüzyılın ilk yarısında izlenen ekonomik politikaların bir sonucu olarak kadınların ve ailelerinin yaşadığı zorlukların ayrıntılı bir dökümü çıkmıştır. Benzer bir biçimde, aynı kayıtları kullanan Kenneth Cuno da, Paşanın köylülere ilişkin politikasının etkilerini en ince

ayrıntısına kadar anlatmış ve Mehmed Ali'ye toprakta özel mülkiyeti getiren kişi payesi biçen geleneksel tezi inandırıcı bir biçimde yeniden masaya yatırmıştır (Cuno, 1992).

Hem Arapçaya hem Türkçeye vâkıf yeni tarihçiler, Kral Fuad'ın arşivcilerinden kalma, bariz bir biçimde uydurulmuş ya da hatalı çevrilmiş belgeler sorunuyla baş edebilecek niteliktedir. Bunun sonucunda ortaya, Paşanın saltanat yıllarının, daha önce tarihçilerin üzerinde durmadığı çeşitli yönlerine yeni yaklaşımlar getiren bir dizi yeni çalışma çıkmıştır. Önemli bir araştırma sahası hukuk reformu olmuştur ve yapılan yeni araştırmalar, hukuk ve adalet alanındaki iyileştirmelerle Osmanlı İmparatorluğu içindeki gelişmeler arasında genelde önemli bağlantılar olduğunu ortaya koymuştur (örn. Peters, 2005, 133-41). Bu yeni kaynaklar ayrıca tarihçilerin, Paşanın politikaları sonucunda alt sınıflardan Mısırlıların ödediği ağır bedelleri gözler önüne sermesine imkân sağlamıştır (K. Fahmy, 1997, 1998; ayrıca bkz. Kuhnke, 1990; kar. Sonbol, 1991). Mısır Milli Arşivinde bulunan arşiv vesikalarını ve Kahire'deki öteki arşivleri kullanan Robert Hunter'ın 1984 tarihli *Egypt Under the Khedives* [Hıdivler Döneminde Mısır] adlı çalışması, bürokrasinin yaratılmasına ve profesyonel bir kamu hizmetinin doğuşuna ışık tutması bakımından, paha biçilmez bir katkı sağlamıştır (Hunter, 1984).

Paşanın sanayi politikasına ilişkin, Pascale Ghazaleh'in "Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo, 1750-1850" [Ticaretin Ustaları: Kahire'de Zanaatlar ve Zanaatkârlar, 1750-1850] adlı çalışması, Paşanın sanayi

kuruluşlarından birini mercek altına alması ve derinlemesine irdelemesi bakımından bir ilktir (Ghazaleh, 1999). Kuruluşu 1823'e uzanan, Kahire'deki tek bir fabrikanın tek bir maaş bordrosuna dayanarak, Ghazaleh bu fabrikalardaki çalışma koşullarına ilişkin bu zamana kadar yapılmış en ayrıntılı araştırmayı ortaya koymuştur. Kısa olmakla birlikte, Ghazaleh'in analizi inandırıcı bir biçimde tek bir sonuca varmıştır: Bu sanayi kuruluşlarındaki emek gücü özgür değildir; çünkü piyasa güçleri, her zaman fabrikalara zorla işçi temin eden şiddetli polis eylemiyle takviye edilmektedir.

Mehmed Ali dönemine ilişkin tarih yazımı bu nedenlerle, Paşanın yaşadığı tarihin sınırlarının çok ötesine uzanan sorular etrafında dolanıp biçimlenmiştir ve öyle olmaya da devam etmektedir. Bu soruların bazıları şunlardır: Mısır bir tarım ülkesi olmaktan sanayileşmiş bir ülke olmaya nasıl geçebilir? Devlet ekonomik gelişmeye öncülük etmeli midir? Reform ve modernleşme sürecinde dine verilebilecek rol nedir? Bu soruların gerisindeki, sözü edilmeyen çağdaş sorular daha da önemlidir: Geçmişte yanlış olan neydi? İlk ve en iddialı devlet öncülüğünde kalkınma çabalarının dramatik bir şekilde sonuçlandığını gören bazı tarihçiler, suçu doğrudan Britanya'ya ve onun bölgedeki emperyalist emellerine atmıştır. Diğerleri de, kendi başına er ya da geç bu deneyimi durma noktasına getirecek olan iç sorunları öne çıkarmıştır. Bunlar, hiç kuşkusuz, ne kadar ararsanız arayın hiçbir arşivde izine rastlanmayacak politik sorunlardır. Örneğin, Paşanın saltanat yılları boyunca Mısır hal-

kının ödediği toplumsal bedelin, sonraki kuşakların ya da genel olarak ülkenin sağlayabileceği faydayı hesaba katmaksızın, aşırı fazla olduğuna inananlar her zaman çıkabileceği gibi, "millet"in modernleşmesi için ödenecek her bedelin haklı olduğunu savununlar da her zaman çıkacaktır.

Bütün bu sorular cazip oldukları kadar, son tahlilde, aslında yanlış bir soruya da yöneliktir: "Mehmed Ali deneyiminde yanlış olan neydi?" Bu aslında soru olmayan bir sorudur; çünkü yanlış olan bir şey yoktu. Eğer Paşanın içinde düşündüğü ve eylediği Osmanlı bağlamını gözardı edecek ve eğer ona milliyetçiliğin oyunun adı haline geldiği bir başka tarihsel dönemden türemiş sorular soracak olursak, Paşanın projesi bir başarısızlık olarak görülebilir. Ancak bu kitabın göstermeye çalıştığı gibi, Paşa aslında en olmadık rüyalarında bile göremeyeceği kadar başarılı olmuştur. 19. yüzyıl başlarında, tecrübesiz bir genç adam olarak –beş parasız, askeri bir zafersiz, gösterişli bir soyu olmaksızın, hatta Arapça bile bilmeden– ve İstanbul'da ona kol kanat gerecek bir hamisi olmaksızın Mısır'a ayak basmış olan Mehmed Ali, uzun görev süresince bütün bu ciddi açmazların üstesinden gelmeyi başarmış ve sonunda Osmanlı İmparatorluğunun en zengin vilayetlerinden biri olan Mısır'ın tek ve meşru hükümdarı olmuştur. Kavala'da mütevazı bir ailenin çocuğu olan Mehmed Ali, Mısır'a ayak bastıktan çok kısa bir süre sonra bütün zorlukların üstesinden gelip kendisini yetiştirerek dirayetli bir devlet adamı haline gelmiştir. Altmışlı yaşlarında kendisini bir kere daha yeniden yaratarak, uluslararası bir devlet adamı

rolüne soyunmuş ve Mısır'ı, meşruiyetini o zamanın önde gelen bütün güçlerinin kabul ettiği bir hanedanlığa dönüştürmeyi başarmıştır. Ölümünden sonra bu hanedan Mısır'ı bir yüzyıl daha yönetecektir. Ömrü boyunca uğruna çabaladığı Mısır'da yerini sağlama alma ve torunlarına devredebileceği bir konum elde etme projesinden alnının akıyla çıkan Mehmed Ali hayatı boyunca başardıklarıyla ne kadar övünse azdır.

Aynı şey, ne yazık ki, Mehmed Ali'nin fiilen başardığı şeylerin doğrudan bir sonucu olarak paylarına eza ve cefadan başka bir şey düşmeyen milyonlarca Mısırlı için söylenemez. Ne var ki, Paşa, Mısır'a onların payına düşeni iyileştirmek niyetiyle değil de zaman geçirmek için gelmiş olsaydı da hiçbir şey değişmeyecek, olanlar yine olacaktı. Paşa kendisini ne kadar tanrının bir lütfu olarak sunarsa sunsun, Arapça konuşan Mısırlı tebaasının, kendilerinin ve atalarının binlerce değilse bile yüzlerce yıldır çektiği çileden daha fazlasını onun devrinde çektiğini iddia etmesi için ortada inandırıcı kanıtlar mevcuttur. Mehmed Ali'nin getirdiği, sıradan insanların bir faydasını gördüğü tek bir yenilik varsa, o da neredeyse tesadüfen tepeden inmiş olan, ama onun diğer yeniliklerinin acı bedellerini telafi etmeye yetmeyen, parasız tıbbi hizmetler olmuştur. Paşanın yüksek vergileri, tekelleri, zoraki çalıştırmayı ve mecburi askerliği kapsayan politikaları, gaddarlığı bakımından ne kadar eşsizse, bu politikaların hayata geçirilmesi ve sürdürülmesi de aynı oranda acımasız olmuştur. Yaklaşık elli yıl boyunca Mısırlılar, Mehmed Ali'nin haşin politikalarına ellerindeki

tek araçla –fiziksel emek güçleri ve kolektif iradeleriyle– direnmiş ve kitlesel ayaklanmalara katılarak bu araçları kullanmıştır: Bu insanlar köylerini terk etmiş; ordudan, okuldan ve onun fabrikalarından kaçmış; onun memurlarına saldırmış ve en acıklısı da, emek güçlerinden yararlanamasın diye kendi bedenlerine zarar vermiştir. Hal böyleyken, gün gelip Mehmed Ali nihayet öldüğünde, Mısırlı tebaasından çok az insanın cenaze törenine katılmaya tenezzül etmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Britanya Milli Arşivleri, F.O. 78/89, Salt, 20 Nisan 1817.

Britanya Milli Arşivleri, F.O. 78/147, Salt, 24 Eylül 1826.

Britanya Milli Arşivleri, F.O. 78/160, Salt, 30 Haziran 1827 a.

Britanya Milli Arşivleri, F.O. 78/160, Salt, 3 Mart 1827 b.

Mısır Milli Arşivleri, Dhawat, karton no. 1, bel. no. 2, 21 Zülhicce 1226/6 Ocak 1812.

Mısır Milli Arşivleri, Bahr Barra, karton no. 3, bel. no. 6, 30 Muharrem 1228/2 Şubat 1813.

Mısır Milli Arşivleri, Ma'iyya Saniyya, kay. no. S/1/50/2 (eski no 10), bel. no. 340, 19 Zilkade 1237/8 Ağustos 1822.

Mısır Milli Arşivleri, Ma'iyya Turki, kay. no. 139, mektup no. 97, 19 Cemaziyülahir I 1251/12 Eylül 1835.

Mısır Milli Arşivleri, 'Abdeen, kay. 212, bel. no. 277, 29 Zilkade 1251/16 Nisan 1836.

Mısır Milli Arşivleri, 'Abdeen, kay. S/5/47/2 (eski no. 6), mektup no. 149, 26 Rabiüssani II 1255/9 Temmuz 1839 a.

Mısır Milli Arşivleri,'Abdeen, kay. S/5/47/2 (eski no. 6), mektup no. 208, 5 Cemaziyülahir II 1255/16 Ağustos 1839 b.

Mısır Milli Arşivleri, Sham, karton no. 48 (eski no. 'Abdeen 258), mektup no. 53, 24 Cemaziyülahir II 1255/4 Eylül 1839 c.

Mısır Milli Arşivleri,'Abdeen, kay. S/5/47/2 (eski no. 6), mektup no. 212, 12 Cemaziyülahir II 1255 / 23 Ağustos 1839 d.

Mısır Milli Arşivleri, Sham, karton no. 48 (eski no.'Abdeen, 258), mektup no. 53, 24 Cemaziyülahir II 1255/4 Eylül 1839 e.

Mısır Milli Arşivleri,'Abdeen, kay. S/5/47/2 (eski no. 6), mektup no. 256, 11 Şaban 125/20 Ekim 1839 f.

Mısır Milli Arşivleri, Sham, karton no. 49, (eski no.'Abdeen 258), mektup no. 140, 19 Şaban 1255/28 Ekim 1839 g.

Mısır Milli Arşivleri, 'Abdeen, kay. S/5/51/10 (eski no. 214), mektup no. 466, 2 Regaip 1256/30 Ağustos1840.

Mısır Milli Arşivleri, 'Abdeen, kay. S/5/54/5 (eski no. 8), mektup no. 39, 6 Muharrem 1257/28 Şubat 1841 a.

Mısır Milli Arşivleri, 'Abdeen, kay. S/5/54/5 (eski no. 8), mektup no. 40, 7 Cemaziyülahir I 1257/27 Haziran 1841 b.

Mısır Milli Arşivleri, Diwan Madaris, karton no. 2, bel. no. 69, 4 Cemaziyülahir II 1259/2 Temmuz 1843.

Mısır Milli Arşivleri, Sham, karton no. 49 (eski no. 'Abdeen 258), mektup no. 140, 19 Şaban 1255/28 Ekim 1839 g.

Mısır Milli Arşivleri, Diwan al-Jihadiyya, kay. M/14/1, Exalted Order to al-Qal'a al-Sa'idiyya, s. 2, no. 5, 4 Ramazan 1276/26 Mart 1860.

DÖNEM KAYNAKLARI

Arif, Mehmed (Bey), "*'Ibar al-Bashar fi al-Qarn al-Thalith 'Ashr*", *Mısır Milli* Arşivleri, Abhath, karton no. 149 (2 cilt).

Bowring, John, "Report on Egypt and Candia", *Parliamentary Papers*, c. 21, 1840, 1-236.

Clot Bey, Antoine B., *Aperçu general sur l'Egypte*, Paris: Fortin, Masson, 1840 (2 cilt).

Hamont, P.N., *L'Egypte sous Méhémet Ali*, Paris: Leautey et Lecointe, 1843 (2 cilt).

El-Ceberti, Abdurrahman, *'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*, der. ve çev. Thomas Philipp ve Moshe Perlmann, Stuttgart: Steiner, 1994 (4 cilt).

Lindsay, A.W.C., *Letters on Egypt, Edom, and the Holy Land*, Londra: Henry Colborn, 1838 (2 cilt).

Madden, Richard. *Egypt and Mohammed Ali*, Londra: Hamilton, 1841.

Measor, H.P., *A Tour in Egypt, Arabia Petræa and the Holy Land in the Years 1841-2*, Londra: Rivington, 1844.

Paton, A.A., *History of the Egyptian Revolution*, Londra: Trubner, 1863 (2 cilt).

Pückler-Muskau (Prens), *Egypt under Mehemet Ali*, çev. H. Evans Lloyd, Londra: H. Colburn, 1845 (2 cilt).

Sami, Amin, *Taqwim al-Nil*, Kahire: Dar al-Kutub, 1928 (3 cilt).

St. John, J.A., *Egypt and Mohammed Ali*, Londra: Longman,

1834 (2 cilt).
Scott, C.R., *Rambles in Egypt and Candia*, Londra: Henry Colborn, 1837 (2 cilt).
Waghorn, Thomas, *Egypt in 1837*, Londra: Smith Elder, 1837.
Al-Waqa'i' alMisriyya, sayı 3, 29 Cemaziyelahir 1244/6 Ocak 1829.
Wilde, W.R., *Narrative of a Voyage in Algiers, Egypt, Palestine, etc.*, Dublin: William Curry, 1844.
Wilkinson, J.G., *Modern Egypt and Thebes*, Londra: John Murray, 1843.

MODERN AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Abdulkerim, I. Ahmed, *Tarikh al-Ta'lim fi 'Asr Muhammad 'Ali (History of Education in the Reign of Mehmed Ali)*, Kahire: al-Nahda al-Misriyya, 1938.
Abdül Nasır, Cemal, *al-Mithaq (The Charter)*, Kahire: Dar al-Ta'awun, 1962.
Abduh, Muhammed, "Athar Muhammad 'Ali fi Misr", *Al-Manar*, c. 5, böl. 5, 7 Haziran 1902, 179.
Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Londra: Hamish Hamilton, 1938.
Baer, Gabriel, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, Oxford: Oxford University Press, 1962.
Barakat, Ali, *Tatawwur al-Milkiyya al-Zira'iyya fi Misr wa Atharuhu 'ala al-Haraka al-Siyasiyya (Development of Landownership in Egypt and its Impact on the Political Movement)*, Kahire: Dar al-Thaqada al-Jadida, 1977.
Bartle, G. F., "Bowring and the Near Eastern crisis of 1838-1840", *The English Historical Review*, c. 79, 1964, 761-774.
Cuno, Kenneth, *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
—, "Muhammad Ali and the decline and revival thesis in modern Egyptian history", içinde: Raouf Abbas (der.), *Islah am Tahdith? Misr fi 'Ahd Muhammad Ali (Reform or Modernization? Egypt in the Reign of Mehmed*

Ali) içinde, Kahire: al-Majlis al-A'la lil-Thaqafa, 2000, 93-119.
—,"Constructing Muhammad Ali," *al-Ahram Weekly*, 10-17 Kasım 2005.
Di Capua, Yoav, "The thought and practice of modern Egyptian historiography, 1890-1970", Doktora tezi, Princeton University, 2004.
Dodwell, Henry, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1931.
Douin, Georges (der.), *La Mission du Baron de Boislecomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Kahire: Royal Egyptian Geographical Society, 1927.
Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
—,"Medicine and power: towards a social history of medicine in nineteenth-century Egypt", *Cairo Papers in the Social Sciences*, c. 23, 2000, 1-45.
—,"Women, medicine and power in nineteenth-century Egypt", içinde: Lila Abu Lughod (der.), *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East içinde*, Princeton: Princeton University Press, 1998, 35-72.
Fahmy, Moustafa, *La Révolution de l'industrie en Égypte et ses consequences sociales au 19e siècle (1800-1850)*, Leiden: Brill, 1954.
Ghazaleh, Pascale, "Masters of the trade: crafts and craftspeople in Kahire, 1750-1850", *Cairo Papers in Social Sciences*, c. 22, 1999.
Gurbâl, Şefik, *The Beginnings of the Egyptian Question and the Rise of Mehemet Ali*, Londra: Routledge, 1928.
—, *Muhammad 'Ali al-Kabir (Mehmed Ali the Great)*, Kahire: Da'irat al-Ma'arif al-Islamiyya, 1944.
Heyworth-Dunne, J., *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Londra: Frank Cass, 1938.
El-Hitta, Ahmed, *Tarikh al-Zira'a al-Misriyya fi 'Ahd Muhammad 'Ali*

al-Kabir (History of Egyptian Agriculture in the Reign of Mehmed Ali the Great), Kahire: Dar al-Ma'arif, 1936.

Hunter, F. Robert, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1984.

El-Giritli, Ali, *Tarikh al-Sina'a fi Misr fi al-Nisf al-Awwal min al-Qarn al-Tasi' 'Ashr (History of Industry in Egypt in the First Half of the Nineteenth Century)*, Kahire: Dar al-Ma'arif, 1952.

Kuhnke, Laverne, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, Berkeley: University of California Press, 1990.

Kutluoğlu, Muhammed, *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul: Eren, 1998.

Murray, Charles A., *A Short Memoir of Mohammed Ali*, Londra: Quaritch, 1898.

Nallino, Maria, "Some notes on two Arabic translations of Machiavelli's The Prince", *Al-Ishamat al-Italiyya fi Dirasat Misr al-Haditha fi 'Asr Muhammad Ali (Italian Contribution to the Study of Modern Egypt in the Reign of Mehmed Ali)*, Kahire: al-Majlis al-A'la lil-Thaqafa, 2005.

Owen, E.R.J., *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914: A Study in Trade and Development*, Oxford: Clarendon Press, 1969.

—, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Londra: Methuen,1981.

Peters, Rudolph, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Rıdvân, Ebul-Futuh, *Tarikh Matba'at Bulaq (The History of the Bulaq Press)*, Kahire: al-Matba'ah al-'Amiriyyah, 1953.

El-Rafi, Abdurrahman, *'Asr Muhammad Ali (Mehmed Ali's Reign)*, Kahire: 1930.

Rivlin, Helen, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961.

El-Seyyid Marsot, Afaf L., *Egypt in the*

Reign of Muhammad Ali, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Sonbol, Amira, *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922*, Syracuse: Syracuse University Press, 1991.

Temperley, H.W.V., *England and the Near East: The Crimea*, Londra: Longman, 1964.

Tucker, Judith, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Tugay, Emine F., *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra: Oxford University Press, 1963.

DİZİN

Abbas Paşa (Mehmed Ali'nin torunu) 170
Abduh, Muhammed 183, 184, 198
Abdülmecid, Sultan 143, 155, 168
Adana 135, 143, 146, 147
Ahmed Fevzi (Osmanlı kaptan-ı deryası) 143
Ahmed Paşa (Medine Valisi) 038
Anadolu 017, 116, 130-133, 135, 142, 145-148, 173
angarya 106, 118
anıtmezar 069
Arabistan 027, 040, 044, 054, 061, 062, 068, 069, 077, 078, 079, 080, 083, 084, 086, 097, 129, 143, 147, 169
Arnavutlar 037, 047, 050, 052, 053, 060, 087, 121
aşı 165

bağımsızlık 108, 111, 115, 116, 117, 134, 136, 138, 140, 141, 177, 185
Baltalimanı Antlaşması (1838) 161, 162
Bedeviler 026, 037, 050, 087
Boghos Yusufyan 058, 088
Bonaparte, bkz. Napoléon 023, 026, 027, 029, 184
Bowring, John 175, 197, 198
Britanya, Britanyalı 029, 032, 033, 056-058, 064, 094, 098, 110, 111, 114, 125, 127, 128, 133, 135, 136, 140, 141, 146, 149, 161, 167, 174, 175, 180, 184, 186, 187, 191, 196
Bulaq Press 200
bürokrasi 153

Cezayir 127, 128
Clot Bey (Dr. Antoine Barthélemy) 119, 175, 197
Coste, Pascale 084

Diriye 079
Dodwell, Henry 179, 181, 199

eğitim politikası 162
ekonomik politika 186
El-Ceberti, Abdurrahman 197
elit zümre 138
El-Rafi, Abdurrahman 180, 200
Emine (Mehmed Ali'nin karısı) 022, 069, 125, 201

fabrika 103, 118, 139
ferman 024, 044, 048, 058, 063, 076, 079, 080, 123, 150, 151, 153, 170
Fransa, Fransız 023, 110, 111, 128, 136, 148, 161, 166, 168, 169

Gali, Muallim 090, 091
Ghazaleh, Pascale 190, 191, 199
Girit 097, 134, 136-138, 143, 147
Girit (1833) 097, 134, 136-138, 143, 147
Gurbâl, Şefik 180-182, 199

Hicaz seferi 063, 067, 078
Hurşid 044-048, 051, 053
Hüseyin Paşa (Osmanlı kaptan-ı deryası) 028, 031, 086, 131
Hüsrev 005, 006, 030, 031, 033-038, 040, 043, 044, 070, 076, 083, 086, 101, 111-113, 115, 116, 124, 126, 143-146, 168, 172

İbn Suud 061, 079
İbrahim Ağa (Mehmed Ali'nin babası) 017
İbrahim Bey (Memlük lideri) 027, 065
İbrahim Paşa (Mehmed Ali'nin oğlu) 014, 109, 131, 137, 142, 168
imaret (Mehmed Ali'nin Kavala'daki) 077
İskenderiye 016, 022, 032, 033, 041, 044, 045, 048, 055, 056, 058, 070, 084, 085, 088, 090, 110, 117, 126, 128, 133, 139, 143, 148, 150, 168, 169
İsmail Paşa (Mehmed Ali'nin oğlu) 087, 166, 170
İsmail Paşa (Mehmed Ali'nin torunu) 087, 166, 170
İstanbul 002, 004, 019, 027, 031-034, 038-041, 044, 045, 048, 050, 052,

053, 055, 056, 058, 061-063, 067, 068, 074-077, 079, 082-086, 092, 108, 112, 114-117, 124-126, 128, 132-134, 136, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 153, 155, 168, 169, 170, 172, 173, 192, 200

kadastro 120
Kahire 004, 005, 026, 027, 030-032, 034-037, 040-047, 050-053, 055, 057-060, 063, 064, 068, 069, 072, 078, 083, 085, 087, 091, 092, 101, 105, 116-120, 126, 150, 151, 169, 178, 190, 191, 197-199, 200
Kahire Kalesi, bkz. Kale 044
kolera 129, 138, 139, 165
kolera, veba, Kasr El-Ayni, hastane, aşı 129, 138, 139, 165
Konya (21 Aralık 1832) 017, 132, 145
Kütahya Antlaşması (1833) 134, 135

Latif Ağa 083
Lazoğlu 064, 082-084, 086, 090, 094, 101, 107, 125

Machiavelli, Nicolo 158, 200
maliye 070, 090
Marsot, Afaf Lütfi el-Seyyid 135, 186, 187, 188, 189, 200
Medine 024, 038, 039, 061, 075, 083
Mekke 023, 061, 076, 155
Memlük Katliamı 005
Memlükler 026, 027, 031, 034, 045, 050, 054, 056, 060, 061, 063, 091, 157
Mora 097, 108, 109
Muallim Gali, bkz. Gali, Muallim 090
Muhammed el-Mahruki 074
Murad, Sultan 013, 031
Muravyev, General 133

Napier, Sir Charles 149
Napoléon 015, 026, 058, 101, 158, 174
Navarin (20 Ekim 1827) 006, 115, 121
Nazlı (Mehmed Ali'nin kızı) 022, 069, 070, 081
Nelson, Horatio 029
Nil (1–2 Ağustos 1798) 015, 029, 060, 062, 084, 085, 091, 109, 164, 167, 169, 186, 197
Nizip (24 Haziran 1839) 142, 145, 147
nüfus sayımı 166
Nusretli 018, 022, 027

Osman Nureddin 070, 136
Owen, Roger 008, 185, 186, 187, 200
Ömer Makram 046, 047, 054

Palmerston, Lord 148, 149, 167, 175
pamuk 033, 098-100, 106, 109, 118, 138
Piramitler (21 Temmuz 1798) 027

Reşid 056, 057, 072, 088, 132
Rivlin, Helen A. 155, 185, 200
Rusya, Ruslar 110, 127, 128, 129, 133, 136, 148

Sadrazam 024, 031, 132, 143, 144
Said Paşa (Mehmed Ali'nin oğlu) 166, 170, 176
saray, saraylar 083, 180
Selanikli Ali 057, 072
Süleyman Paşa 120
Suriye (1834) 006, 024, 027, 031, 033, 045, 046, 056, 057, 070, 121, 128-132, 134, 135, 137, 138, 143-149, 156

Tahir Paşa 032, 036, 050
Tanzimat 123, 174
Tevhide (Mehmed Ali'nin kızı) 022, 069, 070
Thasos 013
Tosun (Mehmed Ali'nin oğlu) 022, 063, 064, 068, 074-079, 083
Tucker, Judith 189, 201
ulema 046, 047, 048, 052, 053, 055, 056, 059, 076, 151

Vahhabiler 061, 079
vakıf 077
varidat 170

veba 138, 139, 165
Victoria, Kraliçe 167

Yemen 027, 069, 137, 138, 143, 147
Yeniçeri (-ler) 034, 039, 113, 126
Yukarı Mısır (1823–4) 026, 034, 046, 054, 065, 071, 080, 081, 100, 104
Yunan Savaşı 005, 127

Zeynep Hatun (Mehmed Ali'nin annesi) 018

Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1770-1849) sadece modern Mısır'ın temellerini atan bir yönetici değil, Osmanlı'nın ve İslam dünyasının tarihsel seyrine de yön vermiş önemli bir şahsiyettir. Kimi Şarkiyatçılarca "Müslüman Napoléon" olarak nitelenen Mehmed Ali Paşa, Avrupa'daki devrimlerin, sanayileşmenin ve modernleşmenin Yakındoğu coğrafyasındaki öncü takipçilerinden biri kabul edilir.

Cambridge Üniversitesi öğretim üyesi Khaled Fahmy, bu kitapta, Mehmed Ali'nin yaşamına yakından bakıyor ve onun Mısır, Osmanlı, Avrupa ve İslam tarihine yaptığı kalıcı etkileri değerlendiriyor.

Paşanın Mısır'a getirdiği ekonomik, askeri ve toplumsal reformları, rakipleriyle mücadelelerini ve aile ilişkilerini ele alan Fahmy, "uzun on dokuzuncu yüzyıl"ın güçlü suretlerinden biri olan Kavalalı Mehmed Ali Paşaya dair yepyeni bir değerlendirme sunuyor.

